(अभिज्ञान शाकुन्तल टीका)

11"x4"

विश्वनाथस्य॥ विद्यापतेरिदं पुस्तकं॥

1051

अभिज्ञानशाकुन्तलटीका

10054

(नाटक)

गी०टी०
१

॥ ॥श्रीगणपतये नमः॥ ॥सरस्वत्यै नमः॥ ॥यद्धृदि धाजानिदशाधाद्दिवाद्धिगतंयदभ्रातंदशावि
धमेतियोऽशात्वंायडीतंसम महदादिकस्यनाद्यंयत्रेऽत्रःस्तत्रयातिहिमोऽक्षरपमय्यं॥१॥ऽद्दिश्यामरानि
स्वमांगतवतोःश्रुत्वाकालिंदीश्रावेयःसान्द्रालोकरवाणितामितिजटाजूटोपकंवेगतः॥पीतोप्रक्रम त्रु
करेणनकिमप्यत्रेतिविस्मापयन्नपिप्रेरविंदग्रवग्रहंविहतवान्याद्याऽजास्यःसवः॥२॥नाद्यवेदावि
मालोऽप्रतोऽवंद्योविनिर्म्मितो॥त्वालमनामिनयतंतेप्रणमामिमहानटं॥३॥पालस्यसंप्रयोगेनाष्टीन
राघनततरा॥नवतांभूतपेनूयात्सासदासर्व्वमंगला॥४॥वाविकोमिनयोद्यमनाद्यावार्यमचेमर
तेमुनिमोऽवैलास्यतोऽवत्रुनियोजननीलाकोथलेनपरितोषितमर्गः॥५॥स्वयनाटकोदोर्घरगी
तमूतामाश्रीनृपावत्रुरसतोलानुसारिणीमल्पपदोक्षत्रधारोनोदोपठति॥ ॥यास्टेष्टिरिति॥ ॥या
तकुःस्वितुर्वैलरणःश्राद्याद्विस्मिःजलमित्यर्थः॥अपश्चवसन्नोदौतान्तुवीजमवास्तजादितिस्मरणाद्धास
र्जा॥दोसे...नस्यबीजंति...रेऽतत्रावातिशयोऽद्यन्यतो॥याव विविधिर्विवानंस्तुतिस्य सुकृतेनऽतेदत्वं

वैयर्थ्याद्विधिहुतमुपयुंक्ते हविरिति पाठं पठित्वा कथ्यास्यात्तस्य पदविधेयानुवादव्यत्ययलक्षणो दोषः परिहर्तव्यः
यद्यप्यत्र देवताविषयिणी रतौ कं — त्वस्य शीर्णघ्राणांघ्रीत्यादिवन्न दोषत्वेन गुणत्वं। तथापि ग्रंथादौ तत्रापि
श्लोकादौ स्थितत्वात्तद्रहितामिति मंतव्यं न च होत्रीत्यत्र वाक्यप्रक्रमभंगः शंकनीयः। पदैकदेशस्यैव वाक्यत्वे
गंकारात्। अत एवात्र वकारोपादानमित्यवधेयं। क्वचित्तदेकवाक्यकं। क्वचिद्विक्रियाकारकान्वितेति वाक्य इत्यपि
तत्प्रक्रमभंगो न। विषसमेऽप्युत्तरोपवीतपतिवेधात्। नापि विशेषणप्रक्रमभंगः सर्ववाक्येषु विशेषणोपादानात्। अ
होत्रीत्यपि विशेषणमेव विशेषणमेव विशेषणादेव विशेष्यावगतिरिति वामनसूत्रणात्।। निष्प्राणगर्भामिवस
गरां वरामितिवत्। किंचैतद्दूषणाभावार्थमेवोत्तरवाक्ये द्विश इद्रोपादानं। अन्यथा कर्त्रीक्रियान्यामेव द्विव
चनेः तस्यावकरत्वमेव स्यात्।। अथ क्वचित्कर्त्तृविशेषणं क्वचित्कर्म्मविशेषणमिति प्रक्रमभंगः। सोऽपि व
हतिविधिहुताया हविरिति पाठं पठित्वा परिहरणीयः। विधिविना हुतं विधिविहुतं विधिविहुतं तत्स्याः यः स्वाभिर्यस्या
मिति कर्त्तृविशेषणे ह्वेत्र कर्म्मविशेषणे वा अर्थे प्रतिभेदाभावात्। अविधिहुतेन क्रोशतातोततदप्यपर्यव

प
५
सानात्रातथैव शब्दवाच्यातां किं वशांकितपदद्येयेन नुक्तं व्याख्यानावसरे पि तदापि न शंकनीयं भवति षष्ठवाक्
कर्तुरनुपादानादेव न तद्विशेषणं अनुपादानं च प्रसिद्धमावगतेः तस्यापदस्तु सूयमाणाक्रियास्मिन्कर्त्तृत्वेन वा
त्पादानं प्रयोगश्चापद्यते सर्वसामान्यनां तासी प्रयोगं विनापि ज्ञायमानत्वात्तानिषिद्धश्चाकरे तेन विशेषाधी
याः प्रयोगार्थं वदः कश्चिल्लेति तत्र कर्त्तृत्वत्यम प्रयोगानुसार्यं वाच्यन्यथा शक्रम मंगात्तर माप [illegible] न च स्थैक
वाक्ये शैकैकोपादाता दे कात्र द्वयोपादाते शक्रमश्रांशंकनीयः यतोऽत्र वाक्य परि शत्यर्थमेतादाभवव इति छत्तमे
वाहृदं च महती रक्षणोद्वाटनं स्वगुणो द्वेषणमिवात्यन्तमनुचितमपि श्रुतिस्फनीवालानकहापोह ज्ञातेन बु
त्पत्तिमाधानुह्नतामिति ज्ञेयं ॥ श्लोके काव्यार्थप्रवकैरिष्टतत्वाद्यस्मात् तत्प्रवक्तत्वमुच्यते ॥ इशः श्रनुदुदृष्टतो वो व्या
दितिताभिः शरीरित्वात् ॥ एवं महाभूतद्रूपाभिः यज्ञकरणे द्वाता रूपाभिः लोकपालेशत्वाद्दिशिष्टतेजस्विता द्र
ष्टव्यं इन्द्र सूर्यरूपाभिः प्रपंनः ॥ तथा च मनुः ॥ अग्निवायुयमार्कणामिन्द्रस्य वरुणस्य च ॥ चंद्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा ५
निहृत्य शाश्वतीः ॥ यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसेति ॥

घवयास्त्रिभिन्नपुराधेत्यनेनशुक्लं तत्र सूचिता। एतावत्कालपर्यन्तं तादृशस्थले रजातत्वाद् दीर्घत्वं या यावद्विषिनासुर
तविविनाऽुतं निषिद्धं हविरेतो वहतीति तस्या गर्भः होत्र इत्यनेन कएवः ये द्वेत्यनेन नासूयाश्रियं व देशस्थे कोल
शापान्तसमये विघला वो घयतः। पातिव्रत्यादिभिर्गुणैर्विश्वं व्याप्य स्तुत्यावार्त्तया विषये देशगुणोऽस्त्विभिशाङ्कः
रवशा हृतगोलमीन्निरपते एतादृशी स्थिता इतेन सा गर्भायास्तस्याः श्वन्नद्वरदेशगमनं। सैर्व्वगो वीजं मूलभूतः
वक्रवर्त्तित्वादन्यतः तस्य प्रकृतित्रत्यन्निरितिभरतोत्पन्नः। यथा प्राणिनः प्राणा वन्न इत्यनेन समरतश्रीकृत
लया सह स्वपुरागमनं। श्लाघाभिः प्रकृत्यादिभिः। प्रपन्न इत्यनेन निर्व्वहणसंधिसमासेन दाशंसा प्रवर्त्तितं।
प्रकृतिहितायपार्थिव इत्यादिका सूचिता॥ ॥सूत्रधारः पठेन्नान्दीमित्युक्तेः सूत्रधारलक्षणं यथा॥ मातृ
गुप्ताचार्येऽनुरक्तं वन्नुरातो घानिष्णातोऽनेकरूपसमावृतः। नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित्। वेश्यो
पचारचतुरः पौरेषणाविचक्षणः। नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः। नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्प
कलान्वितः। छंदोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः। तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः। अवधाय

नत्रयोक्तावयोर्लक्षणमनुपदेशातः। एवंगुणगणोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयत इत्यादि। ।।नान्द्यत इति।। तत्र नान्दीलक्ष
णमादिभरते। आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः। नान्दीति कथ्यत इति। नान्दीपदव्युत्पत्तिरुक्ता नाथप्र
६ दीपे। नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च संतः। यस्मादलं सज्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथि
तेह नान्दीति।। तत्र भरतः प्रथमाध्याये।। पूर्वं कृता मया नान्दी आशीर्वचनसंयुता। अष्टाङ्गपदसंयुक्ता प्रशस्ता वे
दसंमतेति।। पंचमाध्याये वा।। सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं तालमाश्रितः। नान्दीपदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलंकृ
तेति।। इदं पद्यमभिनवगुप्तपादाचार्यैर्भरतटीकायामभिनवभारत्यां व्याख्यातं। अनेन मध्यमतालानुगतावि
एदा षट्पदा द्वादशपदेति चतुरस्रतालानुगता चतुष्पदा अष्टपदा षोडशपदेति त्र्यस्रकाद्विविधैव नातः परमिति
मूल्लादादतेति।। पदानि श्लोकावयवभूतानि तिउन्तानि सुबन्तानि वा। श्लोकचतुर्थांशभूतानि वा। अवान्तर
वाक्यरूपाणि वेति व्याख्याय अनन्तु कंजाचार्यैः स्वरसमु[illegible]। हरवाक्येष्वेव पदत्वमिति।। एतदभिप्रायेणैव ६
नाथप्रदीपे।। श्लोकपादं पदं केचित्सुप्तिङन्तमथापरे। परे वान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे इति।। संगीतकल्पत

त्त्वी मिः पतिर्वी वाक्ष्मापि वुञ्जे तियो वने। इति मन्त्रोक्तेर्नदीसंवृद्धिः स्थापकं प्रति। इयं स्त्रि। इम मास्ति। अत्र नाटकेष
वेः प्रायः सौरसेनी नो पेव वाभिमतास्ति। उक्तं च मातृगुप्ताचार्यैः॥ प्राकृत्वती वीनुवोः सिंह्वार्हिमवद्विंध्यशैलयोः॥
अन्तरावास्थितं देशमार्यावर्त्तं विदुर्बुधाः। आर्यावर्त्ते प्रसूतामुसर्वन्ति वहि जातिषु। सौरसेनी समासित्य भाषा कार्या प्रयो
जयेदिति। तो दो मादौ सौरसेन्यामयुक्तस्येति सूत्रे अयुक्तस्येति पर्युदासः। उक्तं तितकारे दकारो न भवति। अन्यासामपि नि
कायथा। आयेंदु त्रपदे ऽरुस्वः संयोगे इति आकारस्य ह्रस्वता। घ आर्य्या जः इति यकारस्य जकारः। सर्वत्र लवराम वंद्रे। उत्र
द्रे रेफस्य लोपः। कगचजतदपयवां प्रायो लुगिति पकारस्य लुक्। अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वमिति जकारस्य तकारस्या
पि द्वित्वं। क्वचित् पुरातन पुस्तकेष्वपि उक्तं इति पाठः। सो पि संप्रदायिक इव सौरसेन्यामित्यनुवर्त्तमाने भवार्थ्यामय इति य्या
देशविधानात्। इय्यमिति संस्कृतसमं। अस्तेरित्यनुवर्त्तमाने मिमो मोर्हि स्त्रो स्त्रा वा इति अस्मीत्यस्य म्हि मादेशः। उत्त्या
घग्रेप्यनुसर्त्तव्यो। प्रतिपदं लिख्यमानं गौरवं भावहतीति विरम्यते। विशेषश्च वक्ष्यत्वे किंचित् वक्ष्यते। इत दनंतरं नवी
नेपुस्तके आणावे उक्तो कोणि आह्मे उ न्नि इति पाठः। क्वचित् पुरातन पुस्तके घ मा वी ता। अप्रयोजना भावाचापेक्षा रं गं प्रसाध

८ मधुरैरम्लो केष्काप्यार्थसूत्रवैकेः॥ अनुकं विउणादायमारंतीहात्रिमाश्रयेतामारतीसंस्कृतभाषोवाग्व्यापारोनराश्रयःअदेः
श्रोवनापुत्तैर्घीष्मीरहसनामुखैरिति ध्वनिकोक्तेर्भारतीवृत्तेः श्रोवनालक्षणमंगमुपन्निपति॥ आर्यैश्चमिरूपनूक्ष्ट
त्वादिनारमणीयाइत्येतेनाविस्तराउतसैत्तपात्रविदधीतश्रोवनामितिरसाणिवसुधाकरउक्तेरियंविस्तीर्णाश्रोवना
॥ श्रोवनालक्षणं वदायन्नूपकेउन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसा ततः श्रोवनेति। तस्याः भेदाउक्ताः सुधाकरोत्र शंसा तु
हिन्वाहेपावेतमनावेतनाश्रया॥ वेतनास्तु कथाकाविसन्यनठास्तृताः। पेवेतनौ देशकालौ कालो मधुरशरत्सुखइति।
। कथानायः कथानायकः। श्राभिरूपाः पंडिता मनोज्ञाश्चनूपिच्छावहवोयस्यांशता दृशीपरिषत्सभा श्राभिरूपो वुधेवर
म्येइतिविश्वः। अनेनसभ्यप्रशंसा॥ तत्रसभ्यस्वरूपमाहदिनरते॥ यास्तुविवुधैर्ज्ञायायेदिहद्धाविताः ततः मध्यस्था
ः सावधानाश्चवाग्मितोन्यायवेदिनः। त्रुटितामिताविनयाम्नलंघराः अगर्वाः रसनावन्तास्तेपिचेतपकोविदाः
अप्तस्यदनिर्विषारः वतुरामत्सररहिदः। अमं दरसंनिष्ठं। देहदयानूषणेतुल्याः सुवेषाभोगिनोनामायावारवि
शारदाः॥ स्वस्थोवितस्यानिनिष्ठाः सत्प्रशंसापरायणाइति। आद्येतन रमे वक्ष्यमाणग्रीष्मसमयोपलक्षणं कालिदास ८

तिकविप्रशंसा। जगद्विलक्षणस्यातिश्रतीतस्यनामान्ते रसरस्वतीवधुपतेस्तस्य नामसंकीर्त्तनमेव स्तुतिः॥ अभिज्ञानयी
कृतत्वेति स्वरूपतश्चेति वृत्तं रमणीयमित्यर्थः॥ तद्ग्रथितवस्तुना नवेति स्वरूपप्रशंसा। रत्नं वन्नावप्रकाशिकाया। इ
त्यंरंगविधानस्य संबंधादि प्रसिद्धये। गोत्रनामश्ववद्धीयाशूजाचार्यसनासदां। वंशाकलापः प्रथमे कलाविधिर
नेतरः। वंशाश्रयान्नंनदर्शयंते व्यवहाराः कथं वत्न। वंशाकलापस्तु कवेरनीनामार्थं प्रकाशनं। त्वामिवेयगतत्वेन साद्वि
धाणरिपव्यते। स्वगतं तु स्वगोत्रादित्वस्य कीर्त्तिप्रकाशनं। यामिधेयगतं पतन्नकाव्यानाम्न प्रकाशनमिति। दशरू
रूपकेषु केषु रूपकेष्वेतत्का न्यायामाह। नाटके नेति॥ तल्लक्षणमुक्तं मातृगुप्ताचार्यैः॥ प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्या
तोदात्तं। दिनायकं। राजर्षिवंशचरितं याद्दिव्याश्रयपावितं। प्रोक्तं हृद्धिविलासाद्यैर्गुणैर्नानाविभूतिभिः सृं
गारवीरान्यतरप्रधानरससंश्रयं। प्रकृत्यवस्थासंध्यंगसंध्यंतरविभूषणैः। पताकास्थानकैर्हीनं तदंगैश्च श
वृत्तिभिः। नाट्यालंकारणैर्नानानाट्यासुकृपात्रसंचयैः। छंदःप्रवेशकैरावार्यरसभावसमुज्वलं। सुखदुःखोत्था।
त्तिकृतं वरितं पवनमूर्छितं। इति ख्यातं कपोह्रतं किंविउत्पाद्य वस्तु वा॥ नाटकं नाम तत्र स्तेयं रूपकं नाद्यवादि

रितिगमसुविदध्यन्त्रोम्नदाशास्तुवितप्रयोगतगाश्चार्यस्य न किमपि॥परिहास इत्यादि॥परिहासस्तेऽआर्यस्य न किम
रिहा इत्यादि॥परिहासस्तेऽआर्यस्य सुविहितप्रयोगतया सुरि[illegible]तान्निनयश्च यं गतयत्नाः किमपि परिहीनं मवि
१० घ्यतीति तिनटस्तुतिः। भूतार्थे सत्यार्थं दमादौ पिश्च वादौ न्याय्ये सत्ये उपमानयोरिति विश्वः॥आपरीति॥विदुषीपरि
तोषाद् आपरितोषं मार्यादीक्कसया वत्परितोषो न भवतीत्यर्थः। आङ् मर्यादावचन इति कर्मप्रवचनीयत्वे पंचमा
पाङ्परिभ्यामिति पंचमी। प्रयोगस्य वक्तुर्द्वैमिनयप्रयोगस्य विशिष्टं ज्ञानं न साधु सम्यक् मन्ये। न वमोऽन्ते वीर्ष्टीनम
न्यत्र विज्ञानमित्युक्तेः विज्ञानशब्द एव तत्र शक्त इति वाच्यं प्रयोगपदैवयर्थ्यापातात्। अनेन ज्ञानमात्रेण साधु मन्ये
एवं विशिष्टमपि ज्ञानं न साधु मन्ये। आत्मन इत्यर्थः। न यथा ज्ञाने स्तुत्यैः। अन्यथा वक्ष्यमाणव्यंग्यपावकाशोऽपि तस्या
त्। असत्यापितासि निर्विशेषे वक्तव्यसमान्यमुक्तमित्यस्तु॥ अशंसास्यात्। तस्यैवसामान्यस्य समर्थकत्वं न ह्यंटतोऽशत
दनंतरं न मोऽन्ते तिवाच्यं॥ विदुषी परीज्ञणीयं मम प्रयोगविज्ञानमिति व्याजस्तुते पर्यायोक्तमलंकारः। तल्लक्षणमुक्तं नाम हेनः
पर्यायोक्तं प्रकारेण यदन्येनाभिधीयते वाच्यवाचकशक्तिभ्यां शून्येनावगमात्मनेति। उदाहृतं वा हयग्रीववधस्य प १०

पक्षं॰यं ॥ देव्यास्विरहदूनापि निवासश्रीति त्रुक्किता ॥ मदेनेरावणानुरोवमाने हृदयेहरेरिति ॥ स्वचैरावणाशङ्कैः मदमानमुक्तै
ज्ञातविति वित्थंगपमपि वाच्यापमानमेव एवं व्रह्मतोप्रियोऽयं मासमर्थकमाह ॥ वलवदिति ॥ वलवदधिकमपि वल
वदधिकवस्तुञ्जु किमुत स्वतीव वानि चैरे इत्यमरः ॥ शिक्षितानीषु उभयाणां विशेषणादेव विशेष्य प्रतिपत्तेर्विशे
ष्यानुपादानं॰ तथा च वामनः विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्य प्रतिपत्ताविति चेतः आत्मानि स्वविषयेच इत्य
यमविश्वासो ॥ इत्यपि योधीनश्चपथ्यज्ञाननिश्वासहेतुष्वित्यमरः ॥ कनासि शुभएदइति वत हि शब्दानुपादानेप्य
र्थान्तरन्यासः ॥ सामान्यस्य समर्थकत्वात् स्तुत्यनुप्राशस्त्या विश्वासस्य चेतो धर्म्मत्वेनार्थ्यपि नन्तु त्वंयं विश्वासः
नावसपाविध्यपत्वादानिमुहृत्तविचेपांशताव ॥ एतद्दोषपरिहरायस्यास्मिन्नतेतितितो चेतइति पठनीयं ॥ आर्या ॥ इयम
पिनदस्तुरेव ॥ एवं णेदं ॥ एवमेतत्सौरसेन्यामित्यनुवृत्त्येमांत्याणींवदेतारितिणकारागमः ॥ अनन्तरकरणीय
मार्यश्चाज्ञापयतु ॥ अस्याः परिषदः सनाथाः तत्स्था ततन्त्रतानां सामाजिकानां श्रुतिप्रसादनतः श्रवणप्रसा
दनतत्किंकरणीयमस्ते ॥ अनुंकंविडुपादये तज्ञेजनमुपाददे ॥ ॥ तदिममिति ॥ ॥ तत्मात्कारणान्श्रुतिइ

सादनामित्त्वं गोपतामितिसंबंधः॥ अविरलवृत्त्यामित्यनेन तदुत्पन्नपुष्पादेः सौरभातिशयो व्यज्यते॥ उपभोगाय
११ वंदनाद्युपभोगायकमःसमर्थस्तं अनेन स्वसारमापनो दोषाय वा तुल्यस्तु वनं संप्रतिग्रीष्मे हि यस्मादस्यश्लोकें
नान्वयः॥ भुजगेति॥ ॥पुष्पातिशयेन भगो यत्नो येषु एतादृशाः सलिलावगाहाय तैर्बहुव्रीहिभिर्नाबहुव्रीहिः॥ भ
गशब्दो यशोज्ञानवीर्ययत्नार्कयोनिष्विति वराणिः॥ एतेन मलक्ष्मीशायोग्यत्वं ध्वन्यते॥ पाटलानि पाटलीपुष्पाणि
संसर्गः संबंधो येषु ते। पुष्पेल्कीवेपि पाटलेत्समरः। सुरभयो मनोज्ञा। मनोहत्वं वशीतलत्वेन सुखस्पर्शत्वात् सु
खेव मनोज्ञेव मधुरनिर्व्याबन्मत इति विश्वः। एवंभूताः वनवाता येषु ते। वनशब्देन मांघंद्वानितं तेन संसर्गिपुराने
शब्दयोरन्यतरस्यावकरत्वं न शंकनीयं अनेन वियोगिजनसं[illegible]रणाह्वमत्वं ध्वन्यते॥ प्रच्छन्ना छाया येषु प्रदेश
षु ते प्रच्छायाः ते षु सुलभानि ज्ञायेषु ते॥ अमुनारतसम[illegible]त्वं ध्वन्यते॥ परिणामो दिनावसाने रमणीयः सुखसं
वरणीयाः तेन श्रुमायतित्वं घोत्यते सर्वैर्विशेषणैः प्रकृतः स्वापपरिश्रमखेदविनोदः ध्वन्यते। परिकरालंकारः ११
विशेषणसाभिप्रायत्वे परिकर इति तल्लक्षणात्॥ ननु विशेषसाभिप्रायत्वे द्वानि विषयत्वमेव नस्यात्र परिकरालं

तीमुकं। वकुलवनं शृङ्गार्थमतवाश्रतिस्नत्तं कर्णशिरीषरोधिवदनेत्वमर्म्मान्सजालकमितिविमर्शसन्धिसमासस्यवसरे
वरीजा अन्यत्र शंकुंतलायाः प्रसाधनमभिप्रेतं विस्मृतमस्माभिरिमुकुताकृतं न कर्णार्पितवंधनं सखे शिरीषमागंडविलंबि
केसरमित्युक्तं॥ अहो इत्याश्चर्य्ये। रमः रंगभूः तारस्थात्सम्यस्यसमूहः। रागेगीतघातोवद्धावित्तिर्यस्य सः अत एव सर्व्व
तः सर्व्वत्र आलिखित इव विजन्यस्त इवेत्यर्थः द्वितीयपक्षेरज्यत इति रंगः॥ अथ वरंगो विघतास्मिन्निति अर्शआदि
त्वाद चि रंगो राजा रागे अनुरागेवद्धावित्तिर्यस्य सः सर्व्वतः आलिलिखित इव सर्व्वत्र तां पश्यतीत्यर्थः। रंगोरणखले
रागेहत्यपरंगे गुणपणीतिविश्वः स्वैरंगैस्वापिवीथ्यंगैः प्रकुर्यादामुखं वुध इतिमातृगुप्ताचार्योक्तेः वीथ्यंगान्यामुखांग
त्वान्स्त्रेयानेचैवतानि त्रितिधानि कोकेश्वावलगितं नामांगमुपक्षिप्तमनेन॥ तल्लक्षणंमुक्ताकरे। द्विधावलगितं प्रो
क्तमर्थावलगनात्मकं। अन्यत्र संगादन्यस्य। तत्सिद्धिः प्रकृतस्य वेति। प्रकरणं रूपकं। नवार्थमिश्रैः प्रथममेवाह्नमं
अभिज्ञानं शाकुंतलं नाम अपूर्व्वं नाटकं प्रयोगेधिक्रियतामिति॥ णं नवर्थमिति सौरसेन्यां॥ अत्र वक्ति त्पद्धमामि
ति मार्द श्वर्व्वदत्वा माभावः। दकारपाठेवसोपि सीप्रदायिकः पतः प्रथमं शब्दस्यतु ॐ उमपढुमपुढम इति त्रयप्रादे

णाः। अग्रहिणाणां सांउं दलामि सत्र सउं तलामिति पाठे शर्हवद्दलाभावः दकारपाठे वर्गे तृतीयो वा इति विकल्पेन परसवर्णे ले
१२ पक्षे नुस्वारे शर्हवद्दकारः। येषां मते नित्यं परसवर्णं ― तेषां मते अधः ककाविदिति सूत्रेण दकारः। एवमग्रेपि सउं दले
सउं तले इति रूपद्वयं ज्ञेयं। अन्यापत्रक्रियालघयथत्वनामिति हः स्त्रीत्वोर्णएणः नोणे इति णः श घोस इति सः कगचे तिक
कारलोपः अकृष्टुष्ट्रामितत्राउरवामिति पाठे सौरसेन्यामित्यनुवृत्तौ शर्हस्यपूरव इति शर्हशद्दस्य पुरवादेशः। अस्ताव
तां गं प्रयोगातिशयमुपक्षिपति॥ अस्मीत्यहमर्थेव्ययं ---- गीते विवर्द्धेन गीतेसारागादिना वा तु ताहारिणाश्रु
तिसुखदेन हतः आकृष्टा वित्तः॥ द्वितीयपक्षे हृतः स्वसेनायाः दूरं प्रव्यावितः उभयं भिन्नमपि साधारणधर्मप्रति
दनार्थमतिशयोक्त्या एकत्वेनाध्यवासितं अतएव सर्वालंकाराणामतिशयोक्तिर्गर्भत्वं माकरे दर्शितं। नालंकारोनत
याविनेति। इव इति प्रयोगातिशयार्थं। राजेति प्रवेशानुगुणं। उरवन्नेति रामं प्रत्यागामन्यराजव्यावर्त्तकेनेति नैकस्या
पवकरत्वं शंकनीयं। प्रसन्नमतप्रीई उत्तुंशीलमस्येति वहृगपक्षेवजातिरं हस्तोतिहेतुत्वेन योजयम्। उपमेयपक्षेपि प्रस १२
महरणे हेतुत्वेन योजनं विशिष्टसेवायमानत्वात् न विशेषणान्यूनता शंकनीया। सारंगेण मृगेण सारंगस्वातके न मृगे

कुरंगेपि मतंगजे इति विश्वः। अतिरंहसा अतिवेगवता। रंहस्तरसी तु रयस्यदः जव इत्यमरः। न त्वेवं वऊर्ध्वी हेऽक्ता
तेऽस्तमासान्तः कथं प्राप्नोति चेन्न उच्यते। तस्यानित्यत्वात्। तथा हि द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्न इति सूत्रेण द्वित्रिभ्यामु
त्तरे श्रुपादादिषु अन्तोदात्तत्वं विधीयते॥ यथा पाददन्तयोः संख्यासुपूर्वस्य वयसि दंतस्य दतृ इत्येताभ्यां कृतसमा।
सान्तयोर्ग्रहणं कृतं पाद्ददिति। तद्वद्द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्न इति षप्रत्ययान्तस्य मूर्ध्न इति मूर्ध्नशब्दस्य ग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात्।
एवं च प्रक्रमाभेदोऽपि भवति। तेन प्रक्रमभेदमप्यंगीकृत्य वद्दकृतसमासतो निर्दिष्टः। तज्ज्ञापयति अनित्यः समा
सांत इति। करणभेदेन योजनेन विशेषणयोरधात्वसाकल्यदूषणः। अक्रमभंगः। हारिणेत्यत्र यद्धेतुत्वं विशिष्टस्यो
पमानत्वेन बद्धं तेनाऽत्र उपमावर्त्तिकत्वेन उक्तः स्वतन्त्रं तस्य विशेषणत्वात्। विशेष्यानन्तरमेव शब्दस्योचितत्वात् अक्र
मत्वं उपमा॥ श्रुतिवृत्त्यनुप्रासो रसना-- काव्यलिंगं च प्रयोगातिशयत्वं दशरूपके॥ श्रेयायामित्युपलक्षणा
तस्तूत्र चारप्रयोगतः। पात्रप्रवेशोऽयं चेष प्रयोगातिशयो मत इति॥ ॥प्रस्तावनेति॥ तल्लक्षणं सुधाकरे। विशेषे
ध्येवसं कल्यामुखं तां प्रतिपद्यते। प्रधानस्य प्रधानस्य च वेषस्य तथा प्रस्तावना मता। अर्थस्य ज्ञातपायस्यतीर्थेत्र

१४ स्तावनामेतेति॥ दशरूपके वा। सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वापि विदूषकं। स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदा-
मुखं। स्वं प्रस्तावनेति। प्रस्ता मन्यतमेनार्थं पात्रं वाक्षिप्य सूत्रभृत्। प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् ततो वस्तु प्रपंचयेदिति।
। वस्तु इति वृत्तं। वस्तु प्रपंचने विशेषस्तत्रैवाह। आद्यंतमेवं निश्चित्य पंचधा तद्विभज्य वा। खंडशः संधिसंज्ञं च विभा-
गानपि खंडयेत्। चतुःषष्टिस्वतानि स्युरंगानीति। तत्र विभागप्रकाराः। अवस्थाः पंच कार्यस्य प्रारब्धस्य फ-
लार्थिभिः। आरंभयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः। बीजबिंदुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः। अर्थ-
प्रकृतयः पंच पंचावस्थासमन्विताः। यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पंच संधयः। मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर-
र्शोपसंहृतिरिति॥ संधिसामान्यलक्षणं तत्रैवाह। अंतरैकार्थसंबंधः संधिरेकान्वये सतीति। अत्र च ततः प्रवि-
शतीत्यारभ्य द्वितीयांके उन्मो परिक्रम्योपविश्य इत्यन्तेन सार्धांकेन मुखसंधिः। तल्लक्षणं तत्रैव। मुखं बीजसमु-
त्पत्तिर्नानार्थरससंभवा। अस्य बीजारंभयोः समवायाद् अंगानि तानि च। उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभ- १४
नं युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना उद्भेदभेदकरणानीति। अंगलक्षणं व्याख्यानावसरे यथायथं

वक्ष्यामः॥आरंभवीजयोर्लक्षणेआदिग्रहते॥अस्तुकथमात्रंवंधस्तुयोवीजस्यनिवध्यतेमहतःफलयोगस्यसएव
त्वारंभइष्यताइति॥यथात्राराज्ञामवत्सुताउक्ष्यामि॥अल्पमात्रंसमुद्दिष्टंवहुधायद्विसर्प्पतिफलावसानंयद्वे
ववीजंतदभिधीयतइति॥तत्रविशेषोमात्रगुप्ताचार्येणउक्तः॥क्वचित्कारणमात्रंतुकार्यंवफलतेदर्शनं॥क्वचिदा
रंभमात्रंवफलमुत्क्वाकिंक्रियाक्वचितरा॥व्यापारस्यविशेषोक्तः॥क्वचिद्धाफलसाधकः॥वहुधारूपकेष्वेवंवीजंरूपेण
इष्यते॥फलेयस्याहिसंहारःफलवीजंतुतद्भवेत॥वस्तुवीजंकथातेया॥अथवीजंतुनायकः॥यथात्रा॥पुत्रमेवंगुणो
पेतंवक्रवर्त्तिनमाप्नुहीति॥यथावैवैखानसःइदानीमेवदुहितरंशकुंतलामतिथिसत्कारायानियुज्यपति॥ततःश्व
विरातीति॥अथधीरोदात्तोनायकः॥अतोस्यसंस्कृतेपाठ्यंसूतस्यापिसंस्कृतंपाठ्यं॥नक्केवादिग्रहते॥धीरोद्धते
धीरललितेधीरोदात्तेतथैवच॥धीरश्चशान्तेवतथापाठ्यंयोज्यंतुसंस्कृतमिति॥मात्रगुप्ताचार्याश्च॥सामंतानांदे
वतानांचाविवामात्यसैनिके॥वणिक्कुमागधसूतानांपाठ्यंयोज्यंतुसंस्कृतमिति॥सामान्यगुणयोगीत्यागीमहासत्वो
तिगंभीरःक्षमावानविकत्थनः॥स्थिरोनिगूढाहंकारोधीरोदात्तोदृढव्रतइतितल्लक्षणं॥दशरूपके॥सामान्यगुण

स्तुस्तु घा करोत तु गुणालु महामात्यमौदार्यस्थैर्यदक्षता॥ अत्र ह्यल्पं धार्म्मिकत्वं वकुलीनत्वं व वाग्मिता। कृतज्ञत्वं नयज्ञत्वं
१५ शुचिता मानशीलता। तेजस्वित्वं कलावत्वं प्रजारञ्जकतादय इति॥ धीरोदात्तत्वं वास्यास्त्वस्तु खवनिरभिलाखेउत्सा॥
दिनास्फुटनेव दर्शितं शेषा मंत्रिस्तायत्तासिद्धेय इत्युक्तेश्च उनयापासिद्धित्वं लत्मतिः केवलातावस्मा रिपालयति अ
जाः अत्र धिज्यामिदमन्यास्मिन्कर्म्मणि व्याप्टतं धनुरित्यादिना न दर्शितं रथेनेति सहार्थे तृतीया पाहं द्वो यूनेति ज्ञाप
काद्विनापि सह शब्दप्रयोगो। तत इत्यादि राजा नामेत्यादि वक्ता विवाकयम्॥ अयुष्मान्निति वाच्य स्तुरथी सूतेन स
ह्वे देति मरतोकेनायुष्मान्निति संवुद्धिः॥ कृष्णसारेति॥ कृष्णसारे मृगविशेषे चक्षुरधिज्यकार्म्मुके च अधिज्यं द्गुणं ध
नुषि। त्वयि च कुई दत्र अस्य साक्षात् अनुमनावः। वकारेण तुल्यकालता द्योत्यते। तत्रैकस्य चक्षुषो युगपदनेक
त्र वर्त्तना विशेषालंकारः मृगानुसारिणं मृगरूपवरदन्नयज्ञानुगामिनं नेत्र्यन्यत्र अन्यदनुसारित्वं च करणाल
न्ये साक्षात्पिनाकिनं महादेवं पश्यामीवेत्युत्प्रेक्षा॥ क्रियानन्तरमिवशब्दप्रयोगाद्वनोपमानं तिउः त्ते नेति नाम
हो क्तेः व दक्षचक्षुः पश्यामीति क्रियाद्वयग्रहणाद्वो उपमायां उ पिनाकिनामिव। नोपमा साक्षात्स द्वेवैयर्थ्यात् तत्। यतो १५

त्रसतोः प्रकृताप्रकृतयोः अप्रसतस्तादात्म्यसंबंधमात्रस्य संभाव्यमानत्वात् किंवि उ अनयोरसतोरपि कपालेनोन्मु
क्तः स्फटिकधवलेनीकुर इवेति यथा॥ साद्वितीयमरूपामीत्येवं योजने दृष्टवन्तुरित्यनेन नपोन उ स्त्यमेव वृत्त्यनुप्रासः
श्रुत्यनुप्रासश्च॥ सारंगेन मृगेनेत्यर्थं पुनरिदानीमप्यातिपत्लोकविशेषः॥ ग्रीवेति॥ पश्येति वाक्यार्थस्य कर्म्म
त्वात् इदानीमपि स्पष्टं पुरोदृश्यमानो मृगः पुनः उदग्रप्लुतत्वात् उत्कटोत्प्लवनात् वियति आकाशे बहुतरम
धिकं प्रयाति। प्रकर्षं यातीत्यनेनागमनस्य प्रकर्ष उक्तः। बहुतरमिति देशाधिक्यमुक्तं। तेन न नयोन्न उत्स
थ शोकावकाशः। उर्व्यां स्तोकमल्पं याति। कीदृक् अनुपतत् पततिस्म आगच्छति स्यन्दने रथे ग्रीवाभंगेनाभिरामं य
था स्यात्तथा मुहुर्वारं वारं बद्धदृष्टिर्बद्धदृष्टिर्बद्धचक्षुः॥ हाम्मिर्त्तनो कि दर्शनं इत्यमरः। शरपतनभयात् बाण
पातत्रासेन भूयसा अधिकेन पश्चार्द्धेन विलसः इवेति गम्यो पूर्वाद्वागोलकीभूत इवेत्यर्थः। पश्चादिति पूर्वे अर्द्ध
तरपदस्यादित्वाशब्दपदस्य पश्चभावो वक्तव्य इतुक्तानार्द्धेन विनापि शब्दपदे न पश्चभावो वक्तव्य इति वार्त्ति
केन पश्चार्द्धमिति सिद्धं। पुनः कीदृक् अर्द्धावलीढैः अर्द्धजग्धैरिति दर्भाणां मुखान्निःसरणे हेतुर्भवेनोपात्ते श्रमेण

विवृतंकाव्येयन्मुखंतस्मादिन्दुशिभिःअम्बरःपतद्भिर्द्दिनैःकीर्णावर्त्माव्याप्तमार्गः।नयानूयेतिपान्थयातीतिछेकानुप्रा
१६ सवृत्त्यनुप्रासोव्यंग्यः॥अभेदेनात्ररसनाकाव्यलिंगलक्षणंयथा।अस्तुरोन्नतार्थेयत्रअर्थद्वयार्थीवापिहेतुता।रसना
काव्यलिंगंतदितिपरंपरंप्रतियदाअर्थद्वयस्यहेतुता।तदाकारणमालास्यादितिकेचित्तत्कान्तकार्यं।यतस्तत्रहे
तुत्वेनोपात्तः।ज्ञापकोहेतुर्विषयःज्ञापकस्योपात्तस्यहेतुत्वस्वीकारात्तनापिमालाकाव्यलिंगमत्र·एकंप्र
तिद्वयोरुपात्तानांहेतुत्वेतत्स्वीकारात्।स्वभावोक्तिश्चलिंगानि।वृत्त्यनुप्रासश्चस्वरूपस्वरावृत्तेः।अत्रनयान
कोरसःपदार्थहेतुककाव्यलिंगहेतुकश्च।अत्रप्रथमतृतीयचरणयोरार्थोहेतुःद्वितीयेशाब्दोहेतुरितिश्रक
मभंगोनाशंकनीयःतस्यतद्व्यतिरेकेणवक्तुमशक्यत्वात्·मृगविषाणतेश्रक्रमभंगस्यात्ररसापत्तेः।पश्चा
द्विशेषणत्वेरर्थासंगतिरित्यवधेयं·काव्यलिंगद्वयरसनाकाव्यलिंगहेतुगम्योत्प्रेक्षाणांसंसृष्टिः।स्वभावो
क्त्यातेषामंगांगिभावत्वेनसंकरः।स्वभावोक्तिःरसस्यचसश्चवाउक्तंचध्वनिकृता।रसभावादितात्पर्यमाश्रि
त्यविनिवेशनं।अलंकृतीनांसर्वासामलंकारत्वसाधनमितितस्यमृगगतेनयस्याभिमानः।उम्बवन्नावधिधि १६

तस्यन्दनावलोकनमालंबनविभावः। तदनुपतनशरपतनानौन्मुख्यादीनुद्दीपनविभावाः। ग्रीवाभंगार्द्धभ्रान्ति तल्व
णस्खलनशुष्ककेष्ठकंठमुखवैवर्ण्यशरीरसंकोचवेल्लनतादयोनुभावाः। त्रासस्सभ्रमशंकावेगादयो व्यभिचारि
णः। कंपादयः सात्त्विकाः। एतैरसोव्यज्यते। तदुक्तं। रक्षःपिशाचादिधनुःपाणपदैर्भीषणकृतेः दर्शनश्रवणैः शून्यागारार
ण्यवेशाद्यैः। स्ववर्णावानुसंधानं वंधूनां वधवंधयोः। एवमाद्या विभावास्युरथनेत्रकराङ्घ्रिणः। मस्येमध्येस्तंभकंपौरो
मांचनिवपस्तथा। शुष्कोष्ठतालुताकंपहृदर्पणं विवर्णतां। मुखस्याथपरावृत्त्य वीक्षणं स्वीयगोपनं। पलायनं स्वरे
भेदो गात्रस्तंभो विलेन्नता। कांदिशीकत्वमुक्रुद्दर्शिरनुभावा भवंत्यमी। स्तंभादयोऽश्रुसंतपक्तीदैन्यमावेगचा
पल्ला। शंकामोहावपित्रासापस्मारमरणादयः। पत्रसंचारिणः स्थायि भयं स्यात्सभयानक इति। उद्घातिनी
स्खलनयोग्या। उद्घातः कथ्यते पादस्खलनेससमुपक्रमे। इति विश्वः। रश्मीनां प्रग्रहानां संयमनात्। किरणप्रग्र
ग्रहौ रश्मी इत्यमरः। मंदीकृतोल्लीकृतः। विष्कम्भमतिदूरमंतरं देशावकाशरूपं यस्य सः। दुरासदो दुःप्रापः। प्र
नीयवः प्रग्रहाः। अभीषुः प्रग्रह रश्मावित्यमरः। रथवेगं निरूप्य हृष्टेति कविवचनं। मुक्तेष्विति। रश्मिप्रग्रहेषु

मुक्तेषु संयमनात् मुक्तेषु शिथिलितेष्वित्यपि वक्ता असमीत जस्विनो धारापंचनिपुणाः अश्वरत्नीभूता इत्यर्थान्तरसं
२१ क्रमितवार्थं रथ्याः रथवाह काश्चाश्वाः धावन्ति उत्तरंगत्वाद्धृति तद्धहतिरथयुगेतीयत्ता। रथ्यो वोढा रथस्य य इत्यमर
:। कीदृशा निरायता नितरां दीर्घः। ऊर्ध्वकायः ऊर्ध्वशरीरं येषां ते॥ निष्कंपा निश्चलाः वामराणां भूषणार्थं बद्धानां
शिखा अग्रं न गा यैस्तुते। निभृता निश्चले ऊर्ध्वे कर्णौ येषां ते॥ पश्चार्द्धकृते कशेषाग्रणीवकु वचने। आत्मोद्धरी
पीति नेम्युद्धितैः तन्तुसुतरा मित्यपि शब्दार्थः। मृगस्य जवो वेगस्तद्दत्तमपातद ‾ स वेति हेतू भ्रष्टा॥ ह्नितिह्नांतो
:न्नमेत्यमरः। विशेषणमेवनुहल्येयन वेगातिशयो व्यज्यते। स्वनावो किं अतनुप्रासः। वसन्ततिलकं वृत्तं॥ सतामि
ति हृतो हर दाने भिन्नं वा कं वोपर्यर्थे॥ हरितो हरिद्वर्णा नः पालाशो हरितो हरिरित्यमरः। नीलवर्णानि तिया
वता हरीनश्वानपि अतीत्यातिक्रम्य वाजिनोऽश्वा वर्तन्ते। वेगेन सूर्याश्वापेक्षया जिता इत्यर्थः। हरिरिंद्रे हर
रिर्विष्णोर्हरिरश्वे हरीश्वावितिअनेकार्थध्वनिमंजरी॥ अन्येषी कागणाने त्यपि शब्दार्थः॥ यदति॥ आलोके २१
दर्शनयत्स्वत्स्मे। आलोको दर्शनोद्योतावित्यमरः॥ परे स्वर्ग्स दृश्यतेइत्यर्थः तत्स हसा कस्मादेव तस्मिन्नेव क्ष

ण इति यावत्नयनयोर्विपुलत्वेन व्रजाति स्थूलं दृश्यत इत्यर्थः॥ अकृत्यास्वभावेन यद् दर्द्धविच्छिन्नं तत्सहसा नयनयोर्हृ
तं संधानमिव कृतं संधानवत्तन्न वति। यत्पूर्व्वविच्छिन्नं दलं तत्तास्मिन्नेव क्षणे दूरत एकमिव दृश्यत इत्यर्थः॥ अकृत्याय
द्द्वैतं तदपि नयनयोः सहसा समरेखं भवतीत्युपजायते दूरत्वात्समरेखात्वादनोगोपस्यतत्रा अञ्जित्यर्थः॥ रेखाया दल्य कोः
छन्नत्वादनोगोऽन्येरेखयोरपीति हेमन्तनयनयोस्समरेखं न वस्तुत इति समन्वोप्यत्ता॥ इवानुषंगेन समरेखमिवेतिवा योज
नीयं॥ स्वनाखोक्लिर्विरोधाभासः। देवन्तावाञ्चतश्च वपत्रस्थलद्वयेऽ देवन्तातेवानुवीया॥ शेश्वकृत्येत्यस्यसंबंधः क्रिया
कारकत्वेदात् त्रिविधं दीपकमपि मे मरथस्यजवात्वेगात्क्षणमपि न किं विदूरेन पार्श्वं दक्षिणवामपार्श्वयोरित्यर्थः॥ अ
र्थैव पार्श्वनिकटेक्षणादेव मतदूरे दक्षिणवामपार्श्वयोरपि निकटे च किमपि नास्तीत्यर्थः॥ अतएव पार्श्वे इत्येकवचनो
व३ दानं पार्श्वावपनेदेस्यात्वक्रोधायसमीपयोरितिधरणिः॥ तेन यथासंख्यालंकारः॥ रथजवादिति हेतुत्वं॥ यद्यपि राजान
कत्वेवकेन पत्रपदार्थाहेतुः तत्र हेतुत्वेनोपादाने नागेन्द्रहस्तास्त्वयि कर्कशत्वादेकादैतशैत्यात्कदली विशेषावित्याद्य
विवनकश्चिदलंकारः यत्र वृक्षस्य हेतुत्वेनोपादाने नागेन्द्रहस्तास्त्वयि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदली विशेषाविशेषा

वित्पादाविवनकश्चिदलंकारः यत्र तूपात्तस्य हेतुत्वं स न विद्धृतमुरवमंत्राशीभिरित्यादौ तत्र काव्यलिंगमिति तथा मोजस्व
१८ स्वेतिनिरस्यहेनाम्नोक्तत्वादत्र तद्योक्तिः। तदुक्तं सरस्वतीकंठाभरणे। क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकश्च स इति उ
द्वाहितं वा असयरा तः श्रमावेन तदुत्यानि जज्ञिरे ग्रा ईं मुकश्च वालानामास्यदं सुरशाखिनीत्यत्र वकारको हेतुः। श
वमग्रेपि ज्ञापकहेतुत्वादावनुसंधेयं। केवलं हेतुकाव्यलिंगयोः पर्यायत्वमेवाहुः। यदाय देतिवर्तिवर्तेति नयनयन
योरिति छेकानुप्रासस्य वृत्त्यनुप्रासेन सह संकीर्णः। तानीवसहसुं भुत्यन प्रासस्य श्रृकवावकानुप्रवेशलक्षणः सं
करः। दकारादीनां द्वात्रिंशदक्षराणां दंत्यानामसत्वात्तु लकवकावादर्शी। यथाकया। विद्धतायस्समानमनुभूयते। तद्रूपा
दिपदासत्तिः सोनुप्रासोनुप्रासो रसावहः। अनुप्रासादपि प्रायो वैदर्भैरिदमादृतमिति। सरस्वतीकंठाभरणेपि। प्र
येण श्रुत्यनुप्रासस्तेनानुप्रासनायकः। सनाथैवाहि वैदर्भी मात्रितेन विविचित्रिता। निवेशयति वा म्रे वीप्सति मावैनव
तः कवेः। प्रणेपरमुमनुप्रासस्य समाधिनिवेतसाति। पीयरिणीवृत्ते। क्ष्म सार इत्यारभ्य शतदत्तेन षाड्दृश रूपणामध्ये १८
आद्यं रूपणमुपान्त्रितं। तल्लक्षणं मात्रगुरूणां वार्य्येत्वितंतं। उपमाद्यैरलंकारैर्गुणैः श्लेषादिभिस्तथा। रत्नाद्यैर्वर्णमिर्युः

कभूषणोगरिवभूषणामिति।सुधाकरेपि।गुणालंकारवकुलत्वेना भूषणेभूषणंमतमिति।ननुधनिकेनषट्त्रिंशद्भूषणादी
नीत्यादिचतुर्थपरिच्छेदेपांत्यकारिकयैषामन्तर्भावश्चैकइतिचेत्।मैवं।भरतादिभिर्भिन्नतयोद्देशोल्लक्षणभेदःकृतत्वा
त्।तथाचषोडशाध्यायेभरतः।विभूषणंचाक्षरसंहतिश्चशोभाभिमानौगुणकीर्तनंच।प्रोत्साहनोदाहरणेनिरुक्तंगुणा
नुवादोतिशयस्सहेतुः।सारूप्यमिथ्याध्यवसायसिद्धिपदोच्चयाक्रन्दमनोरथाश्च।आख्यानयाच्ञाप्रतिषेधपृच्छादृष्टान्त
निर्भासनसंशयाश्च।आशीःप्रियोक्तिःकपटंक्षमाचप्राप्तिश्चपश्चात्तपनंतथैव।अर्थानुवृत्तिर्ह्युपपत्तियुक्तीकार्यानुनीतीपरि
देवनंच।षट्त्रिंशदेतानिचलक्षणानिप्रोक्तानिवैभूषणसंमितानीति।अभिनवभारत्यांभरतटीकायामभिनवगुप्त
पादाचार्यैरुक्तम्।एवंचैतेनभिन्नतयाख्यापितानि।तथाचएकविंशाध्यायेनाटकलक्षणे।षट्त्रिंशल्लक्षणोपेतमलंका
रोपशोभितमित्युक्तं।तेनचचतुर्विंशत्याद्यालंकाराअपिसंगृहीताः।तेनतानितेवाचप्रयासेनचयथावसरंवक्ष्यन्ते।।ने
पथ्यइति।।अत्रविवक्षितवस्यपरपदानिकान्तरेवदतितन्नेपथ्येइत्युच्यते।अन्तरसंधिस्सायंश्रुकतार्थस्तवकत्वनउक्तंच।
मातृगुप्ताचार्यैः।स्वगतोद्धतरवलेरवश्चनेपथ्यात्किंतथैवचप्रस्याकाशवचनंचेतिज्ञेयाप्यन्तरसंधयइति।वाणपातवति
नइत्यनेननेकधा।कुसुमसारस्यमृगस्यपश्चान्तरेमध्येअर्थान्तरेन्तरा।अन्तरेणचमध्येस्युरितामरः।समसंभ्रमंसादरमिति

वकिक्रियाविशेषणं।। एवमप्यग्रेप्येतादृशस्थलेयोजनीयं।। अगृह्यतांअग्रहाःकर्षितोनास्थिरीक्रियंतां।। इतिरघंस्थापय
१९ तीतिकविवाक्यं।। आत्मनात्वृतीय इतिद्वौशिष्टोस्यपंत तीयउत्पर्थः।। आत्मनस्त्वस्त्वरणइतिद्वितीयायाअलुक्।। पूषामर
पिसंस्कृतंपावं।। तउत्क्रमादिलरते।। परिव्राट्मुनिशाक्यपुत्रतापसश्रोत्रियेषुच द्विजायेवैवालिंगस्थाःसंस्कृतेते पुंय
जयेदिति।। राजन्विर्षिभिर्वाच्य इतिलरतो।। केराजनितिसंबोधनम्।। तत्साध्विति।। तत्तस्मात्साधुयथास्यादेवंकृतं।
संधानंपस्यतं।। साधुशब्देनापराद्धष्टलक्ष्यत्वाभावव्यज्यते।। सायकंवाणंअपतिसंहरअनतापन्नतापन्नतास्वस्थानंआपय
त्पर्थः।। तत्रान्वयव्यतिरेकोहेतुत्वेनोपदिशति।। आर्तेति।। वःशस्त्रंअर्त्तानांपीडितानांत्राणायरक्षणाय साधुपीडका
नांउप्यानांहिंसाये इतिअन्वयः।। अनागसिअनपराधेआगोपराधेमन्तुस्वेतामरः।। अहं तुनेतिरेकःअनयंविधेयं
गाव्यालिंगश्रुत्यनुप्रासो।। साधुसंधत्तेतितंतुशब्दे इतिच्छेकानुप्रासोपि।। इतिपद्योस्कंकरोति।। शरंतूणीरनिक्षिपतीति
कविवंचनं।। जन्मेति।। यस्यतवकुरोर्वंशेजन्मतस्यतववद्दे असमउत्करणंयुक्तरूपमतिशयेनयुक्तं।। प्रशंसायां रूप १९
विति रूपशुपुन्ताद्रूपत्वेप्रथमनवरणार्थस्यार्थहेतुत्वोपादानात्काव्यलिंगंश्चवंगुणेपेतंस्वगुणपुत्रंयस्यकस्यापि
तिथेःसत्कारःकर्त्तव्यःकिमुतराज्ञःतदकरणेनौचित्यंस्यादित्यतआह समिदाहरणेतिननुयादृक्छिकंदमावश्यकं २

तत्प्रागेनेदमेवकर्त्तव्यमित्यतआह। कुलपतेरिति॥ तेनतत्कृतश्रवणविघ्यतिक्रमेनेनस्वस्याश्रयाधान्यमुक्तं। तन्मनुष्याणां गुरूणां।
मुनीनां दशसहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात्। अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः॥ अनुमतीतीरं किंनत्यर्थवार्यीनाव
घ। मालिनीतटीतीरे। कार्यातिपातः कार्यव्यासंगः। अतिथिप्रसाधुरातिथ्यः। पश्यतीति धिवसतिस्वपतेर्ढ त्रितिठञ्। सूत्रारः
सूत्रा। वैखानसः राजन्समिदाहरणायेत्यादिना सत्कारः इत्यनेन उल्लेखो नामनाट्यालंकार उपक्षिप्तः। तल्लक्षणं कार्यादर्शि
कमुल्लेख इति॥ रम्या इति॥ वेदवोधितारण्येन रम्यत्वं। कविरुद्धर्म्या इतिपाठः धर्मादनपेता धर्म्याः तेनैनोपनुत्तिस्वर्
धनत्वादिरुक्तो व्यज्यते। तपोधनानामित्यनेनात्यन्तंविघ्नयेनेरपेक्ष्यं। प्रतिहतविघ्ना इत्यनेनास्य व्रतापातिशयः किमद्व
न्ततीतिशन्नं प्रतिश्रवार्थे हेतुर्विपाययागादिकर्म्मारंभः सिद्धादेवतादिसृजनं संप्रचाराणां अर्थानां विचारः वेषाद्याश्रत
श्चवचनं वचनंश्चारंभोनिःकृतानि विद्या श्रवणं संप्रचारणे उपायः कर्म्मवेष्यावविकिच्छावतवक्रियेत्यामरः॥ सम्यगव
लोकयनवस्तुस्थित्यानमवणेनापितुष्टयं। सम्यक्कुदृष्ट्वा च तात्तसंतोषकारिणि पइतिभावः ज्ञास्यसि ननु ज्ञातवानेव १२
जानासि मोद्वीज्यातस्याः किणः विहितंतरक्षकोनृपोयास्मिन्सः अर्के कोनृपोरूपकैलस्यस्विति हेमः अनेन तस्य सदैवाग
त्वासापसारणाध्यमउक्तः। भुजः किंपद्दत्तीति अन्यसहायानपेक्षत्वं श्रकाव वनततास्मिन्नपिपरानपेक्षत्वं घ्वानितं। परिक

त्वालंकारालंकारः। ननु पुष्टार्थत्वदोषनिराकरणेन तदभावरूपस्य पुष्टार्थविशेषणस्यांगीकारेणागतार्थत्वात्परिकरस्य क-
२० थमलंकारत्वमिति चेत्। सत्यं। तादृगनेकविशेषणान्वितं वैचित्र्यविशिष्टविशेषणेऽलंकारत्वमस्याररीकृतं। अतः पूर्वार्द्ध एवाय-
मलंकारो न तूत्तरार्द्धे। किंच केचित्तु पुनरुक्तवदाभासः। अस्तु तत्पुनरनुप्रासो वृत्त्यनुप्रासो। छायायामपि सन्निहितो चेत्पदैः श्लेषो गे-
हास्समुद्रव्यप्रश्नशंकासंभावनास्वपीत्यमरः। उभयत्रापि शिष्यादिसाध्यकर्म्माणीय यहृदि हितरामिति युक्तिः। तयोरन्यतरयोर-
पि सत्वे शक्तुं तल्लाभिति युक्तिः। तपास्याम मुनेः शीघ्रनोत्सवः स्वलंघ्यन्ते। तेन वरात्तं उक्ता राद्वातिशयः। शश्वद्ववकविनाता उद्धामी
तान्यपरेणापि क्रोडीकृतः। प्रतिकूले दैवं शममपितुमित्यनेनापि तदेवद्घन्यते। गीर्वाणादिविवाहस्थानायासेन संपादनं व-
अत एव वक्ष्यति मे माध्यस्यात्रनुरूपवरप्रदानेसे कल्प इति। अथ एव प्रतिकूलं दैवं शापः। तस्योपशमनेस पुत्राप्त्या तस्या
स्यारा तःस्वगृहानयनमपि सूचितं। अतोऽस्य वीजवाक्यत्वमुपपन्नं। जन्म यस्येत्यादिना वक्ष्यामीत्यन्तेन मुखसंधेरुपक्षेप
इति प्रथममंगमुपन्यस्तं। तत्स्त्रग्गणामादिनरते काव्यस्यार्थसमुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृत इति। सावयामो गव्यामः। भूयोर-
थवेगं निरूपयतीति कविवाक्यं। भूय इति श्लोपेद्ध्याग्राम्यमनोगः श्वासमश्वदेशः। नीवारा इति। तद्गृणां वृद्धाणामि म- २०
धानीवारास्तेणधान्यानि सन्तीति क्रियासामान्ययोगाद्ध्यानपददोषाभावः। एवमेतावत्कोपि कीदृशाः। मुकाः। ग

र्नमध्ये येषां तानि वृक्षकोटराणि तेषु विवराणि तेषां मुखानि तेभ्यः । मुखशब्देन नीवाराणां बाहुल्यं संपूर्णविशेषणेन न
सुभुक्तपतत्रित्वेनाश्रममनोज्ञतया राज्ञो रतिर्लक्ष्यते । इदं शुकविशेषणमर्थहेतुः । इङ्गुदी तापसतरुस्तत्फलानि भिद्यन्ते यैस्ते इति नि
दः उपलाः पाषाणाः सूच्यन्ते द्योत्यन्ते शब्देपनोदः । सूच्यन्त इति कर्म्मकर्त्तरि । कीदृशाः स्वकर्षणात्स्निग्धाः । अत्र शब्द
: प्रकर्षं द्योतयन्ति इङ्गुदीनां फलानां सरसत्वमावेदयन्ति । आश्रमस्य सौन्दर्यातिशयेऽपि वयं नरा(?)स्तत्त्वाभिरतिं धनति
। विश्वासस्यापगमः ------- तस्माद्भुतान्नविश्वासो दित्यर्थः अत एव च भिन्नगतयोऽपि मत्पक्षस्थायितया मृगाः । शब्द
रथशब्दं सहन्ते । गतिर्मार्गदशायां वर्तते विश्वाः । अनेनास्य सत्त्व वह्ना विहङ्गमृगस्थितयः मृगाः । शब्दं रथशब्दं सहन्ते । ग
तित्याहन ममञ्जुलतया नायकस्य श्रीमुत्कर्षो व्यज्यते । तोयाधारदेवरवातादयः तत्पथाः तन्मार्गाः कुशरि तिष्ठः
समासान्तः । वल्कलानि अर्थादा ------- णि तेषां शिखाश्रग्राणि तेभ्यो निस्यन्दो जलस्रवणं तेन या रेखास्ताभिरङ्कि
ताः अङ्किताः । निष्यन्देति अनु विपर्यये निनि भ्यइति विकल्पेन षत्वं । अत्र बहुव्रीहिणोऽर्थलाभेऽपि यदङ्कितपदं तेन
प्रत्यग्रवल्कलयामासाद्धेनाश्रमस्य सुन्दरतया राज्ञः प्रीत्यतिशयोऽनुमितः । क्वचिदिति वाक्यं तत्तुल्ययेत्संबध्यते । चकारः
शुकश्रेणा क्वचिदयं समुच्चये । स्वभावोक्तिः क्रियासमुच्चयालंकारः । काव्यलिंगं वा स्फुटम् । तपस्वी सोऽपि नीवारतिदं तयोः सं

गुडइति तालव्ययोः कगतिकं च यथोः टइति ष्ठेति मूर्द्धन्ययोस्तेति दंत्ययोर्नूणेति मूर्द्धन्ययोः संगतेरेवमुत्तरवर्णेष्वप्यूह्यं ।
२१ वृत्त्यनुप्रासस्य ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ स्तोकमल्पं ॥ अन्तरं गतमध्यवर्तियत् अपनीय प्रविश्य इत्यादीनां कविवाक्यस्थ न
ल्पवक्तानां राजा वदतीत्यादिश्च सूहितकविवाक्यस्थ क्रियया संबंधः । एवमग्रेपि बोद्धव्यं ॥ विनोतेत्यादिना नीति
नामानाघाल्लेकारउक्तः ॥ तल्लक्षणं नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनमिति ॥ इति सूतोक्तो कविवाक्यं ॥ अथ उर्द्दिश्य उत्थानेन
तेषां श्रमापनोद उक्तः ॥ निमित्तं सूचयन्निति दक्षिणबाहुस्फुरणं सूचयित्वा गोस्फुरणेनेत्यर्थः ॥ शान्तमिति ॥ उद्दीप
रिदृश्यमानेन आश्रमपदेन आश्रमस्थानेन तात्स्थ्यात् तन्निवासिजनाः शान्ते शान्ताः शमप्रधाना इति रीहा इत्यर्थः ॥ अत्यर
त्तानिरीहत्वं द्योतयितुमेवतनस्थकर्तृसंकेतो इहाश्रमजने ॥ अस्य बाहुस्फुरणस्य फलं महार्हवस्तुप्राप्त्यादि ॥ कुतः सा
कांक्षेभ्यो विश्वामित्रप्रभृतिभ्यः संभवत्यपि इह तु सुतरामसंभावनीयमित्यर्थः ॥ अथवेति आक्षेपो भवितव्यानाम
वश्यंभाव्यानां द्वाराणि उपायाः सर्वत्र भवन्ति ॥ द्वारं पुनर्निर्गमनेप्युपाये इति विश्वः ॥ अर्थान्तरन्यासः ॥ उक्ताक्षेपालंका
रः ॥ प्रथमपनोर्वृत्त्यनुप्रासः ॥ उत्तरत्र श्रुत्यनुप्रासः ॥ अत्र दलेन वनवेतिवितवन्नीति छेकानुप्रासस्य ॥ अन २१
पायिपापारिकर इति द्वितीयमंगमुद्दिष्टं ॥ तल्लक्षणं तु ॥ प्रयुक्तान्नार्थवाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु स इति ॥ ततस्तइतः स ।

स्यो॥ नायिकानीसखीनां वसौरसेनी चकीर्त्तितेति नरतो लेरासांपा व्यां सौरसेनी नाया॥ सही दंइत्स त्र प्रथमं द्विव
चमं द्विनस्य वहुवचनमिति सूत्रेण ङ्कीकारस्य जसि जाते जश्शसोरित्यनुवर्त्तमाने स्त्रियामुदोतौ वा इति जस उत्कारः॥
इहत्यनुवर्त्तमाने स्वघयघ्नामिति खस्य हः॥ क्वचित्सही इति पाठः सनुविकल्पपक्षे जसो लोपे शेषं॥ दक्षिणेन वृक्षस्य वा
टिकामिति एतेन पादद्वितीया॥ स्वप्रमाणानुरूपैरिति स्वशब्देन प्रमाणं पदसाहचर्यात्सामर्थ्यं लक्ष्यते तत्प्रमाणेना
लं तदनुरूपैर्युक्तियोग्यैरित्यर्थः॥ प्रमाणमान ------ रितिघराणि॥ निश्चयदृश्या॥ अहो इति विस्मये॥ सौन्दर्या
तिशयदर्शनेन विस्मयः॥ इत्यतेपल्लहृ शीनं स्वरूपं॥ कृतात्मुटोर्धकुलामिति त्मुटा मधुरां ज्ञेयं॥ हृदयंगममिति याव
तां मधुरं रसवत्त्वात् उद्विग्ने ष्विति विश्वः॥ शुद्धान्तेति॥ अशसमेव स्तुशीलमस्या नस्याति शीलं छित्त्वेनेनिरातात्कुरू
पसं नवोधोत्पते जनस्य सामान्य जनस्य जनेन लोके जगद्देदृष्टचकुजन इति हेमा॥ शुद्धान्तारजाह्निष्यः॥ तात्स्यादितिदे
रस्वामी॥ तासीर्उल्लेनं॥ उद्वेत्यत्र ततः परिहरणमाने जगज्जये कमो हने वधुर्मदि विश प्रस्तुते सामान्यस्यान्तेर प्रस्तुतप्र
शंसा॥ वरलताभिः गोसैलांगाद्यादिमितुर्घानलतादूरीकृताः तिरस्कृता इत्यर्थः॥ उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रतिनिर्देश्य
प्रतिनिर्देश्यता दत्र कथितपददोषाभावः॥ छेकानुप्रासः श्रुत्यनुप्रासश्चानिदर्शनालंकारश्च न दृष्टान्तः॥

निरपेक्षयोर्वाक्ययोर्बिंबप्रतिबिंबभावे दृष्टान्तस्योक्तेः॥ राजानकमम्मटस्यात्र प्रतिवस्तूपमामाह॥ तत्त्वायतः युद्धान्तर्दुः
२२ र्लभन्त्वं वनलता निर्गुणोदूरीकरणं त्वं नैवं तल्लायदीतानेनवा वाक्यनिरासात्त्व। सामान्यस्य वाक्यद्वये प्रथक्निर्देशे प्रतिव
स्तूपमेति तल्लक्षणं उदाहरणं छवावकोशे श्वतुरास्वत्रिकापानकर्म्मणि॥ श्रीध्यूत श्वनिपुणाः सुदृशोरतनर्म्म
णि इति। यस्तु तत्समर्थनार्थमात्रेतिकेनकेनविदुक्तं वाक्यार्थवशात्साधारणधर्म्मस्योपमयस्वेषावगतिरिति। तद
पि न समीचीनं यतो वाक्यार्थेन साम्यमात्रं प्रतीयते। तत्त्ववस्तुप्रतिवस्तुरूपता वेत्स्यात्स्याद्वप्रतिवस्तूपमा। बिंबप्रति
बिंबभावेन तस्याश्चास्तां निरेवागीक्रियमाणत्वादित्यलं पूर्वैः सह विवादेन। प्रतिपालयामि॥ प्रतीपालयामि॥ प्रती
क्षे। यथोक्तव्यापारेतिवृत्तकसेवनव्यापारवतीत्यर्थः॥ समानानिजियासखीहलामाख्याः परस्परमिति भरतो
क्तेः हलेति प्रयोगः। हलासखकुंतलेलवत्रोपिता तकारणपसाश्चास्मदृत्तकाप्रियतर इति तर्द्धविशपामि कोलार्थं चे
ननवमालिकाकुसुमवत्पेलवाकोमलात्वमपि श्रतेषामालवालश्रणे नियन्त्रासमलानवमालिकेत्यमरः।
त्वमपीत्यपिर्भिन्नक्रमः पेलवापीतियोज्यः। पेलवं कोमलं तनावितिशाश्वतः। आलवालं वृक्षमूले जलाध्यीतिस्या
नं। यदाहुः आलवालं विद्धुर्धीराधारणं सवतां मसरति॥ न केवलं तातनियोगएव श्रस्तिमसोदरस्नेहो पि एतेषु॥ २२

।तातातनियोगः पित्राज्ञा सोदरस्नेहः भ्रातृस्नेहः॥ वृत्तं सेवनं रूपयतेऽभिनयतीत्यर्थः॥ तत्राभिमतः नलिनीपत्रको
शोकृत्वात्मकंवप्रदेशंनीत्वाश्रवधूतेनशिरसामनाकुनामितयादेहयष्ट्यावसहाघोमुखोन्नीतावितितेषुन्नतऐन्तु
श्रारलिम्बस्वात्तिकोसंतोमाधृत्तिक्रिययाकरो॥ मिथःपरामुखोकृत्वायोकृतोपमकोशको॥ नलिनीपत्रकोशोत
वितितायदधःसङ्कुदानीतमवधूततदुच्यतइति॥ सेतियाशूर्द्धेऽभिमितेउक्ता॥ इदमितिकिलतिश्रुतुवौकिलसेनाव्य
वार्त्तापोः॥ हेलतुच्योरलीकेवेतिहमः॥ इदंभुराहृश्यमानमनुपमंश्चव्याजमनोहरंत्वलावमुद्दरंवपुः तपः क्वमेत
पःसमर्थंसाधुंकर्त्तुमयइच्छति॥ ध्रुवंनिश्चितंसत्रषिःनालोत्पलपत्रस्यधारापार्श्वप्रदेशोलन्तणयातेस्मतामपा
त्रछितुंक्रियायोग्यतेफलंतयासमिल्लतांछेत्तुंव्यवस्यतिप्रयतते॥ क्वचित्सशमिलतामितिपाठः तस्यश्रतिकावि
न्येनोपमेयस्यत्वंतासंभावनीयत्वव्यञ्जतेऽश्चशर्करोद्धविषमस्यकोभेदः॥ कविघदतिवैधर्म्यान्तरेऽतयोऽनन्नामि
पादितत्वोक्तेः॥ समत्तवाक्यनिदर्शना॥ अभवन्नवस्तुसंबंधउपमापरिकल्पकः॥ निदर्शनेत्युक्तेः॥ स्तुतमनुप्रासमनु
प्रासयोरेकवाचकानुप्रवेशरूपःसंकरः॥ समिमित्रतामितिरूपकोपमयोःसन्देहसंकरः॥ साधकप्रमाणानावातच्छेद
नसमर्थकत्वमुन्नयोः॥ साधारणपातरव्हुवामिहदुन्नावावकत्वइतिशब्दव्याहारापत्तेः॥ वंशस्थवृत्तं॥ अथेतनाभिप्राय

रूपं रूपवर्णामुपन्यस्तौ। तल्लक्षणं तु। अप्रतिज्ञायत्नसादृश्यादभूतार्थस्य कल्पनेति।। पादपान्तरितः वृक्षान्तर्हितिः। विस्रब्धं
23 विश्वासयुक्तम्। समौ विविश्रंभौ विश्वासाविल्यमरः। सखेयमनुसूयेत्यस्यति पिनद्धेनाति वेष्टेन। अंसमुक्तः स्वर्ति मुक्तस्व
पिनद्धं स्यात् पिनद्धे इत्यमरः। वल्कलेन वृक्षत्वचा प्रियंवदयाति पंत्रितास्मि।। शिथिलय तावदेतत्।। शतदोषाः स्याद्दो
कावदिति अमिपरेणाक्ष्या देशः। ततश्च मोस्यो तिश्वकारलोपः ततो णमिति। तहैति तथेति। अत्र नियंत्रणे पयोधरा॰
णां स्तनानां विस्तारयितृ आत्मनो यौवनमुपालभस्व।। अस्य वयसः कामं मतं यथा मननुरूपं वल्कलं पुनर
लंकारश्रियं न पुष्यतीति न अपितु पुष्यतीत्यर्थः। अनेन शोभातिशयस्य वयःकृतत्वमुच्यते। वामनोपि। संभाव्यनि
षेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधाविति। तत्र हेतुत्वेन पद्यमवतारयति।। सरसिजमिति।। शैवलेन जलनील्या जलनी
तु शैवलं इत्यमरः। नद्वाघ्नेवाक्ययोः तज्ञाय यैवगतार्थत्वान्मध्यमवाक्यैश्च। कान्तं नावाल्यानुविद्धमितावकार
रूपामिति वे तानावुपमेयेश्वति पिनद्धेत्यादिना उक्ततेततः। मध्यमवाक्ये लंकारस्यैं उ शरीरान्तर्गतत्वं प्रसिद्धमेव
तिनापेक्षतेतदुवन मुपन्यस्तं।। अत्र तत्सरसरसिजस्यो॰ तस्यानुविद्धतस्यवा शैवलेनाविता नाम् सुष्टक्ममनुविद्ध 23
मिति। अधिवितन्मितसमयोरिति हैमः। उक्ततेतदर्थोऽसिन्नवात संवद्धत्वं लक्ष्यतेतदतिशयो॰युगपत्। स एव स्तौ

तत्पं वादिनानुनाव्याज्यते। अनुध्यायतीति वत्सा तत्ते तस्य अपो मातरा। अत्र तनु विद्रु संबद्धं मपि सरसिजं कमलं रम्यं
। हिमांशोस्त्वं उस्य मलीने लक्ष्मीकोपि लक्ष्मीशोभीतनोतिः। अत्रोपमानस्याकत्तेत्वान्नूकान्तं श्रक्रम मंगः। अथ वक्कले।
कास्यापमानत्वश्चतीतेरवावाच्यवनं तस्यवोपमानेत्व अन्येन संबद्धत्वमनुक्रामीति वाच्यवनं। किं वलक्ष्मणोवमालिनत्वे
शोभेत तद्भवनादयुक्तार्थ त्वं लक्ष्मीतनोतीत्यत्र सामान्यधर्मस्यार्थिलेनश्चतीतेरर्थस्य कल्पत्वे वादिसादिदोषपरिहाराय
।शिशिरकिरणमालीसुदरोल्लसन्नणोतिपठतीयं। अत्र समसंबद्धावेन्यं जुसत्संबद्धाकिमुवक्तव्या। उत्पपिशद्दार्भः। श्वक्को
तस्यघालिंगानैर्हृशेनोपमानव्याजेनयुनभुसकानिर्हृशा। बस्वमावस्तुहरस्पेततरात्रितयस्य हीनेनाप्यासत्तिः शोभावि
नाशिकाननवतीतिव्याज्यते। इयंतु रेतोहस्यमाना। इदमः। अत्यन्नामितुन्नेः मम लोचनयोः सुधारसकल्लोलिनीत्रिजग
वैन्यालला मन्नूतेत्याद्यर्थान्तरसंक्रामितवाच्यं तत्वोमुपमेयानैर्हृशः तेनोपमेयवाक्यविशेषणाधिक्यं न शंकनीयं
।विश्वापिरम्यत्वे समानेपि अत्र तस्याधिक्यसंभमितीदमेवाविधेयायथादध्नाजुहोतीत्यत्र दध्नानिवैधिः संवार्यते तपे।
हाप्याधिक्येतेननाल्पिकोत्कर्षोव्याज्यते। ततश्च वक्ष्यमाणानांवादयस्पोकुसत्वं वोगयामधुराणां सुदराणामाह्नतीनां।
किरमिवाहिनमेउ ने अपि सर्वहीनमहीनं वस्त्वसंवद्धमस्वसंवद्धं वेति सामान्यस्यासमर्थकत्वाद्दर्थान्तरन्यासः। मधुरश

द्योरसवाचकः अक्षतेबाधितमुख्यार्थः सर्वविषयरंजकत्वतर्ष्यकाह्वमेककार्यकारित्वेन संबंधेन लक्षयन्सातिशयसमानि
 त्वाख्यविषयत्वेनात्राश्चर्यमिति व्यनक्तीयेन ॥ अत्र पादत्रये साधारणधर्मस्यप्यलक्ष्मीविस्तारमनोज्ञपदे रश्मिधाना राम
त्वा अतिवस्तूपमा ॥ वृत्त्यनुप्रासछेकानुप्रासयोः संसृष्टिः अर्थालंकारयोरंगांगिभावः संकरः एवमग्रेपि संकरसं
सृष्टी ऊह्येये ॥ अग्रंथगौरवभीत्या क्वचिद्देवं वक्ष्यते ॥ मालिनीवृत्तं ॥ अनेन मायूर्यनामा पत्नीजो लंकार उक्तः ॥ तल्लक्षणं तु
सर्वावस्थाविशेषे ष्ठु माधुर्यं रमणीयता ॥ अनेन प्रसिद्धिर्नाम भूषणमुपक्षिप्तं तल्लक्षणं तु प्रसिद्धिर्लोकविख्यातै
र्वीकैर र्थ प्रसाधनमिति ॥ उपवाते रितपल्लवां वांगुर्लभिस्त्वरयतीवमां केसरवृक्षकवकुलवृक्षकश्चल्यार्थे इदं वैक
देशिविवर्तिरूपकं तेन केसरवृक्षस्य वयस्यत्वमेव सूचितं भवति तेन यमर्थः यथा कश्चन सखा अस्मान्मुक्तो वितां
गुलीचालनेनामित्रं त्वरयति तद्वदिति ॥ यावदेवं संभावयामि ॥ अत्रैव तावत्मुहूर्तं तिष्ठ यावदेतः त्वया उपगतया लता
सनाथ इवायं वृक्षः प्रतिभाति ॥ अतः खलु प्रियंवदासि त्वं ॥ एतात्प्रियंवदा शकुन्तलावाक्यान्यां नितुक्तामिति भूषणमुक्ति
तं तल्लक्षणं तु नितुक्तिर्निरवद्योक्तिर्नाम यत्प्रसिद्धय इति ॥ यत्प्रियंवदया लतात्वमारोपितं तद् वसाधयति ॥ अस्या इ
ति ॥ अधरः अधरोष्ठः किसलयरागः पल्लवाताम्रः ॥ यौवनं बोर्द्धा विटपशाखेव तदनुकारिणी तत्सदृशो ॥ पदकायः स्कंधा

दूर्वांतरोः शाखा कटप्रोविटपो मतः इति कोमलशाखेनाग्रजत्वं तयोर्व्यज्यते । अंगे पुसंनद्धं सन्नाहं प्रापितमुत्कंठमिति यावत् । अत्र
गोषितिवक्रुववनेन वदने कान्तिर्मत्तिनयतोक्तरलता कंठे कंबुत्रिरेपाख्यं वन्नासिक्तनेत्रं नरोना मनोगमनीरतानितं वे मध्य
निम्नत्वे ऊनयमार्गे वतुरस्त्वं जघनं जंघा जानु मंडलेच्छ देशानां मासलत्वं गमता विलासत्वमित्यादिस्थानितं सन्नद्धं शब्दः त्रक
तेवाधितमुख्यार्थः सन्नद्धः सन्नद्धो भवति सउत्साहे न श्रुकटो भवति प्राकघसंवेधेन यौवनेन लक्ष्यन्त ऊतमतिशयं व्यन
क्ति । यौवनं कुसुममिव विलोकनीयं वितत्य कथं केकुसुमामिति जाते कववनेऽस्थ्रं गेपुसंनद्धमित्यत्रापि यो ज्ञनीयं लतांगे
पुसेन द्वापि पर्यः हस्तादिस्रस्तस्य मालिनत्वादिसंभवात् एवमनुत्तिष्ठस्य यौवनेनेतेन कन्यात्वं ह्वनतात्वयोगपत्वं ह्वनतात्वयो
गपत्वं ह्वानितं तत एव वक्ष्यमाणा भावोदयं संकुर्वत्वे पर्यवसाने समासगान्नार्थः समासगोगेणा द्वर्णिरश्नोती उपमानां संस्त्रयेः
स मम्मुपमानउद्गस्योत्तरपदलोप एवत्वा नेन वार्तिके तसमासः नन्वत्र वार्ति[illegible] उत्तरपदलोपा विहितः श्रुकते वनोत्तरपद
लोप इति कथं समासः उच्यते अत्र वार्तिके महाभाष्ये कयटकारमुख्ये उष्ट्रमुखवमुखमस्येतो वा विग्रहः कार्यः अवयवधर्मे
णास मुदायव्यपदेशात् उष्ट्रस्योपमानतेति नवशाखी शाखी शाखाप न रस्य मुखमुपपद्य तेन सामर्थ्यान्न तत्स ह्वशावयवा
वगतिः तेन मुखेन मुखस्य सादृश्यं सिध्यति तेन मुखं यस्येत्यर्थः सिद्धो भवति तेनोत्तरपदलोपो न वक्तव्यः तेन वन्द्रमुखी

ण्डरीकाक्ष इत्यादि सिद्धामिति सिद्धा इति तं॰ अस्य समासस्य च वक्रुद्धीहिरिति भासे नोक्तं॰ तेन वक्रुद्धी हेत्तुपमाद्योतकत्वं॰ अवेतने
२५ नानुकारः कर्तुं न शक्य इति॰ सादृश्यं लक्ष्मेतगोगणी॰ इयव मह तायुक्तिसंदर्भेणोपमा श्रुपं वेमया निरूपिताः इत्यादि सङ्ग
वाल्हती या श्लक्ष्मी शेती वा हेम्र उल्लविटपा विवञ्जतन्नू इति पाठे पठिता उद्देश्य प्रतिनिर्देश्य भक्रमनागः परिहरणीयः॰ अने
न पदो व्यय इति भूषणमुपन्निन्तं॰ तल्लक्षणं तुः संबंधार्थानुरूपो यः पदो व्ययः सपदो व्यय इति॥ इयं स्वयं वत्सघूः सहकारस्पत्तया क्व
तनामधेया वनज्योत्स्नेति नवमालिका श्रुता विस्मृता वत्पासि॥ तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि॥ रमणीये खलु काले श्रुतस्य
लतापादपमिथुनस्य व्यतिकरः संश्लेषः संवृत्तः॥ नवकुसुमयौवना नवा निश्चयमोक्तानि कुसुमानि तदेव यौवनं यस्याः सा॰ व
नज्योत्स्ना स्निग्धपल्लवतया उपभोगक्षमः सहकारः। नवकुसुमरोतो दर्शनं यौवनं यस्याः सा स्निग्धश्वासोपल्लवा विटश्च त
वयेति नायिकानायकव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः॥ इति पश्यंतीति काविवाकं॥ अनुसूये जानासि किं शकुंतला वनज्यो॰
त्स्नां अतिमात्रं पश्यतीति॥ न खलु विभावयामि जानामि॥ कथय॥ यथा वनज्योत्स्ना अनुरूपेण पादपेन संगता अपि नामे तिसं
भावनाया मेव मप्यात्मनोनुरूपं वरं लभेयेति॥ एष नूनं तवात्मगतो मनोरथः॥ राजा कथमियमित्याद्येतदंते॰ २५
न विलोमनं नामांगमनुपनिहितं। तल्लक्षणं तु। गुणानां वर्णनं तज्ज्ञैः विलोभनमितीरितमिति। अपि नामे तिसं नावतायां॥ अ

सवर्णोऽस्य समानं द्वित्रियादिद्वैतं कलत्रं ततस्तत्संभवात् उत सत्रात्रैतं पत्नीशरीरयोरित्यमरः ॥ कृतामिति अलमर्थे अव्ययं ॥ तद्योग(
वारणार्थयोगात्तृतीयेति द्वितीया ॥ संदेहे नालमित्यर्थः ॥ कृतामितिति षेधनिवारणयोरिति वारणयोरिति वामनः ॥
तदेव वंशस्थेन उद्धयति ॥ असंशयमिति ॥ इत्थं त्रित्रियस्तस्य परिग्रहः स्वीकारः नीगीकारः तत्तन्मातत्समर्था· द्वे चंद्रनृत्रि(
यराजन्याविति नाममाला ॥ परिग्रहः परिजने पत्नीस्वीकारमूलयोरिति विश्वः ॥ अत्र मत्परिग्रहत्वमेति वह्न्काव्येन्द्रवे इति
सामान्योक्तेर अप्रस्तुतप्रशंसा· तया वनायकगतमौचित्यं ध्वनितं· यद्यस्मात् अपि संछं मे मम जितेन्द्रियस्य पञ्चं वंशोत्पन्न
स्य दुःखन्तस्य तार्थान्तरसंक्रमितवाच्यं· मनोस्पांख्रीरत्नभूतायाः अभिलाषयुक्तं· हि यस्मात् सतां संदेहपदेषु संदेहस्था
नेषु वस्तुषु पदार्थेषु अंतःकरणस्य प्रवृत्तयो वर्त्तेतानि प्रमाणं· पदवा वासित त्राणस्थानलस्थी ॥ त्रिवस्तुष्विति अमरः ॥ ते
न पुनः उक्तवदानासो नामालंकारः ॥ अर्थान्तरन्यासकाव्यलिंगानुप्रासाः ॥ अनेन परिन्यास इत्यंगमुपन्यस्तं· तल्लक्षणं
तुः तान्निष्पत्तेस्तु कथनं परिन्यासं प्रवक्षते इति· ननु अंगोद्देशवाक्ये उपक्षेपः ॥ परिकरः परिन्यासो विलोभनं नाभिसुद्दिष्टे
रुद्धोदाहरणेव कथं व्यत्यय इति चेत्तः नैष दोषः यत उक्तं सुधाकरैः मुखादिसंधिष्वंगानी क्रमोऽयं नाविवक्षितः ॥ क्रमस्यान्या
दृतत्वेन भरतादिभिरादिमैः ॥ लक्षेषु व्युत्क्रमेनापि कथनेन विवक्षणारिति ॥ यद्यपि महदपे विश्वासः तथापि व्यवहा(

रार्थं तत्वतउ नामुपलप्स्ये तास्यामिस संभ्रमं स तनयं नय हेतुस्वव्यस्य माणः अम्मो आश्चर्यं अव्ययमित्यधिकारे अम्मो ।
२६ आश्चर्य इति सूत्रं ॥ सालिसेकसंभ्रमो ऽतो नवमालिकामुन्मीलितावदनं मे मधुकरो निवर्तते ॥ वदनं लक्ष्यीकृत्य गच्छती
त्यर्थः अनेन पाणिनीत्वमुक्तमस्याः कमलसुकुरमृद्वीफुल्लराजीवगर्भः सुरतपयस्याः सोऽरमंद्रिया मंगे इति ॥ भ्रमरवा
वीरूपयतीति भ्रमिनयतीत्यर्थः ॥ सवामिनयो विधूतेन शिरसा कंपितेनाधरेण मुखदेशस्थितेन पराङ्मुखतले नवनले
नपताकेनेति । तन्मन्त्रणानि । तिर्यग्गातेऽनुततरं विधुतं तत्स्वयुज्यते शीतार्त्तिर्ज्वरिहेमीत इति ॥ कथायां कंपितं त्वर्थीनीतो
शीतेन येद्युषीति । तर्जनीमूलसंलग्नकुंचितांगुष्ठकोनवेत्रः पताकः सहताकारः प्रसारिततलांगुलिरिति ॥ वलायांगा ।
गामिति ॥ हे मधुकर त्वया कथमेतदीय कटाक्षगोचरा भूयास्म कथमेषास्मदभिप्रायं व्यंजकं रहो वचनमाकर्णयेत् । कथं
नु हठाहतिनिर्वृत्त्या अपि परिचुंबनं विधेयास्म ॥ पदस्मा कमनोराज्यपदवीमधिशेते तेवयं वंचु वचनेन स्वास्मिन्नृज्याः अस्म
च्छब्दः सकलधराधिपत्ये दुःख शोत्तन्नाता दनेक विधानि लाखं वातुंक श्चवणा वेत्ता घर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः । वा
स्तुह्व त्वा विषण्णहताः निउ इत्यत्र वृत्तय इत्यर्थः आयातमात्रया चीनूता इति भावः भ्रति हतः भ्रति वद्धो हत स्वस उत्त्या २६
मरः त्वमिसेकव वे नेनास्यानि कृत्स्नतां पुष्पच्छदस्तु स्फुटत्तानराहितादिविषयांतरसंक्रामितः अतश्च मधुकरेतिसंबु

ङिःकृतवकुल्कसमइत्यर्थः।भूमार्ग्यइति।खलुइतिनिपातेनायत्वासिद्धंतवरितार्थत्वमितिध्वन्यते।अथवहता इतिविशेषणेन
पादानात्तस्याविशेषणस्यानिषेधोवक्तव्यइतिवक्तुर्वचननिषेधाद्धपामित्यनुपपन्नमितिकेचित्।तदविचारितरमणीयं
।यतो।विशेषणंद्विविधंअनुवाद्यंविधेयंच।अयंनिषेधः।नविधेये।अत्रचैतस्याविधेयत्वान्नानुपपत्तिः।तथाचवृत्तौ
तुदाहृतं।तैपटुरहंब्रवीमीति।अत्रैवपदमंजरीकारवचनं।कथंत्वंराजाचयमप्युपासितयुनुश्चक्षाभिमानोत्रतार
ति।अत्रोच्यतेत्वंविधीयते।नहिविधेयोविशेषणंभवतीति।तत्कथमित्याचक्षते।चलापांगमित्यनुवाद्यविशे
षणं।चेष्टमतीतदशांकान्तरादर्शं।नीलोलधियापुनः।पुनःस्पृशसि।रहस्यमाख्यातुमिवलमस्यस इव कर्णा
न्तिकचरः।श्रवणसमीपगोऽस्तु।उद्धनासि।श्रवणावकाशपर्यन्तत्वाच्चनीलोत्पलाशंकानयगमाच्चतेत्रैवदंष्ट्वन्याम
नश्चातिः।कोवा।ध्रुवता।सहंतासौकुमार्यत्रासकातरायाश्चरतिनिधानभूतः।विकाशितारविंदकुवलयामो
दंमधुरंवंचूकवनुरंध्रवरंपिबसीति।प्रांचः।अधुतनास्तुचलापांगदृशइत्यनुवाद्यविशेषणं।वाक्यत्रयशेषभू
तेष्वमंतिकचरइत्यपि।तत्रयोन्तिकचरस्तातश्चलापांगदृशइतिहेतुहेतुमद्भावः।शेषभूतत्वादेवनानुवादःयतो
दृशःतस्पृशासिस्वनसिइतियोज्यं।कर्णोकेत्वादिपाठेवत्तारोवयंहीतिजातिमन्तगवाक्ष्योपदेशमाहहरिःसद्यामा।

२१ चरदान्तितोनरपतिःपत्नीगृहीतेत्यादिवत्तस्त्रमेवनमतयोगःस्यात्॰नवस्पृशतीत्यनेनैवनैकधेलक्ष्येत्रप्रथमवाक्यस्य
नोपयोगइतिवाच्यं॰एवंकोर्णेइत्यत्रापिसमानाधिकरणेनैवगतार्थत्वात्तत्रापि॰एवमुत्तरत्रापिज्ञेयंवकृतेवस्यात्॰ते
नतदुक्तिःस्वभावोक्तिपोषायैवतत्त्ववर्णन॰अतएवकोर्णेइत्येकवचनं॰यदायदपांगेनपश्यतितदातच्चेदावरत्रांत्ये
त्यत्वात्तेनस्वनसि॰वेपथुमतीकंपमानां॰भयस्वाभावोत्तादृक्त्वं॰अर्थात्तादृशंदर्शनक्रियायांकरणत्वेनप्रस्तुतत्वा
त्तस्याःस्पृशसीतिदृगंचलस्पर्शनमेववस्तुतस्तस्य॰उपचारात्तथोक्तिःसमासोक्तौधर्मारोपार्थमिदंतेनविनातस्य
उक्तीवनाभावादितिस्थितमाकरेअतएवसान्नाद्विशेषणानुपादानंहठकाम्मुकत्वव्यवहारारोपार्थंव॰अन्य
थासाक्षीन्नातिः।तत्रापिमुग्धातत्रापितपस्विकन्यातेनसुतरांतस्पर्शसोढुमसहातस्यापिकीदृविशेषस्यापत्व
भावःस्पर्शेदशत्यैवेतिपथ्याव्याख्यातमेववात्तु॰वृहुध्य इत्यपिमन्वतव्यानुसारेणैवोपपद्यतेनयथाश्रुततत्पाव
द्रुतेहेतुंवक्ष्यामः।समारोपेउकारिवमुग्धमसाहसांकंपमानांकांचित्रायिकांस्पृशति॰स्पृष्टकेनालिंगनेनयाज
पति॰विषणादेवविरोधप्रतिपत्तिःकोर्णेउपथ्यासात्तथास्वनसीतिस्वभावोक्तिरेवातत्ररहस्याख्योपाख्युमुर २१
नासमारोपसाधिकेवतेमाकपोलेचुंबनविशेषोव्यज्यतेकामिनोपिरहस्याख्यानव्याजःचुंबनमेवसाधनं॰करै

वाधुर्वता इति संबंधिविशेषणं॰ इवेत्र समानमपि हुं[illegible]येपक्षारधूननं तत्स्फारणार्थमो वित्येनात्र कविनानिनादि
वद्धं। अत एव विधमासमेतादिष्टपसर्गद्वयनिबंधः। हुंवनेतु करो धुनानानवपल्लवाकृतीरिति वतः कामशास्त्रे केवल
स्यैव प्रयोग उक्तः॥ इदमेव वक्तुं लेवीजामित्यवक्तव्यं विशेषणं देवविशेष्यप्रतिपत्तिरिति संबंधिबोधः। तस्या रतिसर्व
त्वंसंभोगानिधानत्वेवप्रयमतः प्राप्तत्वेन॰ तेनैवतान्निर्दिष्टा रता। आदौ रतं वाधामिह प्रपोऽन्तं तत्रापि वालिंगनमेवे
त्युक्तेरालिंगनचुंबनयोः इवेत्युक्तं नेननापकारिशमोव्यञ्जितेः॰ अधरं ननु त्वरोष्ठः इवेत्युक्ता विशेषणस्य तत्रैव संभवा
त्। तत्रैवास्यतस्यकार्यविनिर्गाकारात्॰ पिवसि सादरमवलोकयसीति भ्रमरपक्षे अन्यपातेन दंशः एव क्रीयते तस्युक्तमे
वशाकुः। आरोपप्रत्तेर्तुवतीति श्लेषः। वयं हताः स्तकृतीति व्यतिरेकः। नीलोत्पलादिभ्रांत्या भ्रांतिमान्। भ्रमरस्त्वम
वाप्तिः। त्वं कृतीत्यत्र घवरत्वपंहेतुत्वेनोपात्तमिति काव्यलिंगमं। आधवा कस्यद्वयेरसनाकाव्यलिंगमपि। इत्यनु
प्रासश्चकाशिखरिणीवृत्तं। यद्यपि हताः इत्युक्तं। तथापि अभिलाषवाडुकप्रवणात्वेन दुःखागमस्यमानावात्शान्तिरिति
गमुपन्निबं। यतो ध्वनिकेनोक्तं सात्त्वात्परपर्याणवाविधेयान्नीति। तल्लक्षणं तु। दुःखागमस्योपगमने शान्तिरित्य
भिधीयतइत्यादि। नशब्दस्तु। ब्रोविरमतिश्चन्यतो गामिष्यामि पदीतरेस्थानीतरे॥ कथमितोऽप्यागच्छति॥ त्रापेधार

मां॥ अनेन दुर्विनीतेन दुष्टमधुकरेण परिभूयमानां॥ केअआवां परित्रायेतां दुःखेन माक्रंद॥ राजन् रक्षितव्यानि तपोवनानि
२८ नामेति चासिद्धोस्वगतं॥ अवसरोयं स्वगतमिति तल्लक्षणात्॥ राजभावो राजता॥ कथमितोपि मामनुसरति॥ क इति॥
दुर्विनीतानां मविनीतानां दुष्टानां शासितरि दंडादिना शिक्षके पौरवे पुरुवंशोत्पन्ने वसुमतीं भूमिं अथवत्वनवती
मितिरत्नायेत्युपलक्षणानि ते शासति तररक्षिनरि सति कोयमिति क्रोधेनोक्तिः॥ मुग्धासु अज्ञेषु राजसु वालासु वतपस्विकन्या
सु अविनयमाचरति॥ तपस्विशब्देनात्यन्तासेनाव्या विनयस्थानत्वमुपयते॥ अत्र त्वमरेति मयि दुःखेन इति शकुंतला
या वेति विशेषे प्रस्तुते कोयमित्यादेः सामान्यस्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा॥ अनयावैतत्स्वतापस्य व्यापकत्वे व्यंजयता तात
स्य राजभाव गोपनं ध्वनितं॥ छेकवृत्त्यनुप्रासौ॥ अनेन दंडलक्षणेन संध्यंतरांगमुपक्षितं॥ तल्लक्षणं तु सुधाकरे॥ दंडस्त्व
विनयादीनां दृष्ट्या स्तुत्या रतर्जनामिति॥ ह्यार्यनखलु किमप्यत्याहितं॥ अत्याहितं महाभीतिः कर्म्मजीवानपेक्षि
वेत्यमरः॥ इयं नौ प्रियवयस्या प्रियसखी मधुकरेणाभिभूयमाना कातरीभूता॥ सादव वनातिष्ठतीति कविवचनं॥ इ
दानीमतिथिविशेषलाभेन॥ लब्धानेनेत्यर्थः॥ अनेनानुवृत्तिनामा नाट्यालंकारः उक्तिमः॥ तल्लक्षणं तु॥ प्रश्नयादनु
वर्त्तनं॥ अनुवृत्तिरितीरितमिति॥ हला शकुंतले गच्छोटजं॥ मुनीनां पर्णशालोटजोस्त्रियामित्यमरः॥ फलमिश्रमर्घमुपह २८

राः२ दं पादोदकेन विष्यति॥ सूनृतया॥ सत्यया प्रियमा वा॥ सुकृतं प्रियसखे२ तमरः॥ तेन हि अस्यां प्रच्छायशीतलायां सप्त
पर्णवेदिकायां मुहूर्त्तमुपविश्य परिश्रममविनोदय परिश्रममशमं करोत्वार्यः॥ शुश्रूष्योर्बौ३ इत्यनुवर्त्तमाने ऽस्मिन्श्रयोरत्र२ इ
ति सूत्रेण विकल्पेनाकारादेशं स्यास्मिन्स्सस्मेइ मास्ति३ मस्ते तिस्त्रीपुंसयोः समानं रूपं॥ अनेन कर्मणा २वृत्त सेवनेन तु
चितं नः पर्युपासनमतिथीनां॥ अत्रोपविशामः॥ आत्मगतं स्वात्मगतमित्यस्य पर्यायः॥ किं नु खल्विति जिज्ञासायां॥ खलु वी
स्पानिषेधयोः॥ जिज्ञासायामनुनये वाक्यालंकरणेऽपि वेति हेमः॥ इमं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य कामविकारस्य
गमनीयाविभूषयितास्मि संवृत्ता॥ अनेन भावो नाम गजो विकार उक्तः॥ तल्लक्षणं यथा निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्र
थमविक्रियेति॥ जनान्तिकमिति॥ तल्लक्षणं दशरूपके॥ त्रिपताकाकरेणान्यानपवार्यान्तरा कथां॥ अन्योन्यामन्त्रणं य
त्स्यात्तज्जनान्ते तज्जनान्तिकमिति॥ त्रिपताकाकरेणान्यानपवार्यान्तरा कथा॥ अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्यात्तज्जनान्ते तज्जनान्ति
कमिति॥ त्रिपताकाकरलक्षणं संगीतरत्नाकरे पताकलक्षणमुक्तं॥ सएव त्रिपताकः स्याद्वक्रितानामिकांगुलिरि
ति॥ अनुरूपेकोनुसलुभ्य सर्वतुरागं नीरा आकृतिर्यस्य सः॥ चतुरं प्रियमालपन् प्रभाववानिवलक्ष्यते॥ प्रभावः सामर्थ्य
सा विसमया पृच्छति कुतूहलं प्रकाशमितावत्॥ प्रकाशमिति॥ तल्लक्षणं तु सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादिति॥ आर्यस्य मधुराल

२९ प्रजानितोविश्रंभोविश्वासःमांमंत्रपदेति॥ आत्मनअकृत्यपरिहारः॥कतमश्चार्येणराजन्यपंवशीःअलंक्रियते॥कास्मिंनमि
जनेवंशालंकारभूतस्यतेजानिरजनीत्यर्थः॥कतमोवाविरहेणस्वावियोगेनपर्युत्सुकाउत्कंठितोजनोपत्रसदेशःकृतः॥का
स्माद्देशादागतोसीत्यर्थः॥श्रतंअपोकिंतुसकलजनानुरागंघ्ननति॥किंनिमित्तंवासुकुमारतरोपितपोवनगमनपरि
श्रमस्यात्मापदंस्थानमुपनीतसर्थः॥श्रतंअपोकिंतुसकलजनानुरागंघ्ननति॥किंनिमित्तंवासुकुमारतरोपितपोवना
गमनपरिश्रमस्यात्मापदंस्थानमुपनीतः॥तपोवनपदेननात्याधिपकंक्रपोजनतंसूवयति॥अतश्चपरिश्रमपदंक्र
लान्तरामावातपरिश्रममात्रमितिभावः॥हृदयनात्तामपएषाकर्त्रीत्वयाविंतितातिकम्भिभूतानिअनुसूयामंत्रयते।
वदति॥अनेनहावलन्तरोणविकारउक्तः॥तल्लन्तरोणतु॥नावादीघस्राकाशोयःसहावरतिकाप्यतइति॥नवतीतिसंवु
द्धिःपौरवेणराज्ञाडुःखवेनेनधर्म्मअधिकारस्तव॥अथवपुउवंशोत्पन्नेनराज्ञाडुःखवन्तापिचावधर्म्माधिकारेराज्ये॥स
नाथाइदानींवर्म्मवारिणः॥वपामितिविविशेषवक्तोधेधर्म्मवारिणइतिसामान्योक्तोरअस्तुतअशंसा॥तयावस
र्थेषं॥तपस्विनांसनाथत्वेव्यंजयंत्याश्चकदेशा॥गमनस्यसर्वदेशागमनव्याप्तिंसूवयन्त्याअसंवंवभूपातिशयोक्तिर्ध्व २९
निता॥शृंगारलज्जानूपयतीति॥परावृत्तेनाशिरसालक्षितयादशाव॥तल्लक्षणेनतुपराङ्मुखीकृतीशीपराङ्मुदीरितं। ल

तत्कार्यकोपलक्षणादिकं तेन कोपसारेण इति। मिथ्यानियोगाभिपक्ष्माग्राण्यधस्तादुत्तारकाः पतिताः इष्टुटादाभिर्लज्जायां
लालितामाते ति। अनेन हेलालालक्षणोंगजो विकार उक्तः। तल्लक्षणं तु हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात्स एव वेति। छ
तप इव अनयोराकारं विदित्वेति परस्पराभिलाषावलोकनेन। हला शकुन्तलेयं घत्रार्यः। तातः संनिहितो न केत्र। त
तः किं भवेत्॥ इमं जीवितसर्वस्वेनापि त्रातोतिथिविशेषं कृतार्थं करिष्यामि इति किमिष्यातिकुर्यादित्यर्थः। नाविच्छ्याति स्मिरिति
सूत्रेण। स्मिरादेशः। अत्र व्यत्ययस्त्वति सूत्रेण त्यादेशानां व्यत्ययो विध्यर्थे भविष्यत्ययः। अत्र जीवितसर्वस्वशब्देन विषय
निगरणात् शकुन्तलायाः उक्तः पताकास्थानकमनेनोक्तं। तल्लक्षणमादिभरते॥ सहैवार्थस्य संपातिर्नायकस्योपक
रिकाः पताकास्थानकं संधौ तद्यमेतन्मतामिति। पुरुवामपतं किमपि हृदयेक्तं नामेत्रयेपं। मं त्रे वेति द्विवचनस्य बहुवचन
मितास्वेनायमोत्त्वमादेशस्तस्य मध्यमत्या। हे ता विति। हादेशोद्दित्यनुवर्तमाने वर्तमानापंचमाशानुसुवेतिविकल्पे
न श्वे इहहेवोर्ध्वस्येति विकल्पेन धवे मतेहमंतहमंते धमंतय इति वा तूष्णीं॥ ननु वयोर्वचनं श्रोष्यामि॥ राजा आत्मग
मित्यादिना श्रतं दन्तेन उदाहरणं नाम भूषणमुक्तिस्तं। तल्लक्षणं तु। वाक्यं यदुद्धतुल्यार्थं तदुदाहरणं मतमिति॥ सखीग
तेस्तत्री संवद्धं॥ आर्ये अनुग्रह इवेयमभ्यर्थना। शास्त्रवेत्तिनितो। प्रकाशेणाति प्रसिद्धं। प्रकाशोति प्रसिद्धस्यादि समरः॥

शृणोत्वार्यः॥ अस्ति कोपि कौशिक इति गोत्रेण नामधेयेन यस्य सः महाप्रभावो राजर्षिः॥ तमावयोः प्रियसख्याः प्रभवमुत्पत्ति
३० स्थानमवगच्छ॥ उज्झितायाः शरीरसंवर्द्धनादिभिः तात कण्वोस्याः पिता॥ शृणोत्वार्यः॥ गौतमीतीरे पुरा किल तस्य राजर्षेरु
ग्रे तपसि वर्त्तमानस्य किमपि जातशंकैर्देवैः नियमविघ्नकारिणी मेनका नामाप्सराः प्रेषिता॥ आपाः सुमनसो वर्षा अ
प्सरः सिकताः समाः॥ एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेप्युत्तरत्रयं मिश्रुक्ते रेकवचनान्तोप्सरः शब्दः॥ ततउदारवसंतसमयेप्सा
कृते शृङ्गीतिपातानि पमः॥ तस्याउन्मादयितृरूपं प्रेक्ष्य सा राजा परस्तात् ज्ञातश्चैतस्मिन्नेननानुक्तासिद्धिरिति नृपरूपमुपस्थितं
॥ तल्लक्षणेन तु॥ प्रस्तावे नैव शेषार्थोपयत्रानुक्तोपि शब्द्यते अनुक्तासिद्धिरेषास्यादित्याहमरतो मुनिरिति॥ अहह इत्यथ
किं॥ उपपद्यते युज्यते॥ मानुषीष्विति॥ अस्यानिर्जितरतिलावण्यस्यान्तिरूपमस्य त्रिजगति उपमानतीमा मस्येतदर्थान्त
रसंक्रामितत्वात्॥ कथं वेति निपातसमुदाय आक्षेपे॥ मनोरमरूपाणि स्त्रियो मानुष्यस्तसु मनोर्जातम्यतो युक्तं सत्र जु
कोन तास्ति द्राणान्भिति उ ३ श तेना सा शधिवंशाधिकं ज्ञानितं त्रिभूतं वीकारणप्रत्ययोरर्दवे उं शानीयहणात्॥ उक्तं
च॥ पृथिवी तिष्ठाद्यनित्याव परमाणुरूपा नित्याः कार्यरूपाश्चानित्याः सा च शरीरेन्द्रियरूपा शरीरेन्द्रियरूपा शरीरम
दादीतीव सन्नामिति॥ एतदहं सन्नवः कथं वास्याददः प्रतिहेतुर्हेयोज्य अत एवोपमान्येव सुन्दातलादिति प्रतिवसुके ३०

नोपादानं॰ प्रतिपत्तिमतामिति समासेत्तास्य रूपादीनां तारतम्यस्यसत्वात्सर्वग्रहणार्थं विवर्तं॰ अस्य प्रत्यन्ततः परिदृश्य
मानस्य। इदमः शतपत्रगतामि मुक्तेः। निर्जिततरातिलावण्यस्यानि रूपस्याचिजगत्युपमानतोऽप्राप्तस्येत्यर्थात्तरसंक्रामितं
रूपं विघतेः। स्मितस्यमत्वर्थीयो शीदिम्भवतेन रूपवत इत्यर्थः। अन्यथास्येत्यनेनार्थपौनरुक्त्यं स्यात्। अत्र शैवप्रमा
तरलामि मुपमानेन विशेषणाधिक्यं। रूपशब्दो लावण्यादीनामुपलक्षणं। तेन वयोवमं रूपलावण्यसौदर्यमति च
पता। माईवसौकुमार्यवैलवनगुणामता उक्ताः। तन्मध्ये प्रथममपौवनस्य प्रत्यन्ततः परिदृश्यमानत्वात्। तद्विशेषयेतरे
षांग्रहणं रूपशब्देन॥ संभवत्वतितिः कथं वास्यात्॥ अपितु नस्यादेव कथं वतितिनिपातसमुदायोनिषेधे। अत्रविशेषेप्र
स्तुतेसामान्योक्तेरप्रस्तुतेसामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा॥ क्रमानुरूपश्चोक्ते दृपाम्मिति। समान्यतः प्रतीतमुपमालंकारस्ये
कोभेदो व्यंग्यः। कीदृगित्याह। नेति प्रभापाविदीप्यातरलं नासुरं। तरलंनासुरं। तरलस्वंवलेखिगेहारमध्यमणावपि।
भासुरेवेतिविश्वः। ज्योतिस्वंवराद्विवस्वत्। तल्लाभूत्स्वरूपान्नोदेतिनप्रकरीनवतित्यर्थः। अत्र चनूत्स्वरूपस्य ज्योतिषस्व
जन्यजनकाभावाभावातसरउतात्तिमंगीकृत्याविश्वपमाउपंवमीप्रयुक्तेत्यवधेयं प्रकृतेप्रतापेनादृश्यमानत्वान्न
समावनापीत्यित्तिं ३। उपमानवाक्येप्रसिद्धत्वान्निषेधोक्तिः स्तुतिद्वयमनुप्रासौ॥ संभवः कथं वास्यान्नोदितिवसामान्याव

३१ र्मिस्य शब्दान्तरेणोक्तेः॥ अतिशयोक्तिमूला प्रतिवस्तूपमा रूपादीनि लक्षणानि। यथा अङ्गान्यभूषितान्येव प्रक्षेपाद्यै
र्विभूषणैः। येन भूषितवद्भाति तद्रूपमिह कथ्यते। मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु लाव
ण्यं तदिहोच्यते। अङ्गाङ्गकानां यः संनिवेशो यथोचितः। सुश्लिष्टसंधिबन्धो वा यः स सौन्दर्यमितीर्यते। यदात्मीयगुणो
त्कर्षैर्वस्त्वन्यन्निकटस्थितं। सारूप्यं नयति प्राज्ञैराभिरूप्यं तदुच्यते। स्पृष्टं यत्राङ्गमस्पृष्टमिव स्यान्मार्दवं हि तत्। यस्य
शीसहमेषु कोमलस्यापि वस्तुनः। तत्सौकुमार्यं त्रेधा स्यान्मुख्यमध्याधमक्रमात्। अङ्गं पुष्पादिसंस्पर्शासहं येन तदुत्त
मं। न सहेत करस्पर्शं येनाङ्गं मध्यमं हि तत्। येनाङ्गमातपादीनामसहं तदिहाधममिति॥ अन्ये तु मानुषीणां प्रतिबिंब
त्वेन वक्त्रघाया उपात्तत्वात् संनवस्यवोदयः प्रतिबिंबत्वेनोपात्त इति दृष्टान्तमाहुः। वस्तुनस्तु यमेवोचितः। यतः
श्रुवत्रालंकारे आद्यमार्गे यं गयवाचयोः प्रतिवस्तुसमुत्कारान्नवावलम्बयोरिति। अत्र पातरत्नमुक्तलं ज्योतिरंबं
रादि। शत्यनुप्रासश्रुत्यनुप्रासौ। प्रतिवस्तूपमा वा समवः कण्ठवास्याक्नोदेतीति सामान्यधर्मस्य शब्दान्तरेणोक्ते
ः। अन्ये तूदयशिखरिशिखराग्रवंशादेशाविर्भवदुदयास्तमेनदस्य प्रतिबिंबत्वेनोपात्त इति दृष्टान्तमाहुः। परे सं
देहसंकरमाहुः। अनेन निदर्शनेनामूषणमुपात्तेषां नवानां गुणानां पञ्चार्थीनां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्त्तनं। परा ३१

पेक्षाप्युदासार्यतान्निदर्शनमुपयत इति॥ अधोमुखी॥ नि दृशीनिवस्तु त्वाकर्णानेनतेनो त्वमवेद्यानितं शृंगारलज्जायोग्य
निवारिघानितः॥ उनयानुभावत्वादधोमुखत्वस्या॥ तु नदर्शीवस्तुकाम इवार्थः॥ अलंविवार्यैव्यनियंत्रणानुयोगः॥ अशति
वंधप्रश्नः॥ प्रश्नेनानुयोगः॥ पृच्छावेत्यमरः॥ तपस्विजनोजामाणिरिदं इतिपाठेनियोगअगत्वा॥ ॥इतिसखीतेज्ञातुमि
च्छामि॥ इति किं॥ वेवोनसामिति॥ वैखानसंमिति॥ वैखानसंतत्पस्विसेविधितपोवननिवासलक्षणं॥ मदनस्यव्या
पारः स्वविषये प्रवृत्तिः॥ प्रकृतमप्रउलमप्रकृतयेरन्नेदानेप्रदानं यस्मात्तद्रोधिव्रतं नियमादिभिर्विशिष्टं दानादानान
विधा लिंगनाद्यनेकप्रकारः॥ ननु वरमक्षातुवरमघातुविसर्गात्रात्रिभेतः॥ विवाहंमर्यादीकृत्यनिषेवणीयं कि
मिति प्रश्नेनकिं॥ आयोथवा॥ आहो उताहो किमुत विकल्पे इत्यमरः॥ मदिरेक्षं जातमेदयेक्षणे तेवतेवतेवतेर्द्धल
नाभिः सुंदरीभिः॥ आत्मसदृशेति पाठे आत्मनः सदृशे येक्षणे तेर्द्धलनाभिः प्रियाभिः हरिणीगनाभिर्मृगमिघु
नवकामोपमेतारहिता वन एव नवस्यास्यतीति अस्यैवोत्तरमनुरूपवरप्रदानादिः॥ अत्रनिवत्स्यत्यत्ये अजन्म
वसहोक्तिः॥ अपमर्यगाम्यं॥ निवासः सामान्यधर्म्मः समशब्दस्यतुल्यवाचित्वेउपमेव॥ समेसहार्थे तुल्येवेताजयः
अनयो॥ शृर्द्धांक्तवसहृदयहृदयहारिणी॥ ननु त्वंमहिमनदेना यतः सर्वेधलंकानेशपमाजिविताय ते॥ सावश

शा॰ टी॰ तीयमानैवतद्विद्वान्स्वदतेतरामिति॥तथावाच्यप्रतीयमानोर्थःतद्विद्वान्स्वदतधिकंरूपकादिरतश्चेयान्हलंकेरो
३२ पुनोपमेति॥वृत्तमनुप्रासश्च॥वसंततिलकावृत्तं॥आर्यावर्म्मेवरणेपिपरवशोयंजनः॥एतदासमवाप्तिवेनसाम
न्यतःप्राप्तंयद्धर्म्मेवरणंतत्रापिपराधीनइति॥यावत॥अनेनशब्दपद्येअनयेतिपन्नार्थस्तनोपास्तेतस्यात्वरांते
नास्याःकदैवंकुत्रापिनास्तीतिभावः॥इतःपरंकिंपरवशतेत्येकः॥अस्याः॥पततरशाता॥तस्यापिकोनिश्चयइतिद्विती
द्वितीयःतत्रोहाम्नुरोधुनस्तस्याअनुरूपवरप्रदानेसंकल्प्यः॥अनेनेनोत्तरालंकारः॥उत्तरेणप्रश्नोन्नयनेउत्तरामि
तितल्लक्षणात्॥राजावयमपीत्यादिना॥एतदंतयुक्तिनामांगमुपन्यस्तं॥तल्लक्षणंतु॥संप्रधारणमर्थानांयु
क्तिरित्यभिधीयतइति॥उरवापेति॥एतत्सदृशानास्यानावादितिभावः॥नवेति॥हेहृदयत्वामिलाषेनवा॥अ
नेनराजगतस्यनावस्यस्थैर्यंघोषितं॥तत्रहेतुमाहसंशतीति॥मुनिकन्यान्नत्रियकन्यातिसंदेहनिर्णयः॥एकतर
निरवयाजातः॥तेनात्रकाव्यलिंगं॥निर्णयमेवविवृणोति॥आर्यकसइति॥यतत्वसाम्निनाशंकासमन्यस्तेअस्य
स्ववृत्तसामान्यसामान्यधर्म्मांगवात्तद्रूपकं॥अथवस्पर्शक्षममुपभोगयोग्यंपरदेकन्यारत्नमित्यर्थः॥जाते
जातीयउन्नाहस्तेतदत्वमभिधीयतइत्युक्तेः॥वृत्तमनुप्रासश्चनायकोत्सुक्यंप्रथ्नितं॥अनेनसमाधाननामसंग ३२

मुक्तिमं।तलक्षणंतु॥वीजार्थस्योपगमनं तत्समाधानमुच्यत इति॥अनसूयेगामिष्याम्यहं।किंनिमित्तं॥इतामसंवद्ध
प्रलापिनी।प्रियंवदामार्यायैगौतम्यै निवेदयिष्यामि॥सखिनयुक्तं अकृतसत्कारं अतिथिजनं विशेषमितिसा
भिप्रायं॥विसृज्यात्रच्छंदतोगमनं॥अनेनोपदेश इतिनाट्यालंकारउपन्निस्तः।तल्लक्षणंतु॥शीघ्रास्याउपदेशनामिति॥अ
होइत्याश्चर्ये।वल्लभाप्रतिरूपिकावेश्याऽसदृशी॥यादृशीशारिरवेल्लायांतादृशीतीविनापीतिअतश्चाश्चर्यंतेदेव
हो॥ ॥अनुयास्यंनिति॥मुनितनयां शकुंतलीसंवंधमात्रविवक्षया समासः कृतः।यथापरिवृत्तीणामितत्र श्रना
मितिवन्नाक्षेपश्तउक्तिर्मुग्धत्वद्योतनाय।सहसा अविचारितं अनुयास्यन् अनुगमिष्यन्।इष्टः सइष्टिसंवृः।अहं
विनयेनाजितोन्निपतपावारितः प्रसरोवेगोपस्यसः प्रसरः प्रणयवेगइतिविश्वः।इन्द्रियाणीजयं प्राह विनयेनरतोमु
निनिस्तुके।अत्रानुगमनकरणलक्षणवेगस्यैववारणात्तात्विकानुरागानिषेधनाभावात्।रतःस्थापिलिंङ्गानितं तन
प्रसरपदस्यावक्करत्वेनशंकनीयं।अन्यथानुपास्यन्नेववारितः।अन्यत्रसुतरांवारितइत्यर्थःस्यात्।तस्यात्ताउनुप्रलंन
वेवल्लोपिउत्थानंउत्तपरात्तमितापिगदार्थः।गत्वाप्रतिनिवृत्तःअपावृत्तइत्युप्रेक्षा॥अनुबलनगतइतिविरोध
सः।काव्यलिंगमनुप्रासश्च अनेनपरिणामवेवनेतिसंगमुपाक्षिप्तं।तल्लक्षणंतु।कुतूहलोत्सैत्ते त्वरावेशाविज्ञयापारि

३३ मावनेति॥ नतेपुक्तंगतं॥ किंनिमित्तं॥ वृन्नसेवने द्वारयसि मे शहितावदात्मानं मोवापिसा ततोमिथ्यासि॥ सत्त्वीसाविति
॥ स्वस्तीयतिति॥ वंसायपोक्तौ॥ स्वनावतस्तुनतोऽश्रवुनात्वति नताविवर्त्यर्थः॥ शंसमुखं सुश्रधः पतने॥ वटोहोपणादितिहेतुः सर्व
त्रयेज्याः॥ स्वभावत एव लोहितौ॥ अधुनातु अतिमात्रमत्यर्थं लोहिततलौ॥ रक्तकरतलौ॥ तेलशाद्रश्यकदेशे॥ नतौ मे॥ सोम
सेनवत्॥ करतलमारूढवाकुसौ॥ निभ्यादिदं विशेषणद्वयमपि विधेयं वा॥ हरतिद्विवचनं पर्यायेण वा॥ श्रियमानत्वात्॥
तेन पूर्वापरिविरोधः॥ अद्यापीति श्रिभुस्थानेषद्वेति॥ अधरपिस्वन्नोसा वद्यापिता स्वतत्वा वद्यापि प्रमाणाधिक इति
तेनातिशयमद्भुतत्वमुच्यते॥ प्रमाणाधिकः द्वादशांगुलाधिकः॥ छन्नं वा॥ देहं व्याप्य स्वना ३॥ निःश्रयाणं कुरुते वाहिः
द्वादशांगुलमानेन तस्मात् प्राणः समीरित इति॥ श्वासो निःश्वासवायुः॥ अतश्च स्तनयोर्वेपथुकंपं जनयति॥ अथ
वेपथुकंप इत्यमरः॥ यद्यपि सद्योगस्य स्वेदपुलकं तत्तथापि तस्य संभूतत्वात्॥ मुखे पूर्वं मुखमद्धे शन्नीरस्य सर्वं वामुख
मुच्यत इत्युक्तैः॥ शवदन इत्युक्तिः॥ तेन कपोलयोरलिके इत्यर्थः॥ घर्म्मो मसां स्वेदोदकानी॥ घर्म्मः स्याद्दातपे ग्रीष्मेऽष्म
स्वेदांभसोरिति विश्वः॥ पत्रालकं अशोकादिनवकलिकावृंदाकारः॥ विंदुकदंबकलिकावृंदं वा॥ सामान्यस्य
विशेषत्वात्॥ नहि निर्विशेषं सामान्यमस्ति तेनाकारसामान्याद्विंदुवृंदं लक्ष्यते॥ सातिशयो ह्ययं कल्लोलाग्रे पा यदि समूह ३३

मात्रंवक्त्ववांस्मारतदाह्वमर्म्मानसंगमंडलामित्येवंब्रूयात्।ततःश्वस्तेगलितस्मरातिशयादितिभावः।ननुमुख्यार्थव
येलक्षणा।तत्वात्रतद्बाधः।ननतद्बाधाभावान्नसेतिचेत्न।तात्पर्यानुपपत्तेरपिलक्षणावीजस्योरीकृतत्वात्।।तेमेवानुवा
घविशेषणद्वाराग्रनक्ति।।कवि।।केशीवतंसीकृतशिरीषपुष्पंकर्णाशीरीषंमध्यमपदलोपीसमासः।तदग्रघुंशीलंयस्यतत्त
।।कर्णीशिरीषस्यरोधोविधेतेयस्मादितिवधूद्रोहामर्षीयस्यवार्यतास्यात्।।विंदुस्तत्वकरेनविनातदग्रोधस्यासार्वत्रि
कतादर्शिता।अन्यथास्योक्तानुक्तयोरर्थकृतिविशेषाभावादमुख्यार्थतेवपर्यवस्येत्।वंधेकेशवंधे।श्लंनासितिस्खल
तिसति।मूर्द्धजाःकेशाःएकेनहस्तेनयमिताःवंधननीताःअतएवपर्याकुलाःवंवलाःवःश्र्वेवाक्यसमुच्चयेत्वमाये
स्त्रिःसर्व्वत्रबंधोत्क्षेपणादितिहेतोरुक्तेरादिकारकदीपकोलंकारः४।अतएवनावृत्तिनिवंधनापेक्षातदलंकारीतततो
त्तेस्याः।तदुक्तं।सेवक्रियास्वेवहीअकारकस्येतिदीपकं।सेवावृत्तिरिति।अर्थावृत्तिःउभयावृत्तिरित्यमीइत्युक्तेः।स
त्तिस्मृत्तंस्लंसिनीतिउभयावृत्तिरलंकारः।काव्यलिंगंवास्तनवेयथुजननेहेतुनाश्वासस्यप्रमाणाधिकत्वंसाध्यमि
त्यनुमानालंकारंस्वाद्यनुप्रासः।वाक्यवत्पुल्यपेवप्रत्येकंविशेषणद्वयापादानात्ननतत्क्रमभंगः।अतएवक्रमवाक्या
पनिवद्धमघापीतिपदंद्वितीयवाक्यसंवद्धादपिअवृत्तिनिवंधनानपेक्षत्वेनदेहलीदीपन्यायेनोभयत्राप्यन्वेतुमिविय

ना०टी षणप्रक्रमभंगनिवृत्त्यैव द्वितीयवाक्यउपनिबद्धमित्यवधेयं।अथापिसेवनक्रियारंभात्तसंप्रत्यनुवर्त्तमानइत्यर्थः।
३४ अथापात्राणीत्यमरव्याख्याने क्षीरस्वामिवर्त्तमानमात्रतोप्यागतेरिति वा वत॥यदि यद्दसामानाधिकरण्यानावाद्विशे
षणत्वामावइत्यतस्तोपत्यर्थिथापिस्तनवेणधोरवजनस्वासः प्रमाणाधिक इतिपाठपठित्वासेतोप्यवंयं अत्रापिश्व
पाठेपदकदेवात्मकान्वितार्थादिवाक्यानीतिनतत्रप्रक्रमभंगः।वकारः शब्दसमुच्चये।अथैयाद्यवाक्यविशेष
णहृपमपिविधेयं।द्वितीयेद्वयमप्यनुवाद्यमितरयोरेकंविधेयं।मेकमनुवाद्यमित्यवक्रमइतिनतत्रप्रक्रमभं
गोपि।शब्दमेसेनतोनवाहः।कौरक्तत्वोनवाक्यः।अधुनानुवादः।अनूद्यस्त्वात्सत्वादेःसामेनपजेतिवत्तद्विशेष
स्यविधानान्नाविमृष्टविधेयांशता।नाप्यनुवाद्यविधेयव्यत्ययःशंकनीयः।यतस्यामत्येतानुरक्तास्यराज्ञःतस्
यकुमारतरत्वमालोकयाम्यामिदमत्यंतमत्यंतमनुविनामितिविधेयमेवशब्दबुद्धिस्थीभूतमितितदेववाक्य
वतुमयेयप्रथमतोनिबद्धमित्यवक्रितेःस्प हृदयेनर्विंयाप्यघापिदुर्म्मोनोरूपश्वतथापिशब्दैकाणावर्वैतसरो।
वित्तेनविद्युत्त्वकल्पतापरस्तात समंसनंवोमःपदोपादानव्यतिरेकेणनस्फुरतीतितदुपादानं।शार्दूलविक्री ३४
डितं।अनेनदृष्टामितिनूपणामुपात्ते ---- तेषद्वर्णं नुयथादेशंयथाकालंयथा रूपंवर्णितापतप्रेसतं पर

त्वं वा तत इदं दृष्टवन्मतामिति। प्रियंवदकः शकुंतलां निर्ध्येत्यादिना इक्षुतीर्थं तेन कारणमिति संगमुपन्हिसं। तल्लक्षणं तु
। प्रक्रान्तार्थस्य वारं नः करणं नाम तदुवेदिति। अलंकारार्थे तु मुद्रिकानामाक्षरयुक्ता मुद्रेत्यनयोर्द्वन्द्वः। नामाक्षराणि इ
स्वं तेति नामस्वरूपाक्षराणि यानि मुद्राक्षराणीति समासः। तामनुद्रापयत्र अक्षराणीति विग्रहे आर्यपोन तत्त्वं मुद्रे।
त्येतावत्तैव गतार्थत्वात्। अन्यथेति राजत्वेन राज्ञः परिग्रहः परिजनः मूलं वायं मल्लक्षणः इति हेतोः राज्ञः पुत्रपरा
जात्सौ पुत्रसुतः परिग्रहस्य परिजनेषत्यागास्वीकारमूलयोरिति विश्वः। तेन ऊ नाहि एतदंगुलीयकमंगुली वियोगं
। आर्यस्य वक्तव्येनानृणं इदानीमेव। मो वितास्मि अनुकंपितास्मि आर्येण। अथवा महाराजेन गच्छेदानीं यद्यात्मनः अ
न विष्यासि। अहं केनो इदानीमागमुपन्हितं। तल्लक्षणं तु। बीजार्थस्य प्ररोहो यः स उद्भेद इति स्मृत इति। दशरूपके।
तु उद्भेदो गूढभेदनमिति। राजभावस्य गूढस्योद्भेदनात्। प्रकाश्यमिति। तल्लक्षणं तु। सर्वत्र स्वाधे प्रकाशं स्यादि
ति। कालं विसर्जित स्वस्य राज्ञः स्वस्य वा। वा वा मिति। यद्यपि इयं मे मम वक्षोमि वाचं नामिस्वपति मया सह न व
क्तीत्यर्थः। तथापि मायं नाप्रमाणो अभिमुखं सन्मुखं कर्णं ददाति मउ नेसादरं शृणोतीत्यर्थः। यद्यपि कामम म
त्यर्थं मदाननसंमुखी नाभन्मुखी विमुखी न तिष्ठति। यथा मुखं संमुखस्पति खः। तथापि नूपिंष्ठ। इयमुक्तियोम्य

लाउपेक्षेता॥ अथवबावंक्वोऽस्मि रिस्त्रीनपुंसकलिंगानि ईदृशेनाऽतिशयेनवं हुयथास्याल॥ बहुशब्दादतिशायनेऽच्छ
जादीए॥ वचनाद्विवेति इस्मानिवहोर्लोपोभूवहोरिमस्यापि इति वहोर्भ्वीदेश इस्वनस्त्रादिलोपापि उगागमेव रूपांश्च
स्याः॥ दासि॥ अन्यविषयामदानन व्यतिरिक्तविषयेनतु नैवेत्यर्थः॥ वराए॥ अपेस्म दासौ भाग्यातिशयोध्वनितेछिन्न
वृत्तानुप्रासो॥ वसंततिलकं वृत्तं॥ अनेन मुग्धापानायिकायागात्रजो विलास इति मावऊक्तः॥ तल्लक्षणं नागस
र्हस्थेऽयेवल्लभासन्नगतो विकारोंगे तासनस्थानविलोकनादौ॥ नानाविधाकूतचमत्कृतिशवपरा मुखंवास्य
वास्यमयं विलास इति॥ अनुरागोंगितंवा॥ तदुक्तं मदनोदये॥ विकारानेत्रवक्त्रस्यतद्वाक्यस्रवणादृतः॥ अन्यस्मा
जेनेत॥ द्वौ ज्ञा॥ अनुरागोंगितमवेदिति॥ शृंगीनेज्ञाति॥ लक्षणमनेनेवापन्निसे॥ प्रकृतकथाविछेदार्थमत्सरसंधि
पत्निपति॥ नेपथ्य इति॥ ॥दुःखंत इति राजनामस्रवणात्सशकुंतलायाः प्रोत्साहनात्मेदलक्षणं मंगमुपा
ल्लिसं॥ नेदः प्रोत्साहनामतेति तल्लक्षणस्यधानिकेनोक्तमात॥ अत्यासन्न इति यदुक्तं तत्र हेतुश्लोकाभ्यां दर्शी
यति॥ तुरगेति॥ ॥तथाहि॥ तुरखुरहतोरेणुः आश्रमद्रुमेषुपततीतियोजना॥ कीदृशेषु द्रुमेषु विटपे
षुशाखासु विषक्ता॥ नियास्का॥ निजलार्द्राणि दल्कलानि येषु तेतेषु॥ आउत्तो विषक्तस्थेहे उ॥ अनेनाविटपे ३५

न्मोवल्कलापसारणं क्रियतामिति ध्वन्यते। तुरगेत्यनेन सेनायाव बाहुल्यं ध्वनितं। इदं च तपोवनसत्वरत्वावहितत्वे आर्थी
हेतुः। आस्वमेतत्वेनेनातिनिकटत्वं तु मे धिषितोविशेषणेण… नार्थ्या जलग्रहणः। तस्मिन्समये पथश्रुषक्ता मिधानार्थ्या।
कीदृग्रेणुः। परिणतः सायंकालीनः। योयं अरुणः सूर्यः तद्वत्प्रकाशः स्फुटः। तद्दृश्यते इत्यर्थः। अरुणो स्फुटरागेव सूर्ये
सूर्यस्य तारथ्याविति धराणिः। प्रकाशो विश्वसिद्धेस्याशसिद्धस्याप्रहासातपयोः स्फुटेरश्मिति विश्वः। अयमेवोपमाया
सामान्यधर्म्मो ज्ञेयः। कइवाशलभसमूहः पतंगानिकर इवाञ्जनयोरेणोर्वहलत्वं वध्वन्यते। वृत्तानुप्रासउपमा वाच्याप्र
पार्थिवप्रत्यासन्नत्वे कारणे प्रस्तुते तत्कार्यरेणुधूलनसमूहः पतंगानिकर इवाञ्जनयोरेणोर्वहलत्वं च तत्वं वध्वन्यते।
वृत्तानुप्रासउपमा वाच्याप्रपार्थिवप्रत्यासन्नत्वे कारणे प्रस्तुते तत्कार्यरेणुधूलनादिकमुक्तमित्यप्रस्तुतप्रशंसा। न
पर्यायोक्तं। कार्यस्याप्रस्तुतत्वात्। यथात्र राज्ञः प्रत्यासन्नत्वमवश्यं वक्तव्यं तेद्वत्तत्कार्यस्यावश्यवक्तव्यत्वाभावात्।
पर्यायोक्ते तु कारणवत्कार्यमपि प्रकृतमेव। तत्कारणापेक्षया तद्वर्णनमतिशयचमत्कारकत्वादिति स्थितमाकरे। का
व्यलिंगं वपुषिताग्राह्यत्वं। ते ज्ञाति। स्यंदनस्य रथस्यालोकनात् भीतो गजः नोस्माकं धर्म्मारण्ये प्रविशतीति संबं
धः। कीदृग्गजः। तीव्रः यः आघातः पलायनविषयेत्वाभाविकः। तेन प्रतिहता भग्नाक्षा वोयेन सः। स्कंधे स्कंधभग्ने

सा॰ टी॰ पार्श्वावलोकनेन लग्नः श्कदंतो यस्य सः। तत्र स्कंधनागो दक्षिणः दंतोपि दक्षिण इति सांप्रदायिकाः। अन्ये त्वाकालकावेद
क्षिणो दक्षिणो दालितुं शक्ता गजा वामेस्य त्वत इति। अन्ये तु श्कपदे तेन व्यावर्त्ततोतीव्रणा अभ्याघातेन वातोघमेन इति
३६ हतो यस्त्र उत्स्कंधः तत्र लग्नः श्कः दंतो यस्य सः। यद्वा तीव्रणाग्रेण अकावितरकाविन वस्तुनि अभ्याघातेन इति हतः स च ता
उत्स्कंधे लग्नः श्कः दंतो यस्य सः। उन्नमपि नातिसमंजसं। अर्थासंगतेः। तच्चत उत्स्कंधे लग्नत्वेन ग्रस्यानमस्य वा। अभ्या
घेन येन श्कदंत इति पर्वत। द्वितीये च विशतीति क्रियया विरोधः। तेनं संदानितत्वात्। लग्न दंतत्वं दंताकारस्याघात इति
वेन्न श्कृतार्थिपाषाणादो वा। अथवा तत एव श्कदंत एव गजः तत्र तीव्रस्यादिगम्यो वेन्नातपार्श्वावलोकपवदोषः। अभ्याघा
तश्चेति हतपदयोरन्यतरस्यावकरत्वं दुःपरिहरणीयं। पादाभ्यामाक्रमणं यत्र तत विवलयं लताजालं तस्यासंगेन समेला
त्संवेष्टेन जातः पाशो यस्य सः। निम्नानि सारंगाणां मृगाणां यूथानि कुलायेन सः। विशेषणाच्चपेण वेगातिशयोवज्य
तोयस्य सः। मूर्त्तः शरीरी विभ्रम इवेत्युत्प्रेक्षा। इह श्लोके क्रमेण उत्तु तत्र शंसा वा। पूर्वार्द्धे वृत्त्यनुप्रासः छेकानुप्रासयो
रेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः। उत्तरार्द्धे वृत्त्यनुप्रासः विभ्रम इवेत्युत्प्रेक्षा परिकरालंकारश्च। मदशा को नाम्नतो अव
पिनयानकोरसः। गजगतेन येस्याः पिनावः दुःखेन आगतरथावलोकनाभिनावः। पार्श्वावलोकनपद्मादयोनुमा ३६

वाः॥ त्रासादयो व्याधिवारिणः॥ लक्षणं शृङ्गमेवोक्तं॥ अहो धिगिति निन्दावाक्यं॥ आर्यपुत्र नेगनार एपकन्न ल्लात्रेन पर्याकुला
:स्मः॥ अनुजानीहि अनुज्ञां देहि नोस्मानुटजगमनाय॥ असंभाविताति थिसक्कारं अक्कता तिथिशब्दं जं शक्तो नूनं नूनं पि प्रेक्ष
णानिमित्तं लज्जावेहे आर्यविज्ञीदेहि नोस्मानुटजगमनाय॥ असंभाविताति थिसक्कारं असंकृतातिथिशब्दं ज्ञातोस्मि नूनं भूयो
यापि प्रेक्षणानिमित्तं लज्जावेहे आर्यं विज्ञापयितुं॥ पुरस्कृतः शजितः॥ पुरस्कृतः शजितराम्यधि पुरुक्तेग्रतः कृत इत्यमरः॥ स्था
व्याजं विलंबं कृत्य नेनसखी हृदयं शृङ्गानिष्ठा नस्त्वयं परवादितानेन प्रतिमुखसंधावुः यामन दर्भांकुरेणेत्यादि समर्पितेनव
ति॥ सखी भयं स हे वातिलज्जाद्वानिता॥ गच्छतीति॥ शरीरं पुरः अग्रेगच्छति॥ पुरुनः वतः परवा शकुंतला शरीरेण निमुखं वा
वति नशनैर्गच्छति॥ सं वंधे अङ्गसंवंधे लक्ष्मणा वदुः अतिशयात्किः॥ असंस्तुतपरिचितामिव तिगम्यो चित्तं॥ संस्तवस्यात्प
रिचय इत्यमरः॥ प्रति वातं वायुसंमुखं नीयमानस्य केतोर्ध्वजस्य चीनदेशस्थं वस्त्रं चीनांशुकं तदिव तस्यान्तिः स्वसता द
ल्पपि वाते वातानिमुखे वत्क्र्जेन तस्मश्चाद्वगच्छतीति॥ वृत्तमनुष्टं शास्त्रपमाव्यत्र नयेप मया हृदं यत्र शून्यत्वात्तापरेण
नीयमानकाष्ठतुल्यतं शरीरस्य ध्वनितं॥ वीनपदोणादानाद्येतस्येति वंशवल्येव॥ इति निःक्रान्ताः सर्वे इति॥ तदुक्तं द
शरूपके॥ एकाहचरितैकार्थमित्थमासन्ननायकं॥ पात्रैस्त्रिचतुरैरंकं तेषामंतेस्य निर्गम इति॥ अथ वतपोवनसंरो।

वस्य प्राप्तत्वात्सर्वनाटके सा ज्ञानानिदर्शनी योऽङ्कस्तु निबद्धस्स इति च त्र्यंकसमाप्तिः। तदुक्तं दशरूपके। दूराह्वानं वधं युद्धं
राज्यदेशादिविप्लवं। संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनं। शास्त्रस्य ग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि नानिर्दिशेदिति। अंक
लक्षणं दशरूपके। यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्त्तते। आदावेव तदांकः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः। प्रत्यक्षणेत्वव
रितो बिंदुव्याप्तिपुरस्कृतः। अंको नानाप्रकारार्थसंविधानग्रसाश्रय इति। आदिभरते च। अंक इति रूढशब्दो भावैश्च
रसैश्च रोहयत्यर्थान्। नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदंकः। यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र तु बीजस्य न भवति संहारः। किं
चिदवलग्नबिंदुः सोंक इति सदावगंतव्यः। येनाप्यक्षानिगदितास्तेषी प्रत्यक्षवारितसंयुक्तः। नानावस्थांतरितः कार्यस्त्वं
कोयथार्थरस इति॥ ॥श्री॥ ॥इति श्रीमदभिज्ञानशाकुंतलटीकायामर्थद्योतनिकायां प्रथमोंकः समाप्तः॥ ॥
॥ ॥ततः प्रविशति॥ ॥ विषण्ण वैहेतुर्वक्ष्यमाणः। विदूषकलक्षणं सुधाकरे। विकृतांगवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषक इति
॥ अस्य प्राकृतं पाठ्यं उक्तं च॥ विदूषकविटादीनां पाठ्यं तु प्राकृतं भवेदिति॥ भो दिष्टमेतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वय
स्यभावेनाहं निर्विण्णत्वेनास्मि खेदवयस्यः सखा वयस्य इत्यमरः। निर्विण्णोस्मि उः। खिन्नोस्मि॥ अयं मृगः। अतादिति अक्का
रसाकारः। मिश्रे इति पाठस्तु इत्यपदार्थेति कपादेराकृतिगणत्वात्साधुः। अयं वराहः। अयं शार्दूलः इति मध्याह्नेपि ग्री ३१

अविरलपादपछायासुवनराजीषुअहिंसतेअटवीतअटवीअरण्यंविपिनंइत्यमरः अहिउदीत्यत्रयकारे
ग्रेश्लोकस्यैतीग्रादेशावैतश्लस्यपस्यत्वादीनामाघत्रयमेवेवादितिइत्वादेशादिरित्यनुवर्त्तमानेअतोदेरवीतिदिरादे
शः अटविमितिसप्तम्याद्वितीयाइतिसूत्रेप्रथमायाअपीतिवार्त्तिकंतेनप्रथमार्थेद्वितीया ॥ पत्त्राणिसंकरो ॥ किल
जातीयानामेकत्रपतनं ॥ तेनकषायाणिअतएवकटूनिकंः स्वार्थकस्ववेतिसूत्रेणगिरिनदीजलानिपीयते ॥ पि
अतीतत्रवकुष्ठाघसंततिन्नइरेइतिहिआदेशः अन्यत्समे ॥ कउष्णाहाइइतिपाठेकदुष्णानिइषदुष्णानीत्यर्थः ॥ अनि
यतवेलंविषमसमयमुल्लमंसमूहंऋतौ शून्यमांसमूर्पिष्ठः लोल्मालाकायांमांसंग्रथ्यपत्यवातेततरशून्यमांसं शूल
कृतेनादिवंस्याछुल्लानित्यमरः आहारः तेनभुज्यतेअग्गाहीअहीत्यत्रभुज्जोभुंजातिमजेमकमाएहसमाणेत्यएहो
देशः ॥ धेयसमानो ॥ तुरानुधावनेनकंउतस्संवेकुहितंगसंवेः राज्ञावापिनिकाममत्यर्थंमेशापितव्यंनास्ति ॥ ततो
महत्येवप्रसूपेअतिधातः दास्यातः दास्याः पुत्रैः तस्योद्वगहायिलाज्ञालिप्रदानं शकुनिलुब्धकैः पक्षिव्याधैः व्या
धोमृगवधाजीवोमृगयुर्लुब्धकोपिसइत्यमरः वनग्रहणोच्चरणपेक्ष्यैतेयः कोलाहलः तेनप्रतिबोधितास्मि

शा०टी
३८

णाएतावताकालेनइदानीमप्युनापिपीडाननिष्क्रामतिननिष्क्रामतिनानिर्गच्छति॥ततःगंडस्योपरिपिटकःसंवृत्तः॥अ
यमाभाणकःस्फोटःगंडस्योपरिस्फोटइत्यर्थः।प्रकृतेतुएकस्मिन्दुःखकारणेसतिपुनर्द्वितीयंदुःखकारणमुत्पन्नमित्यर्थ
ः।तदेवाहहाह्यःपूर्वदिनेकिलदैवागतेहीनमरः।अस्माभुज्ञवहीनेपुपश्चात्स्थितेऽप्युतल्लेहोदोतत्रभवतःमृगानुसारे
णाश्रमपदमाश्रमस्थानेप्रविष्टस्यतापसकन्यकाशकुंतलानाममाधवन्यतयादर्शिता।तत्रभवतःसर्वत्रलवरामिति
रलोपेअनादौशेषेतिद्वित्वेतालेतिसिद्धंभुवेर्होहुवहुवाइतिभवतेर्होआदेशःअतोऽविसर्गस्योतिओकारेटिलोपे
होतोइतिततःस्कागवेतिलोपेज्ञातसौरसेनीत्वात्तोदोनादौसौरसेन्याइतिदकारः।तत्तहोदोइतिसिद्धं॥मादृतेनग
रगमनस्यनगमनायव्यवतुर्थ्याःषष्ठीमनःकथमपिनकरोति॥अद्यापितस्यतामेवचिंतयतःअक्ष्णोःप्रभातमासी
त्।चिंतनेनसुखंवानिद्राछेदेनदुःखामीतिअनेनविधानेननामांगमुत्पन्नेतेतल्लक्षणंतुसुखेदुःखेगतोपोर्थस्त्रद्विधा
नामितिस्थितामिती॥कागड्॥कागतिः।यावत्तोकृताबाल्परिक्रमंकृतःअवास्याभ्यानादेःपरितःक्रमोयेनतंपश्या
मि॥एषबाणासनंधनुर्हस्तेयासांताभिर्वनपुष्पमालाधारिणीभिरितिमृगयावेषपन्नंनवने·यवनीभिःपरिवृतइ ३८

तार्ववागच्छतिप्रियवयस्यः। प्रियसखो। वक्रादावंतरतिसूत्रेणानुस्वारागमेवञ्चसेतितिसंज्ञातेवकुलाद्धिकारायलोपः
द्वितयोर्वेश्चसेतिरूपं॥ नवतुश्रंगानंगाविकलरवमूलाम्थास्यामि॥ यद्येवमपिनामाविश्रमंलमेयं। छित्रपवन्योन
मसंवारिकापरपर्यायाः। तल्लक्षणंमाल्हयुता वार्यंश्लोकंहकंत्राविवारियः। तथापवनसंवराः। यामिश्रुवनिपु
कर्मायामशुद्धिविशारदाः। संवारिकालुता ज्ञेयापवन्योपिमताः। कविदिति। यथानिर्दिष्टपरिवारायवनीहृतइत्य
र्थः। कामामिति॥ साकाममत्यर्थं प्रियाप्रियतममेत्यर्थः। तर्हिसम्पगेवंनसम्पागेत्याह। यतेनस्वलानात्रश्राप्यानकिंतु
सुखेननलभ्यातर्हिउ ष्ठापिवस्तुनिश्चयत्वेनापिकिमित्याशंकायामाहमनइतिनुइतिशंकोच्छेदोमनसस्थाना
यिकायामानावाश्वेस्नात्तासीदर्शनेत्रायामिमखेदं। … कंलालसामित्यर्थः। स्मातउक्तंयदिशुर्बमभिलाषे
नजातस्मात्पाशयः। अक्लतेति। मनासिजेनअक्लतार्थापि… नपप्रार्थनास्वस्वाभिलाषोरतिंरागेयतः कुरुतेप्रीतिमुत्पा
दयति। अहंतत्रगामिष्यामितामेवंवेदइत्याद्यात्माभिलाषः समनसिजेनक्लतार्थसंभवति। जातेरतो। संभवतीत्यर्थ
ः। अजाताथपिअजातरत्यपिरपीतिअपिशब्दार्थः। तेनैतदुक्तंभवतियथामन्मनस्त… दर्शनलालसंतथातदीयम

नोमन्नावदर्शनलालसामिति।अनेनशृंगारकोत्पन्नायारतेःस्थायित्वंध्वनितं।एतदभिप्रायेणैवकिन्नुखलुपथ्यावयम
स्यांएवमस्मान्प्रतिसास्यात्।अथवालब्धावोलकाशतादिशृंगमुक्तं।अत्रपरस्पराभिलाषरागेत्यादिनेनकारणे
नमनोन्नावदर्शनलालसत्वंकार्यंसमर्थितेतेनार्थान्तरन्यासः।उक्तंचराजानकरुय्यकेन।सामान्यविशेषकार्यकार्य
रणभावेप्यर्थान्तरन्यासस्तेषांमतेतद्व्यतिरिक्तविषयत्वेकाव्यलिंगस्येत्यवधेयं।अथवामनसिजःकंदर्पःअस्वतार्थः
रतिःकामनार्यावतिविरोधःस्याप्यातेश्रीतिपर्यायस्तेनविरोधाभासः।रतिःकामस्त्रियांरागेऽपिरतेपिरतिस्मृतेति
ःधराणिः।स्तुतानुशासस्वा।अनेननशृंगानुरागविप्रलंभस्याभिलाषानामावस्थोक्ता॥तल्पवन्नाणंसुधाकरा।सं
गमेणापरावेताश्रारद्याध्यवसायतः।सेकल्पेच्छासमुद्भूतिराभिलाषइतीरितइति।अथापितस्यतामेववितयतइ
तिविडूषकवचसावितोपानिवद्धा।तन्ननाणांतु।केनोपायेनसंसिद्धेतकदाकुत्रसमागमः।कावेयंकिंस्वनावाववि
तेनेनतुदीरितामिति।नवशृंगापरविपर्ययःशंकनीयः।वाक्यरूपस्याप्यनुवाधत्वात्॥स्मितंकृत्वेति।चलीकेपिसम्यु
द्भिःकामिनामितिभावपतदेवघ्नकटयति॥एवमितिअस्ताभिप्रायेणस्वाभिप्रायेणसंभाविताभासंभावनयाप्य

नीताकाल्पितेतितिपात२१ ॥ अथ जनस्य प्रार्थ्यजनस्य विलक्षवृत्तिर्येन सः प्रार्थ्यजनस्य विलक्षवृत्तिर्येन सः प्रार्थापिता कामी
विडंब्यते इति कर्म्मकर्त्तरि ॥ उपहासास्पदं भवतीत्यर्थः ॥ विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तेर अप्रस्तुतप्रशंसा ॥ तेन शब्दोक्तेरप्र
स्तुतप्रशंसा ॥ तेन शब्दोक्तोभिलाषो मत्जनस्य एवमकाल्पितस्तु तस्याः प्रतिभातीति प्रकृते पर्यवसानं ॥ तदेव विशे
षेदर्शयति ॥ स्निग्धामिति ॥ अन्यतोपि निर्लज्ञामेव प्रतश्वनयने प्रेषयंत्या नलब्धवलोकयंत्या तया तैयतरवि
लासादिवास्निग्धं वीक्षितं स्निग्धदृष्ट्यावलोकितं मीतिविशिष्टविधेयं ॥ साभिलाषं व्याजावलोकनं कृतमिति
भावः ॥ विषदृष्टि लक्षणं यथा ॥ विकासिस्निग्धमधुरा चतुरा विभ्रती भ्रुवौ । कटाक्षिणी साभिलाषा दृष्टिः स्निग्धाभि
धीयत इति ॥ नितंबयोर्गुरुतया विलासादिव एवमंदपांतं विलंबो भवतीति भावः ॥ नितंबयोरिति द्विवचनेन मध्यानि
म्नता गौरवाद्विकंपयोर्वनो रमणं वध्वानितं ॥ मा गा इत्युपरुद्धया तया सा अतिशयितरा हृदयरूपा सखी ॥ विलासा
दिव यदपि सा स्वयं सेर्ष्यमुक्ता ॥ तत्रास्थित्यर्थामिति भावः ॥ अपिः समुच्चये ॥ तत्सर्वा स्निग्धवीक्षणमेदगमनसेर्ष्यवच
नादि मत्तरायणं व्याख्यातप्रकारेण ॥ अर्थान्तरन्यासमाह ॥ अहो आश्चर्ये कामी स्वतां आत्मीयतां सर्वं प्रलाभिम

यत्रपतांपश्यतीत्यर्थः।त्वोज्ञाताबात्मनिसंविशेषात्मीयत्वेनास्त्रियंधनरत्यमरः।विलासादिवेमुखेन्नातेनसंभाव्यम
नत्वात्।विलासस्लक्षणंतु।योवक्त्रनासनगतोविकारोरत्यासनस्थानविलोकनादावित्यादिशब्दमुक्तमेवामध्यादी
पकालंकारः ------------ उत्तरार्द्धंतुहृत्सनुप्रासः।श्रुत्यनुप्रासस्त्वसद्यास्मिन्।शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं
विदूषकेनवक्तव्योवयस्योतिवनृपतिरिमुक्तेःवयस्यातिसंबुद्धिःनमेहस्तपादंप्रसरति।वाचात्रेणजपयिष्यामि।।जप
पनशब्दमुच्चारिष्यामीत्यर्थः।मामात्रेणेतिहस्तोरन्नेणासामर्थ्यमुक्तं।कुतःत्वयमानेत्राकुलीकृतस्त्रशुकाल्पंप्र
घ्यासि।कुतःपृच्छसीतिसंबंधः।अवगच्छामीजानामि।।पत्रवेतसोव्रक्तविशेषः।कुब्ज--लीलाविडंबयत्नतुकारोतिनोक्तिमं
त्मनःप्रभावेणसामर्थ्यनाकिमितिप्र--णां।ननुपरमताक्तेपेनदीवगस्यप्रभावेत्यनुषज्यते।नन्वितिपरमताक्तेपानु
त्रेपणा।वृस्वप्रभाविवर्त्तनेक्षितिरेडनाघः।एतेनलयेबद्धंकृतमितिभावः।हत्म्यंताळंकारः।प्रकृतापिनिगमयति।।पवन
मिति।।एवंराजकार्यादिउन्नित्वातादशोमनुष्यसंचारेआकुलस्वदेशेश्वापदाकुलस्त्यातेवनचरवृत्तिनात्वयानवित
र्वा।अघाप्याखेटकापरि त्यागादितिभावः।।पत्संप्रसहश्वापदसमुत्सारणेसंज्ञामितसंधिवंधानीममगात्राणिमनी ४०

शः संवृत्तोस्मि ममगात्राणिममेवनमवतीत्यर्थः। यद्यस्मात्सतं संवृत्तोस्मीति सेवं घः। तातस्मात्सैारसेन्यामित्यनुवृ
त्तोतस्मात्ता इतिसूत्रेणतात्रादेशः। असादयिष्यविरूक्षीयितुंमांपकाहमपितावतविस्नमितुं॥ काश्यपप्रसूतीशकुं
तलां अत्रैनेनकिमप्यार्त्तिजातं घ्नन्ति। अन्यथातामेवब्रूयात। मृगयांविल्कवंविरुद्धलंविरक्तामितियावत। अथ व
मृगयेतिस्त्रीलिंगनिर्देशात् अन्यांगनासक्तो शर्व्वांगनायांविरक्तत्वं मुवितामितिदार्शितं॥ ननमापित्तुमिति॥ मृगे
येतिस्त्रीलिंगनिर्देशात् अन्यांगनासक्तो शर्व्वांगनायांविरक्तत्वं मुवितामितिदार्शितं॥ ननमपित्तुमिति॥ मृगोदु मृग
निमित्तं अधिज्यं आरोहितसायकं संधितवाणमिदं व्रतस्त्रेणपरिदृश्यमानं धनुः नमयितुंकर्णान्तमाक्रष्टुंनश।
क्तोस्मि। अपसामिविधेयो। अतएव नाधिपोनुत्तपं। येमृगाः सह वसतिमेकत्रवासमेताप्राप्ताश्रिपाय॥ शकुंत
लायाः मुग्धानिस्वभावसुंदराणि। अथवा ललिताद्द्नवासिलाघहावशून्यानियानिविलोकितानिविलो।
कनानितेषामुपदेशः कृतइवमुग्धेत्त्वा॥ अज्ञापनमुपदेशः सतामान्यविशेषेणसंबंधेनाविशेषत्वलक्षणप्रत्यनाना
यासेनतघ्रातिपात्तिंघ्नन्ति। उत्तरार्धस्यशब्दास्मावेहेतुतेनोपात्ततलाकाव्यलिंगं। एतयेरिंगागिभावः संकरः॥ अ

व्रतमेवातद्वर्णनंतुकारणंवर्णनापेक्षायास्सर्वतसीवमत्कारातिशयाधायकमितितदेवोपनिवध्यते। अप्रस्तुतप्रशंस
यांतुकारणपरिस — रागमात्रेणेनाप्रस्तुतस्यैकार्यस्यवर्णनामितिमहानभेदः। एवमात्माभिप्रायेत्यादिनेतद्देतेनानु
स्मृतिस्तृतीयावस्थाप्रभृविता। ल्लक्षणंतुअर्थानामनुभूतानीदेशकालानुवर्त्तिनीसांतेस्येनपरामर्शोमानसस्पा
दनुस्मृतिः। मतश्चानुभावानिश्वासः कृतानुत्साहविंतनेशतेः। अत्रस्यनुशासेनसहस्मृत्यनुप्रासस्यसंसृष्टिः। नकारादीनी
घोडषवर्णानांदंत्यानामत्रसत्वातस्मृत्यनुप्रासः। शुष्कितावृत्तो। अत्रत्रनवानार्किमपिहृदयेकृतामंत्रयते। अत तः का
रकेणमेवकिमपिजल्पतीत्यर्थः। अत्रगोपमएमायेत्तुदितमासीत्। उदितामितिनावनिष्ठातायिमाद्विज्ञापनमरण्य
उदिवस्त्ववर्धिमित्यर्थः। तद्विताऽनुवर्त्तनेमयात्कियतशक्ताविदूषकेप्रतिज्ञापनांतरमास्मितामिति। किमन्यादिति।
मित्रेवाकथंआज्ञापयतुभवान्॥ किंमोदकखंडिकायांउ। मोदकखंडरतार्थ। तेनअयंस्वगृहीतः क्षणः मोदकमत्रे
णांवेदंगाकृतामित्यर्थः॥ नीवेत्तुप्राकृतंभवेदितुक्तेदौवारिकस्यप्राकृतंपावं। आज्ञापयतुभर्त्ता। भद्देतिवामेः ४१
तिस्मृतेक्षारैवतकेतिदौवारिकनाम। सेनापतिलक्षणमुक्तंमात्गुप्तावायेः शीलवान्समसंपन्नः सत्कालस्पः

तराभिज्ञोयात्राकालविशेषवित्।अश्ववशात्वादितलंङ्घोलोकेवाववक्रतीगतःदेशवित्कालवित्त्वेवमवेत्सेनापति
गुणैरिति॥अज्ञातायाववनेदानेऽउक्तंठापस्पसः॥अप॥अज्ञायाववनापऽउऽतःकंठःउन्नमिताग्रीवायस्पसःअ
त्वाऽइतोदत्तदृष्टिरेवातिष्ठति॥अस्यापिसत्कृतंपाव्यंतयाशद्वमुक्तः।गुणःश्वेतिव्यक्तरूपकं॥देवत्तामीतिनृपति
र्दैत्यारिमुकुंदेदेवेमुक्तिः॥अनवरतेति॥गीरिवरःपर्वतवरःनागोहस्तीवदेवःराजाप्रकरणाद्देवरादेराजवाच
कः॥प्राणोवलमेवसार॥स्थिरीरोपत्रततः॥प्राणोनिलेवलेरतिहेमः॥सारोवलोस्थिरीशेवेत्यमरः॥गात्रंवपुर्विनार्दे
।गात्रंवपुसंहननमित्यमरः॥गीरिवरपदेनसत्वातंत्यमुक्तं।कीदृक्॥अनवरतंनिरंतरंपतत्ववनुर्ज्यायाः॥अस्फाल
नंतेनक्रूरःकाववनःशर्वनागोयस्यततः॥क्रूरंनयंकरंतेयंक्रूरोकाविनानिर्दयापावितिधराणिः॥अनेनदनुजास्त्वप्रहार
त्वमत्वंध्वन्यतोरविकिरणसहि — आतपप्रम्लानामित्यर्थः॥अनेनखेदसहिष्णुत्वाखेदलेशोरभिन्नंसदैस्तुनामि
श्चेतलेशोरापिनसंवद्धमित्यर्थः।नेनस्वमजापितं॥अपवितंकुशमपिव्यापततात्तपत्राकोऽउत्वात्तस्थलसंकाशलेन
नत्वद्भुतहत्यर्थः॥अनेनमहाप्रपुरुषविशालत्वादिहाप्तिगात्रस्यऽपिविशेषणानियोनि॥अनवरतंवनुर्ज्याये

शा०टी प्रियालद्रुमसमूहमौर्व्यायदास्फालनमर्थात्प्रियालद्रुमाणामेव तेन का विनर्दवेगानागं। घनः संज्ञा प्रियालद्रौ राशीने देशरा
४२ सने इति विश्वः ज्यामौर्वीत्रीववसुंधरातिवराणिः। अन्यानि विशेषणानि स्पष्टानि॥ वरिवीतिणासक्षरेव तिष्ठेकवृत्ति
कैकैः हेतुमनुप्रासमाः परिकरोलंकारः श्लेषोपमा॥ मालिनीवृत्तं। ननु धनुर्ज्याशब्दे ज्याशब्देनैव गतार्थत्वा रज्ञ।
थे पौनरुक्त्यमिति चेत्। नाधनुर्ज्याशब्देनाधनुः प्रतीतिरारूढः प्रतीतिलय पत्ये इति वामनोक्तेः। आरूढप्रतीतिरास्फा
लनशब्देनैव ज्ञातेति दोषस्तदवस्थ एवेति चेत्। नाभिन्नपदेन व्याख्यानात्॥ कीदृक्कुगात्वं न नव मनवं रतं सेवेधं
धनुर्यैत्रनतता द्वितीयपक्षे अनवेवतसेवद्धप्रियालुवातियोज्यं। शिखरिविवरकराणां साणामिति पावे लाश्रयोगानिप
पमश्चक्रममनेगः परिहर्त्तव्यः। पतत्तिइवाद्ययोपसुरः शूयन्नेतस्यैवोपमानलंकर्यामि। अपवा॥ विशेषणात्पक्षोनोपमान
बुद्धिं जनयत्यसंभवात्। ततो विशेष्य एवोपमेवस्मनादितिपद्यास्थितमेववाच्यः एनत्रोपमा प्रपंचे मयासुनिरूपितं। अत्र ने
नपघेनात्रिमेणमेद इत्यादिना ववीप्यं गंगदर्वनामोपाधिसंत्सच्छ्रणं। दोषागुणगुणादोषा। पत्रसुर्द्ध्वेवाहितद्रि।
।पघण्यघामामुखोगहमुक्तं तथापि अपिनवनरतामानिनवगुमपदावार्यैः प्रथमसंधुपंल त्रेहं द्वादशानामुक्तो। ४२

।तथैवोदाहृतंधनिकेनाग्रतएवविगतलज्जत्वेधनिकः।नयादिविततयालापः शर्वरंगेतादिष्यत इति।जयिविनिवसप्रयोगः
क्वाविन्क्रोहृश्यते।।स्वामीतिदेवःदेवःस्वामीत्याभुक्तेः।किमन्यादितिर्विशेषः।कार्लंवंनास्तीत्यर्थः।येन वस्थीयत इतियो
ज्यं।कविंक्निमवावस्थाय इतिपाठः।क्वविंक्निमन्यदवसीयतइतिपाठः तदेकवाक्यं।अन्यत्किमवसन्नंकर्तव्यंकि
मस्तीत्यर्थः।।मंदोत्साह इति।अर्थात्मृगयायां।।मृगयापवादिनाखेटकानिंदकेनअपवादोतुनिंदा हे इत्यमरः।
माढव्येनविदूषकेन।।स्थिरःप्रतिबंधोमृगयाप्रतिबंधोयस्य सः।क्वविद्ध इतिपाठः सम्येयान्मूर्खत्वात्तदर्थः अहं मूढ
यथाजातमूर्खवैधेयवालिशा इत्यमरः तेनापमर्षः।असौमूर्खः जल्पतुमृगयापवादं वादंवदतित्यर्थ ननु च मुखेन
निदर्शनंमृग।याया गुणात्वेष्वनवरतेति हर्षमुक्तेः तमेवार्थमनल्पतरंशंसया समर्थयते।।मेद इति।।मेदसोवसाया
श्छेदेनअल्पीभावेनकृशमुदरंयस्यतत्तस्मात्लघु ततएवोत्थानयोग्यमुद्योगयोग्यं उद्योगेवत्तथोत्थानमितिवरणि
सत्वानांजंतूनां सत्वमव्वाजंतुष्वित्यमरः।नयनकोर्निमित्तयोर्विकृतिमर्हिकारयुक्ताविलक्ष्यते अपिः शर्वताक्य
समुच्चयेन येजंतोर्दीदर्शंविज्ञेकोधेववकादंगितितज्ञायत इत्यर्थः।सवत्वविनीचानुकानामुनीवाखानार्थः यत्र वल

शा॰ टी॰ वेवलेलन्सेदृपवोवाणाः सिंचंति वेंवुल लक्ष्मवेघकामवेंति वेति वेः समुच्चये तेनाक्रियासमुच्चयालंकारः विनोदः कौ
४२ तुकं कुतः मृगयायामन्यतः कुत इत्यर्थः यद्वा रे हृन्मिनोदः कुत्र नन्तु चापीतार्थः अथवेदयिनोदः कुतक इत्यर्थः सर्वी वि
मक्तिकत्तासिन्ना मृगयायां व्यालनलामावेपूर्ववाकत्त्रये हेतुत्वेनोपात्तामिति काव्यलिंगं वृत्यनुप्रासश्च शार्दू
लविक्रीडितं वृत्तं जयतु स्वामी इत्यादिना एतद्दैतेन दाक्षिण्ये --- मनूपचरणमुपक्षिप्तं तत्र असांचित्तानुवर्तनं प
त्तदाक्षिण्यमितीरितामिति। अत्र नवानवक्रातिलोनावमापन्नः श्वासः॥ वेतावदरवीतो टवीमाहिं आनः न
रनासिकालोनुपसेवा तेस्वनावौक्तिः जाणिअन्नस्य हृद्धमेल्लूकस्य कस्यापिमुखेपतसिपातिष्यासि। आश्रंशायोमूत
वेवेति वकारावर्त्तमानवद्वेति श्रासंशायो वर्त्तमानवन्नत्ययश्च घतावदितिश्लोकशेषः॥ गाहंतामिति॥ महिषाः शृं
गैर्मुहुर्घारंवारं वारंताडितमुत्फालितं निपानसलिलमाहावजलं गाहंतामालोडयंतु॥ अनेनत्रासामावाक्तति
श्चपापत्तो शृंगान्यांपर्यायेण जलताडनं महिषजातित्रुक्ता एवमाग्निमयं पिजा [illegible] कथनमुन्नेयं आहावस्तुनिपा
नंस्या उपकूपजलाशये इत्यमरः छायावद्धकदंवकं समूहो येन तत्तरष्टगकुलं रोमंथमुङ्झलितकलवर्धाणामन्न ४२

स्मतुः॥ अनेन परस्परवार्त्ता नभिज्ञानां पलायनपरायणं रोमंथोऽपरिचितवरः इवासीत् तस्येदानीं सिन्नाक्रमेण परिचय
दार्ढ्यमवर्त्तत तुल्यं भवति॥ कदंबानां वानां वकुलानां कुलमत्रान्यपदार्थः॥ पराहृपतिभिः शूकरश्रेष्ठैः॥ इत्यनेन पादशता
हशानामसमन्मृगगणासंरंभगोचरतामिति न व्यक्काशयते॥ आपातयोऽङ्गः शरिणतनारवेमाहिषः स्वनावनीतामृगाः वराहा
स्तुपरावृत्तिवतुराः॥ अनहार कोविदारवतिस्वतिष्ठतं॥ यथासुखमनेकसमयं क्रीडितार्थः॥ वराहततिभिः शूकरसमूहैः॥
विस्रब्धं सविश्वासं पल्वले वसंतेः॥ वसंतः॥ पल्वलं वाल्पसरः इत्यमरः॥ मुक्ताह्नतिः मुक्तातवननं क्रियते॥ पूर्ववाक्यैर्गर्वि
स्तासमंतरेणतादृशं विशिष्टकर्म्मिकार्त्तमेव न शक्यतरमिति तत्र विश्वासोऽर्थापातः॥ अत्र तु तुरगवदात्तवासयासन्य
येनापि मुक्तान्नतिः संभवतीति विश्रब्धामित्यनुपात्तं॥ इदानां नाविघदानवसे नारीत्वाघर्षान्तरसंक्रमितवाच्यं॥ भस्म
कतुः शिथिलश्यावं व अवरोपितश्यावैश्रामेलनतां॥ अव्यापारं तिष्ठतितार्थः॥ अत्र राजववनेनैव धनुषः स्वसेवं वैता
ते पुनरवकरहूणामिति येमन्यंते तेतोपं वमीव हु ववनतपाभिन्नपदत्वेन व्याख्येयं॥ अस्मत्सकाशाद्दूरतं भवालित्यर्थः॥
॥ विसान्नो व्यापारा विरामत्वात्तं वमी॥ अन्ये तु रातो नापिकावियोगेन दुःखितस्यान्येषां तद्वियोगाद्दुःखं मा भवति॥

ना॰टी॰ तिष्यानिप्रायेणोक्तिरीतिवदंति॥ तत्र महिष्यश्च महिष्यश्च महिषाश्चेतेषेकशेषेण॥ अथवा कुलं जनपदे गृहे इति कोशान्मृग
५५ मिथुनाक्षेपकेण कुलशब्देन मुक्ताविश्रीतिज्ञानां नापि कालत्वारोपवशेन दृतौ दंतनखक्षतारोपेणाव्रावंधो दृढवंधे
स्यात् ताद्रेमाल्लंकारयोरपीति काशांत॥ त्रावंधशब्दस्यस्त्रेहार्थत्वेनेति व्याख्या॥ श्रुतिवृत्यनुप्रासौ॥ स्वभावोक्तिः पादत्र
ये॥ क्रियासमुच्चयः सर्वास्मिन्॥ स्वस्याक्रियत्वादन्येषां नानाक्रियाजननात्र विरोधः वस्तुत्वाभावादानासत्वे॥ का॰
व्यालिंगं व्यंग्य॥ वृत्तमनन्तरोक्तं॥ अत्र केचन कारकक्रमभंगभिया कुर्वन्त्यानियो वराहपतयो मुक्तानृतिमितिपा
ठमपठन्॥ न न कुर्वाकारकक्रमभंगे परिहृते श्लोपक्रमभंगो नैव परिहृत इति वेतस्मैव वोवः॥ अनेन पाठेन सोपि
परिहृत एव॥ यतः शुर्वमात्मनेपदं पश्चात् परस्मैपदं पुनः परस्मैपदमात्मनेपदामित्यारोहावरोहरूपः क्रमोस्तु॥ किं
वमहिषादिविषयतया श्लाशंसालक्षणोर्थोभिव्रेतः कवेः स वा निर्व्यूढ एव का विनेति नायं क्रमभंगदोषस्यावि
षयः यथा प्रष्ठ्वीधियिरा न वद्गु अंगम घारघेनीत्वं कूर्म्मराजतादिदं हितयं दधीथाः दिक्कुंजराः कुरुत तात्रितये दिधी ५५
षीदेवः करोति हकार्म्मुकमातत ज्यामिसज्ञएवं वेन ब्रह्मभंगोपि परिहृतो भवति॥ शुर्वं वहुवचनं पुनरेकवच

नैकवचनं तु नर्बहुवचनं पुनरेकवचनमित्येवक्रमः विशेषणप्रक्रमभंगेऽपि द्वितो विप्रौ गौर्भुर्हरिरिति पाठे परिहृतो भ
वति। एवं पुंनपुंसककर्तृनिर्देशात् लिंगप्रक्रमभंगेऽपि परिहृतः। न वात्र द्वितीयचरणे इव कर्तृविशेषणकर्तृकर्म
क्रियाक्रमेणानिर्वंधाभावात् क्रमभंग इति वाच्यं रसप्रतीतिव्यवहितकल्पे दोषत्वेन चात्र तदभिसहृदयहृदयानां
तत्प्रतीतेरव्याहतत्वात्। तथाहि। अत्राभिलाषविप्रलंभे एतत्प्रकरणव्यंग्यः तद्धृतीयानुसरस्तत्तत्पद्ययोः कार्यानु
त्साहलक्षणस्य कार्यस्य स्फुटत्वात् कर्त्रादिव्यत्ययस्य विधिवाक्यएव दुष्टत्वात् नानुवादकवाक्ये। अकृतस्य वानु
वादकवाक्यत्वात्तद्विशेषणव्यत्ययस्यापि न दूषकत्वे। तद्धि द्विविधमंतरंगं बहिरंगं च। तत्रोपसर्गनिपातरूपमंतरं
गं। तेषां धातुनाम्नोः शब्दपरत्वाद्व्यक्रमेण प्रयोगस्यानियतत्वात्। तत्र निपातरूपाणि विशेषणानि येष्वनंतरं प्रयुज्यंते
तेष्वेव विशेषमाधातुनाम्नोः शब्दपरत्वाद्व्यक्रमेण प्रयोगस्यानियतत्वात्। तत्र निपातरूपाणि विशेषणानि येष्वनंतरं
प्रयुज्यंते तेष्वेव विशेषमाधातुमलं नान्यत्र। तेनाप्यव्याख्यानं निवाशिनो हितेः योरमनन्निमतेमेवत्सो परागेणारं मये
युक्तरत्नप्रस्तुतार्थस्यासमंजस्यप्रसंगात् तस्य दूषकत्वं बहिरंगं तु व्यवहितमपि स्वीशक्तिं विशेष्योपदधात्येवेति। तदु

शा॰टी क्रमहिमनद्देनः विशेषणांहिद्विविधमान्तरंबाह्यमेवव तत्राव्यवहितंसद्यदर्थकारितदांतरंस्फटिकस्येवलाक्षादिहितीयमुनयात्मकं आयसस्येवतत्कान्तंतदपिद्विविधमतः असमानाधिकरणत्वविभेदतः ॥ विशेषणोपिद्विधाज्ञेयोधा
५५ तुनामार्थभेदतः शाब्दत्वार्थत्वभेदेननामार्थोपिद्विधामतः तत्रोपसर्गाणांश्वायोधात्वर्थोविषयोमतः वादीनांतुनिपातानामुनयंपरिकीर्त्तितः केवलंतुविशेष्यास्तुः शब्दपरस्याद्वेतेक्रमात् विशेषणानामन्येषांपोर्व्वापर्यमयंत्रितं अतएवव्यवहितः तुधानेच्छन्तिवादिभिः संबंधेतेहिशक्तिस्तामुपदधुरनंतराः सान्तरत्वेतुतांशक्तिमनान्त्रोपदधतयमीततस्त्वर्थासमंजस्यादनेनावितंधमस्मतइति ॥ अनवर्तितेतच्छीलः अनविष्णुस्तस्मैनुवश्ववतिश्मुत्तु ॥ शामेतिमि ॥ ॥ शमः शांतिरेवप्रधानंयेषांतेषु अतएवतएवधनंषांतेषु दाहात्मकंदाहजनकं त्वग्ग्रणयादाहत्वनावंशीद्रकार्यकारित्वफलं गूढंगुप्तंअन्यजनादृश्यंपतेजोस्तिहियस्मात् स्पर्शः अनुकूलोयषांपापादिनाशकत्वात्तेतसूर्यवेक्कान्ताभनोहरास्तेतपस्विनः अन्यस्यराजादेस्तेजसाअभिभवः पराभवस्तस्मात्स्वीयंतेजः वमंतिप्रकयंति केइव स्पर्शेसतिअनुकूलाअदाहकाः सूर्यकान्ताःपाषाणविशेषाः यथाअन्यस्यसूर्यस्यतेजसः अभितोभवोभवतेप्रतिः संबंधइतिया ५५

वत्तेन स्वकीयं तेजः प्रकटयंतीति तथोक्तार्थः । श्लेषोपमानुमानं घ्राने घनो तिस्तत्तेज स्तेजः इति केचित् । काव्यलिंगं शु

तानुप्रासस्य उपार्जिता वृत्ते । अत्र च समेतीत्यस्य लीलसंकाननकार्या । यत्र सत्त्वाच्चैवाक्षेपः प्रयुक्तस्तेन च दोषः यथा तेन्यैर्घान्त

प्रसन्नतीति । विव्वोऽडि ग्रासे वंघात प्राक घलन्नयन्न तस्याविशेषकत्वे प्राकघेनापायस्त हस्वैरापिञ्जरपिञ्जरतीकार्यतेञ्ज

नन्यविलक्षणत्वादिधर्मसहत्वं घ्नाति । यथावमाडिरिवेन्नैणेरित्यादिषु । तदुक्तं काव्यादर्शे । निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि

गौणवृत्तिव्यपाश्रयं । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते इति ॥ ध्वंसतां तेऽतस्ताहत्त्वात्त्वात्तेः स्वनियोगं द्रावय

तिरूपं ॥ यदेवज्ञाज्ञापयति ॥ कृतेन वतानिर्म्मितं केऽनेनराहितामितार्थः ॥ सीघ्रतमेतस्यायादपच्छायायां विरह

विते नलतावितानेनवल्लीवेङ्गातपे न दर्शनीयायां रमणीयायां आसने निषीदतु भवान् ॥ यावदहमपि सुखासीन्ना

भवामि ॥ अहं तु कोऽतसंधिषेन न क्षणमपुपवेशनं विनास्थातुं न शक्नोमीति वोपवेशनेनाविनाममतदत्तमनुवित

मितिशीघ्रमुपवेशोतिनावः ॥ पत्तु रनवाव ॥ राजा माढव्य अनवाप्तवतुः फलोसीतारम्यन्तीयो कसमाप्तियर्यन्त

तिमुखसंधिः । तल्लक्षणं सुधाकरे । बीजप्रकाशनं यत्र दृश्यादृश्यतया भवेत् । तत्स्यात्प्रतिमुखमिति ॥ तत्र अत्र विले

सा॰ दी॰ तं एष्वपि वितत्यंते तस्मिन्नवकाशो मुपमादं प्रासि॰ विष्णतेन नवतामप्राप्यनापासे कर्म्माणीमित्यन्येन वा विदूषकेन हृदयस्य त
४५ स्त्रवीस्यामदर्शनस्य वा दृष्टरूपके। बिंदुप्रयत्नानुगमादंगान्यस्य त्रयोदश। विलासः परिसर्प्पश्च विधूतं शमनर्म्म
द्युतिः प्रगमणं निरोधः पर्युपासनं वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ति। अंगलक्षणं तत्र व्याख्यानावसरे वक्ष्यामः
बिंदुप्रयत्नयोर्लक्षणं यथा दिनकरेति। प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणं॰ यावत्समाप्तिर्बन्धस्य स बिंदुरिति संज्ञित
इति। यथा प्रमृगयावृत्तान्तेनाविच्छेदसंततिरा राजा माढव्य अनवाप्तवस्तुः फलोसीति तामस्य मल्ललामभूतां शकुंत।
लामविकृतस्य ब्रवीमीत्यादिना। अप्रपश्यतः फलप्राप्तियो व्यापारः फलेप्रति। परं वौत्सुक्यगमनः प्रयत्नः स प्रकीर्त्तित इति
। यथात्र राजा तपस्विभिः कोऽस्विता रिक्षातोऽस्मि वितयतावत्केनापदेशेन सकृदप्याश्रममेव साम इति। दर्शनोपमनो
हरं॥ ननु नेवानस्यप्रतीवर्त्तितेन वक्तमु कान्यन्यः कः सुंदर इत्यपि॥ सर्वं इति तेनानन्यामार्य विकृतयन ब्रमवीमात्य
र्थः॥ किं नामास्य मल्ललामभूतामाधिकृतमितियोजनीयं॥ ललामं प्रधानं॰ ललामं पुंड्र ध्वज शृंगशरखनृपाशाधाप्यकेतुषि॰
त्यमरः तत्र श्रीरत्नमाला॰ प्रधानेनापि शोभाधान्यारव्यानवयातस्य नेन सौंदर्यातिशयो ध्वन्यते॥ अनवाप्तास्मावसरं बर्हिणा

वसरं न दास्ये॥ हे वृ पश्यते तापसकन्यका अभ्यर्थनीया हृदश्यते॥ सुवृत्तेति॥ किलेति प्रसिद्धौ॥ सुरयुवतिर्मेनका॥ तत्संभवं मुन्य
पत्यं तां तर्हि कथमित्याह॥ मुनेरिति॥ — यावुज्झितं त्यक्तं सत् ततोऽधिगतेः प्राप्तं मुनेरपत्यं॥ तत्रोपमामाह॥ नवमालिकाकु
सुमामिव तिअन्ययातिशयपेलवत्वं द्योत्यते॥ कीदृगर्कस्योपरि च्युतं अर्कसंतप्तेन तुल्योपमानेन तदीयस्यात्यंतासंभाव
नीयत्वं व्यज्यते॥ उपरीतानेन शंकावीजं अधःपतितस्य शंकापि नायाति॥ स्थापनं हि सान्निवेशविशेषेण संभवतीति सुत
तमित्युक्तं॥ कदाचिन्नाकतालीयन्यायेन सुतस्यापि संनिवेशविशेषः स्यादित्यत आह धिधिधिरील्लं एतेन तवापि वृत्तु
मौत्रगोचरखल एवं तदीयलब्धमानम्भवती सुक्तं॥ श्रुतिहृत्यनुप्रासो सुतमा जिनवमालिकाच्छ्यूनामिवेति पठित्वा अन्या
गश्चक्रम मनेगः परिहरणीयः॥ मुनिसंगादनुन्नतमन्यमानस्य विहस्योक्तिः॥ पथ्याकस्यापि पिंडखर्जूरे उत्तमः ख
र्जूरीविशेषः तेनोद्वेजितस्य तित्तिण्यां॥ चिंचायामभिलाषो भवेत्॥ तथा स्त्रीरत्नान्यपि भवितुं॥ तिरस्कृत्तु शीलं यस्य त
स्यायतः शीलमपाकर्तुं न शक्यते तस्य भवतः इयमभ्यर्थना॥ पुनः श्रूयमाणराजवचनेन यथार्थं ज्ञातीसा
आह॥ तत्खलु निश्चितं रमणीयं पश्यतोपि विस्मयमुत्पादयति॥ अपि शब्देनास्मदादीनां विस्मयोत्पादनेनकिं क

शा॰टी लेख्यामित्युक्तं। किं वस्तुनि सेनेन नक्तं गं वर्णानां कर्त्तुं न शक्यते तु उक्तं। चित्रे इति॥ विधिना ब्रह्मणा चित्रे आलेख्ये निवे-
श्यपरिकल्पितसत्त्वयोगा कृतप्राणयोगा नु। उक्ता वसा यष्टुसत्वमित्यमरः। पांसुविमार्जनलेखनमोक्तत्रसंमवादित्याय
४१ यः। रूपाणां मुच्चयः समूहः। त्रिभुवने वर्त्तिरूपसमुदायः तेनोपादानकारणेन मनसा करणेन कृता नु। अतएव करस्प-
र्शाघृणावात्तेहयं कांतिमन्तमेतादृक् श्लक्ष्णत्वादिकमिति भावः। अनेन स्पर्शासहतांगे कोमलस्यापि वस्तुनः तत्से-
कुर्मायेमिति सो कुमार्यं ब्रवीति। स देहालंकारः। केवलं नु राज्ञस्यावितर्कवाक्ये वा उपेन्द्रीमन्यते। असंवेषे संवेधा
रूपाउन्नत्रातिशयोक्तिरूवा। सा स्त्रीरत्नेष्वपि श्लिः। उत्कृष्टस्त्रीष्वपि। रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपीत्यमरः। अपराजगत्स्त्रीसृ-
ष्टिविलक्षणेत्यनेन देहे रूपातिशयोक्तिः। धातुर्विभुत्वं सामर्थ्यं तस्या वपुश्चानुविंतेति। अपरार्थे हेतु तेन योजयन्
तीव तुर्यवरणाये। वर्तापपाठेन समानस्तु नरान्तदोषः परिहर्त्तव्यः। केवलं नायकेनातिशयोक्त्या वस्तुस्वत्वस्य हेतोरणे
लउहत्वणामि वैत्यादाविर्भावस्य गम्यमानत्वात् तुर्यवरणस्य छेदः। श्रवणमात्रप्रयोजनत्वेनावकारत्वं मन्यमानाउरा- ४१
वेयेति पदान्याहारेण वसा स्त्रीरत्नसृष्टिर्मे इति व्रातिनाति। इतीतिकेः। विधिना विधेर्निवेश्यत्वादि उ वैरा हृदये सं

पोज्या त्रो नयोरप्य संतासं भावनीयतयाल्पवं तद्वयं यथाक्रमं प्रसेकं वासमुच्चितं हेतुत्वेन संबध्यत इत्यापितीश्वप
रेवातिगम्यो घेङ्गामा ॥ अनोते वं व्याव ह्वते। पस्या वितर्क स्वयमेवानुवेदक्षि। चित्रानिवरूपत्वादिकारवि दन्यल्पुत्र
पोव्वयेणो त्वादिममनुसास्वीष्टह्लिरपराएतद्दिलन्ना प्रतिभीतिः प्रसिद्धस्यैभत्वान्यांमेव निराकरणादु वेहत्रित
द्वयस्यनानिराकरणादन्यस्या भावमार्श कयत त्रहेतुत्वेनल्पवं तद्वयपोजनीतेन प्रमाणो ऽलौकिकसामर्थ्या तत दू
पस्य वल्लोकातिक्रान्तत्वात्स्त्रा स्वन एव शकारोन विष्पतीति भावः इति। काव्यालिंगं ग्रुतिहलत्व प्रासोव। वसंततिल
कवृत्तं॥ पद्यं वं प्रत्यादेश इदानी रूपवतीनां। प्रत्यादेशो निराकृतिरित्यमरः॥ ॥ ॥अनाघ्रातमिति॥ ॥अना
घ्रातमित्यामोदसन्नाघ्रन्यते। कर रुहैरच्छिन्नमित्यक्लांतत्वं॥ अनाविद्धमित्यासमंताद्वेधरहितं। स्थूलवेधत्वं दोष
यस्यात्। अथवानाविद्धं अकुटिलं। आविद्धं कुटिलं भुग्नमित्यमरः। अनेनानिर्दोषत्वातदुक्तं। रत्नसारसमुच्च
ये। वृत्तं त्रास्निग्धसमुज्ज्वलं च गुरु विगुरुस्त्वतंहे को मलंस्वच्छतसमसूक्ष्मवेधस्फुरन्निर्यासादिनिर्वर्जितामिति। त
थादग्धं रत्नमवर्णलेलघ्वितिं। नवं मधु ज्ञो इति कल्लानीतम् ननवं त्वं अनास्वादितरसमगृहीतास्वादम् ए

रा॰टी

४८

ताहकूवेनाननुभूतरसमित्यर्थः॥मधुमघेष्वुत्सरसेऽह्नौ इ पीत्यमरः॥अनेनाति हृद्यत्वं लोके विलक्षमधुमधामिति वा वक्षते तत्र
॥तत्र न वामिति विशेषणं विरुद्धं स्यात॥शीलिस्येव तस्येव तस्यो न्नमत्वान्॥तथा वाजितमधुरा साहीरेण इति॥असावेव वद
नेहो पुराणसीधुनवपाटलं वेति॥अथ वं उ शीर्णं॰एतद्रूपमेतद् तदिति मालोपमा॥अन्यामप्येवं वमभिनेतागम्य:सामा
न्यधर्मः॥यद्वाऽम्लानताश्चविच्छायोत्कृष्टता॥अनुच्छिष्टता॥मनोज्ञता एते वा अभिनेतागम्याः सामान्यधर्म्माः॥तत्ररूपल
क्षणं अंगान्यभूषितान्येव केकाणाद्यैर्विभूषणैः येन भूषितवद्भाति तद्रूपमिति कथ्यत इति॥अनाघ्रातमित्यादिकोवि
शेषणैः कन्यात्वेन स्वयोग्यतोत्सव यन्मुष्यादिभिरुपमा॥नेःकमेण परिभोगयोग्यता॥कांतिमत्त्वापरिमुग्धता हृ
घतोत्तमजनाभिलषणीयता:स्वनति॥अथ च पंचभिरुपमानपदैर्घ्राणस्पर्शचक्षुःरसनश्रवणेंद्रियतर्पकत्वमपि ध्वनि
तं॥पुण्यपकलस्य पव्यवगारूला तेन अप्रसन्नालंकारो ध्वन्यते॥विधिरिह जगति अनघमद्भुःखं निष्पापं वःखेलो ऽदुःख
व्यसनेष्वघ मित्यमरः॥अमलं मनो ज्ञं वा॥अनघो निर्मलः पापमनोज्ञेष्ववमर्षवदिति विश्वः॥एतादृशस्य तन्त्वोत्पु ४८
से न वा तः कं भोक्तारमेतद्रूपभोक्तारं उपस्थास्यति॥कस्या पस्थानं करिष्यतीत्यहं न जाने॥त्वत्स्वरूपगोचरत्वाभावा

देतद्रूपानुरूपतरूपेण स्मेरमनाबादिति भावः। उपपूर्वान्निष्ठतेर्मन्त्रकरणार्घर्यासंभवान्नात्मनेपदं। अनवद्यम
मलमिति रूपविशेषणं वा। यद्वा। अनवद्यमिति मधुव्यतिरिक्तपुष्पादेर्विश्लेषाभावेन योज्यं। तेन विशेषणत्वं का
मनंगः पारिकृतो भवति। आद्येमनोज्ञं द्वितीये पापलक्षणयाऽकर्मत्वं तृतीये मलं पंचमे दुःखमिति योज्यं। य
द्वा। अनवद्यमिति मालोपमायामभिन्नो वा यः सामान्यधर्मः। नवमिति मध्येऽप्युपात्तं सर्वेषां विशेषणत्वेन योजनी
यं। फलमिति वेति पाठे व्यस्तमालारूपकेऽत्रेयं। नोऽत्र तु पुष्पकिसलयरत्नपुष्पफलानामनवद्यतामित्यादि
विशेषणपादितव्यतिरेकाणां श्वेतीयमानता। हृश्येनऽत्र कुंतलारूपेण रूपणात् व्यतिरेकवद्रूपणमित्याहुः॥
अत्र विशेषणविशेष्यविशेष्यविशेषणक्रमेणोपनिबंधान्न क्रमभंगः। अतिहृत्यनुप्रासो॥ शिखरिणी
वृत्तम्। एताभ्यां पद्याभ्यां गुणकीर्तनं नाम चतुर्थी अवस्थोक्ता॥ तल्लक्षणं तु सौंदर्यादिगुणश्लाघा गुणकीर्ति
नमत्र हीति तेन कारणेन लवशीर्षे अन्यबुद्धिभ्रमरं कुतमित्यमरः। परित्रायतां। स्वीयत्वेनांगीकरणमेव परित्रा
णं। एतेन वाक्यस्यापि तपस्विनं इंगुदी तापसतरुस्तस्य तैलेनाभिषिक्तस्त एव विकृतशीर्षं यस्य तस्य हस्तप

पतिष्यातितन्मारतिनिषेधे॰परवतीपराधीनातत्रभवतीपूज्याकामिनीरत्नभूतवातश्रव्यंपतःपरवत्वंसए
च्छतिछंदनीयश्चयतश्चाहानवैतिश्रत्रभवंतामितिसम्यर्थेद्वितीयासप्तम्याद्वितीयाइतिसूत्रेण।उदाहर
णंवाविष्णुगुप्तोदंविघुटुधोतंस्मरतिरात्राविलपथ्यंतेनात्रभवतिश्रयंप्रेतरेणविशेषेण।कीदृशस्तस्याद्दृष्टि
रागः।अंतरेरेश्रावकाशयोः।मध्योविनार्थतादर्थ्येविशेषेवसरे॥वधाविति।मः।अत्रांतरेणतत्रभवंतामिति
द्वितीयेतिनुपसत्वमएव।तस्यांतरांतरेणसत्रसूत्रेनिपातस्येवग्रहणान्नतेनार्थासंगतेः।तथाहितास्मिन्सू
त्रेद्वृत्तिकारेणव्याख्यातंअंतराअंतरेणशब्दौनिपातौसाहचर्याद्धृसेतातत्रोतराशब्दोमध्यमाधेयपञ्चधा
नमावष्टाद्वितीयस्तिताद्येविनार्थेवतिउदाहृतंवअंतरात्वांवमोवकमंडलुः।अंतरेणपुरुषकारेणकिंविन्न
लभ्यतइतिव्रकृतेएतदर्थद्वयमप्यसंगतमेव।तथावाएवमाल्लविकाग्निमित्रेनाटकेप्रयोगः।अविरयवु
तोवदेसच्चेछलिग्रेअंणमणंदंअंतराकीरिसीमाल्लविएतिछअजाणदाअरिअंगणादासेउविदुगं।निस
र्गोदेवस्वनावादेवा।निसर्गःशीलसर्गयोरितिविश्वः।अवगल्भःअप्रौढःपतत्पपच्छिकन्याजनइन्यार्थहेतु ४९

लनयोऽयोऽ इतिपघापितयापिलितिश्लोकेनाद्वेति॥ अभिमुखेइति॥ अभिमुखेमपि- ईक्षणमवलोकनं संहृतं॥ अने
नश्रृंगारलज्जावपुष्पते॥ अतानिमित्तमन्यहेतुकं यथास्यात्तथाक्तितउदयोयस्यतन्॥ अनेनापिसैवव्यज्यते॥ एतादृशं
हसितं॥ तल्लक्षणं माहृशुहे॥ विकासितकपोलीतमुफुल्लामललोचनं॥ किंविल्लासितदंतायेहसितं तद्धिदो विदु
रिता नेनास्यछन्नमतांयदुक्तं तत्रैव। उत्तमस्य समुद्दिष्टा स्मितं हसितमेव वेति॥ अनेनानुरागः सूचितः॥ उक्तो वा ऽ उ
त्फुल्लगंउमंउलमुल्लासितदृगंतसूविलाकितं॥ नमपंत्यापिमुखांबुजमुन्नमितं रागसागरजमिति॥ विनयेन वारि
ताऽवृत्तिः प्रसरोऽस्य स उमदतान विवृतः ईक्षणं संहरणेनान्यनिमित्तकृतोदयेन हसितेन वा॥ अनेनमुग्धानायिका
वमुक्तं॥ नवसंवृतःहेलामोहायितादिनावञ्चकठना॥ विरोधानासोवृतसनुप्रासस्त्वा॥ उतविलंबितेवृत्तं॥ मुग्धम
दिलक्षणानिमुखाकरोत त्रकन्यातद्वठास्यान्सलज्जापितृमंदिरपालिता॥ सखीकेलिषु विश्रब्धा प्रायोमुग्धा
गुणान्विता॥ उक्तमुग्धमतववयःकामाउत्पतितेन नवकामत्वेनमुग्धत्वं॥ अनेनास्याः प्रथमं यौवनमपिसू
चितं सर्वासामपिनाराणां यौवनं तु चतुर्विधमित्युक्तं प्रथमयौवने ईषद्धवलनेत्रांते स्मरस्मेरमुखीबुजामे

तयाघुक्तोनानाविकारैःस्फुव्यक्तशृंगाराकृतिसूचकैःहावएवमनेवेष्टैलेतिविभ्रमः॥ त्वामिलाषप्रकठनेमोट्टायि

तमितीरितामितिगात्रजः॥ नखलुदृष्टमात्रस्पतवांकेसमारोह इति॥ त्वल्लितिजिज्ञासायाम्॥ निष्ठ्यवाकथालंका
रजिज्ञासानुनयेखलु इत्यमरः॥ प्रस्थानेगमनारंभेशालीनतयाऽधृष्टतयापिमिथुउएकांतेकाममत्यर्थमा
विष्कृतोभावः॥ विनतानिप्रायः॥ शालीनकौपीनेअधृष्टाकार्ययोरितिनिपातः॥ अतएवप्रथमंकांतेसव्याजं
विलंब्यस्थितिः॥ मिथोन्योन्यंरहस्यपीत्यमरः॥ ददौनीतितत्त्वीसाकतिचिदेवद्वित्राण्येवनतुपंचषाणितेनोत्कंठा
तिशयः॥ पदानिगत्वाअंकोऽन्नवसरेऽकस्मात्स्थिता॥ कांडंवावसरेबाण इतिधराणिः॥ तत्त्वीतादेवगमनास
हवेन्नविष्यतीत्यतआह॥ दर्भांकुरेणचरणःक्षतइति॥ ननुदर्भेणतस्यक्षतत्वव्याजोनस्यान्नस्यांकुरस्यादृश्यम
ननतयत्वाज्ञसेनवादतोंकुरपदेनव्याजेनविलंबितमितिसूचितं॥ कुमारांगाशाखासुअसक्तमपिवल्कलंवि
मोचयंतीविवृत्तवदनाआसीत्॥ अत्रचकुववनेविवृत्तवदनात्वस्यात्वृत्तिंवेक्षः॥ विरोधाभासःश्वतिहि
तपनुप्रासोहेतुश्चरिणिरसइतिदानिदेवतातिष्ठेकानुप्रासोपिावमततिलकंछंदः॥ अथपानुरागोगीतामित्यविक

न्योन्यं रतिविलासो विलंबकलापाथिया जातपरावृत्तापि दृशानामित्यादौ तेन हि गृहीतपाथेयो न वा गृहीतपाथेयश्च
तिउघोगस्यावश्यकर्त्तव्यताद्योतिता । पथ्या काविर्लिंगामिश्रुतिकाश्चिद्दर्शिता पाथेयं गृहाणेति तद्दृशा पाथेयसाधुपा
थेयमिति पथ्यातिथिवसतिस्वपतेर्दैन्यम् इति ढक्का कृतं त्वपठ पवनं तपो वनानि [illegible] ष्यामि ॥ छ दृश्यविधेयमनावे
ऋतपपो ज्ञेयः । अपदेशेन व्याजेनाम कृदेकवारमपि । अनेनोलंगातेश्रयः [illegible] अपरोपदेशो नु मतावराज्ञातु मतिव
सेवक व वै नेयुष्मदस्मादेशाः । नीवारपष्ठमागमस्माकमुपहरं त्विति अपमेवापदेशश्चार्थः । नागावयेनाज्ञया हे
नागः । नागनामरूपेभ्यो वेपे इति स्वार्थे वपेः । नगावेमते नागगनागधेयः स्मृतो बलिरिति धरणिः ॥ ॥ प
उत्तिष्ठतीति । वैभिन्यो ब्राह्मणादिभ्योपष्यत्कलं उत्तिष्ठति उत्पद्यते । तत्तन्नापि वेनाशी । शकारसहत्वे रपिनल
पीतिव्यज्यते । आरण्यकास्तपालिनन्नश्यतीति घन्यते व्यतिरेकालंकारः ॥ विंतयेत्यादिना एतद्दं तेन विलासो
नामंगमनुपन्यस्तं । तल्लक्षणं तु विलासः संगमर्थस्तावापारः परिकीर्तितः । [illegible] हर्षकं तत्र हर्षमनुकंपायामित्यम
रः । सिद्धायां निष्पन्नप्रयोजनेनाराज्ञो दर्शनेनैव । जपत्तु श्रमन्तौ । एतौ द्वौ कश्चित् [illegible] उमारको । प्रतीहाररम्भौ मिद्दा

रा॰टी रस्यानमुपास्थितौ। स्त्रीर्द्वारं गृहद्वारं प्रतीहारः स्यादित्यमरः। भूमिस्पा स्थानमात्रकमिति विश्वः। एष प्रवेशयामि। इतड
तोनवंतौ। अहो इत्याश्चर्ये। दीप्तिमतोपि तेजोपुंजस्यादित्यमरः। भूमिः स्थापि नातिनिकृष्टम दृशोनसमासः। सा दृश्यमेवमेव
५१ ना॥३॥ अध्याकौतिनि। अमुनाश्रविराढ्ढशस्सर्वत्र उनास वैवस वारित्रमुखैर्मृगपक्ष्याश्रपणीयः सर्वैर्मृगस्तास्मिन्नाश्रमे
गृहस्थाश्रमेवसतिर्गृहमेधी अंकेते मंगीकृते। मुनिपन्नैः सर्वैर्वटुभिर्मृगणः पाठार्थमाश्रयणीयः तस्मिन्नाश्रमे मठे वसति
स्थानमंगीकृते। आश्रमो व्रतिनां मठे व्रस्मवार्यादिवत्रकेऽपीति। वसतिः स्यादिवस्यानेऽनेशायां सदनेऽपि वतिहमः। उक्तौ
पमन्तुराणम्। यथा वापुत्समाश्रित्य सवर्त्तते पर्वजंतवः तथा गृहस्थमाश्रित्य सवर्त्तते चतुराश्रमा इति। रत्नाध्यायामातरश्चनापरिपा
लनातततपः लोकोत्तरं धर्मसंचिनोतिरज्ञार्थं शरीरकृष्णं धर्मयोगोहिं गस्तस्माद्धेतोस्तपश्चाद्वापणादिसंचिनोतिकरो
रोतितातपश्चांद्वापणादोस्मादेर्मलोकान्तरेपिवर्ततिविश्वः। वारणानां दंदंस्त्वाऋक्षयुगमर्यतेतनगातइतीतविशेषणमनु
वाघं। वारणालंहनागंरत्नाकरौ। किं कोणीवाघवदीवधृताविकटनर्तकैः। ममतः सर्वतोगच्छचतुरश्चारणमतइतिकेव ५१
लंराजरश्वामुनिरितिशक्षः राजर्षिरित्यर्थः। घोत्संसृष्टशालेंधोः स्वर्गमुखवत्मनारीतिविश्वः। अन्तेपक्ष्यतिरेकश्चा

वल्लनिशाख इंद्रसखः अनेन वज्रमाणाः रक्षोविद्रावप सारणात् मलंघ्यन्यते॥ नैतदिति॥ उदधिश्यामसी नामि छुकेए
कदेशापि तत्संनवातरु स्वामि तुरंक॥ नगरपदेनातं ते दैर्घ्यं परिघोर्गलः॥ परिघोर्गलः॥ परिघोयोगान्ते देघ्नमुद्धे
र्गलघातयोरिति विश्वः॥ तद्वत्प्रांशू दीर्घौ वाहू यस्य सः अनेन मूजमहायेन सर्वेशत्रवो हता इतिकारणं वक्तव्ये समस्तो
वीजपलक्षणं कार्यमेवोक्तमिति पर्यायोक्तालंकारः॥ सुरवत यः इति पुवातियहणं तासामतिनीरुत्वा तवेदीउः खा
यनुनेवास्त्री वेनपुद्धानिमानयमावा॥ अस्यमस्य धनुसोग्रहणादस्यैव प्राधान्यं घोतयते॥ पौरुहूते वद्भेद्रे इतिपस्त्रु
उपदेशात्मैरणं वा बोध्यते॥ आशंसंत इति शासि इच्छायामित्यस्येदितारूपं॥ शेमक्ता नितिहिंसनयोरस्यनुशेसती॥ ति॥ अ
सावेव वरह्वौ॥ इत्याशशंसे करणेरबाहोरिति॥ वृत्त्यनुप्रासः॥ समुच्चयालंकारः॥ वज्रं धनुषो ईप्ययोः समुच्चितत्वात्
नेता द्विवचनमित्यर्थं प्राप्तिभ्रन्तराईवा क्यार्थस्याहिंशादेन हेतुत्वोपादानात्काव्यलिंगमुपमा वा॥ अनयोर्भेदाकांता तावृत्ते॥
अन्यायुद्धवीरोच्यन्यते॥ तल्लक्षणं॥ उत्साहविस्मयादसंमोहादविषादाद्यपः सतो धर्माधर्थीविशेषेऽ कालतत्वाविनि
श्चयः॥ नयप्रश्रविनयः कीर्तिः पराक्रमणशक्तिता॥ इत्यादयो विभावास्फारिति॥ युद्धवीरे हर्षगर्वामर्षधियास्मि

शा॰टी वारिणः॥ असहायेपियुद्धेशासमशादपलायंनंनातानयप्रदानाद्या॥ अनुभावाः॥ प्रकीर्त्तिताः॥ उत्साहस्थायिभावश्चसुधी
५२ रावीरबनाधिरे इति॥ अत्रविभावानुभावावुपनिबद्धौ व्यभिचार्यादयस्त्वपमृह्नीयाः॥ आश्रा नाप्य तानित्युक्ते तौ व्रति
नियोगः कृतः स्यादित्याश॥ आज्ञापयित्वामिकामीत्युक्तो॥ प्रार्थयन्तेस्याश्रमपदं इति विभक्तिविपरिणामेन सम्बध्यते
तत्र नवतः प्रस्वस्याद्याविति भगवत इति पाठः॥ तदातत्राशंसंनिधानादिति सम्बन्धः॥ एषा इदानीमनुकूला अस्य॥
थिनातेतव॥ बाणासनं धनुः॥ महद्वयस्था आज्ञापयाति॥ अनुकारिणीति॥ इवेषां उरुप्रवृत्तीनामनुकारिणीसदृशीवा
रिष्येणशौर्येणदानेनवार्यावित्रयेणेत्यादि ज्ञेयं॥ युक्तरूपमतिशयेनयुक्तं प्रशंसायां रूप श॥ आपन्ना आपद्युक्ता॥ अ
यत्र आपन्नाः स्यादित्यमरः॥ तेषां पदं येन देवसत्रे यज्ञविशेषस्तत्र दीक्षिताः इति परं पारिरूपकं अनेनावश्यक
र्त्तव्यत्वेन यापसारणस्य ध्वन्यते॥ वल्कु यस्मादितनेन श्वर्वीद्वंप्राति हेतु ता[illegible]लिंगमापि॥ अनुपदं नवत्यदन्या
संलक्ष्मीकन्यानन्तरमेवेत्यर्थः॥ पादन्यासे पादमुद्रायां तिउ तेपदंनवैदादितिस्वामी॥ प्रथमं सपरिवाहमासीन्ज
लनिर्गमनमार्गिवा वीपरिवाहशब्दो निर्गमसम्बन्धेनाधिकं जलन्नपातियदाधिकं नवतितान्निर्गच्छतीति यावन्नतिबन्धः ५२

फलं॥ तदेवाह॥ इदानीं राजन्नयवृत्तांतेन बिंदुरपि नावशेषितः अत्रापि बिंदुशब्दोऽल्पस्य लक्षकः॥ एवं राज्ञा सा उदन्तितोऽस्मि
।सत्तो रथो न तु विजयप्रस्थानमपेक्षते॥ एवमुक्ते नगरादेवी नामं वानामा [illegible] हरः करन क आगतः॥ अह इति तथेति
एवमनंतोपसर्प्य॥ जयपत्रं नद्ये देवकं वाक्यं ज्ञापयति॥ आगामिनि चतु[illegible] दिवसे भूतपारणे मे उपवासो न विधास्यति
।पूर्वमुपवासवचनमश्रवणमस्य उत्सवदेन विधास्यतीति भूतिपारणमिति शयममुपन्यस्तं॥ तत्र दीर्घाघाः वर्शं पश्यमाव
नीयेति॥ प्रातिविधेयं कर्तव्यं॥ विशंकुरि वांतरालेतिष्ठ इत्यादि विदूषकवचनेनोपहास्यावतीति॥ स्फुटैव॥ अन्केव॥
विदूषकस्य हास्यरसनायके हास्यकारणमिति॥ तत्र त्वया गंतु॥ मा प्राणोक्ति विषाणं क्रियायाम्य विकारतः॥ लोल
देश्वपरस्थानामेषामनुक्तेरपि॥ विकारस्त्वेतसो हस इति॥ एतस्यापि हास्यं इति ज्ञेयं॥ कृच्छयोरिति॥ कार्यिपोमिन
सो हि द्वीनवनं नामैकत्रापर्यवसाने॥ उपमाने तु मार्गद्वयगमने उभेभिन्ने स्थविसमानधर्मार्थमतिशयो वस्याप कव
नाभ्यवसितो॥ पुरायेरोले प्रतिहतमवरोधे प्राप्तं श्रोतो वहो नद्याः श्रोतश्च॥ अन्यदल्पं स्रोतः शोलावरुद्धंति पदे
वतितसे वं विपदो पादानेत्राप्पि नदीपदाघनावेन पादावरिष्टस्य ग्रहणं तेन माला [illegible] न दीर्घं घनितं॥ हत्यनुप्रासः के कान्तु

शा॰टी मासयोः संसृष्टिः। उपमा। वा न खलु मां रक्षोभीरुकं गणयसि। न वत्ति तव पि। यथा राजानुजेन गंतव्यं तथा गच्छामि। अत्रा
५३ नुप्रासिकानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ उपमा ॥ न खलु मां रक्षोभीरुकं गणयसि ॥ न वत्ति तव पि। यथा राजानुजेन गंतव्यं तथा ग
च्छामि ॥ तेन नहि युवराजः ॥ अस्मीत्यहमपीदानीं संवृत्तः ॥ अत्र तत्पुरे न्यस्तास्थास्त्वीप्सः ॥ कव पामिति। वयं का वय
मित्यर्थं तिरसंकामितवाचं तेनानेकराजोपचारयुक्तत्वकामकलाभिज्ञत्वे नानावैदग्धीकुशलत्वं च व्यज्यते ॥ मृगशा
वैर्हरिणबालकैः समं सह ॥ अथ च तुल्यमेधितो वृद्धिं प्राप्तः अत एव परोक्षमन्मथः दुरमुक्तमनोभवः कामकलान
भिज्ञ इत्यर्थः ॥ एवं चित्तपदार्थसमर्थनार्थं शास्त्रपदं तेन नावकारत्वं परिहासेन विविधं जल्पितं यत्र तद्भवः शकुंतला
यामनुरागकथनरूपं परमार्थेन मा गृह्यतां ॥ नरूक्तवदामासः ॥ वृत्त्यनुप्रासः ॥ काव्यलिंगं पदार्थवाक्यार्थं वा का
र्यरूपेण ॥ पूर्वार्द्धे विषमस्येको भेदः ॥ सहोक्तिश्चावैतालीयं वृत्तं ॥ अन्ये तु ... अबोधितो मन्यते ॥ राजा त्वगातामि
त्यादिना एतदंते न संहतिर्नाम संध्यंतरागमुपाक्षिप्तं ॥ तल्लक्षणं तु संहतिः स्वयमुक्तस्य स्वयमुक्तस्यापत्तं यं प्रच्छादनं
न चेदिति इति श्रीमदभिज्ञानशाकुंतलटीकायामर्थद्योतनिकायां द्वितीयोऽङ्कः ॥ ॥ ततः प्रविशति·स्त्र ५३

चरात्तु सनिराकारेण कारणेव लब्धो कार्यरूपकर्म निरूपयतोक्तः पर्यायोक्तालंकारः ॥ काकथेति ॥ बाणसंघाने
का कथा नाराचसंधानं नापेक्षत इत्यर्थः ॥ सधनुषः ज्याशब्देनैव विघ्नान् इह रक्षोऽपहरति निराकरोति । केनेव हुंकारे
णेव त्र्यंबक देशविवर्जितमुपमा । तेन रामेण गम्यते पत्नुपमानत्वं गम्यते । प्रथमा । सः ज्याशब्देनैव हरति । विघ्नानपाक
रोति कथं भूते नेव धनुषः हुंकारेणेवेति समासोक्तिगर्भोत्प्रेक्षा धनुषश्चेतनत्वारोपादनयोः नायासेन रिपुनि
वहणं ध्वनितं । आस्थितमाह धनुर्ज्याशब्दयोरर्थपौनरुक्त्यं परिहृतं भवति । आकाशे इति किं ब्रवीष्येवमित्यादि
ष्वेनापात्रे ब्रवीति यत्तत्र अन्यैरनुक्तमप्याकाश्याद्याकाशे नाघितमिति । नाट्यधर्मायं । आकाशे आकर्णेन मा
नितं यत्पार्श्वान्ते न शिरसा स्तब्धेन नेत्रेण तत्पश्चात्पार्श्वस्थानि मुखं युतुलत्वात्पार्श्वान्त मुच्यते । प्रयुज्यमा क
णितादौ पार्श्वस्थस्यावलोकने पत्नुसा विश्वलपुटस्तब्धे नेत्रे भवन्तीति इति आतपेन पल्लवेन मा तिक्रमस्तस्मा
दत्यंतातपक्लान्ता पादित्यर्थः । बलवदधिकमत्यस्थमत्वास्थ्येयस्याः सा न्यायप्रधानो निर्देशः ॥ शरीरनिर्वापणा
यशरीरेण तापशांत्यर्थं कुलपतेः । काण्वस्य उच्छ्वसितं जीवितमिति रूपकं वेलानिकेतनं संबंधिविलानं यत्तद्वि

शा॰टी सान्त्यादिविशेषः। विसर्जनीयाभिविसर्जनीयेष्वाभिवर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति लट्। शुद्धविष्कंभक इति तत्र
५४ वेणीं सुष्ठु करोति तत्र विष्कंभको भूतनाविवक्षितत्वाच्छायवकः। अमुख्यपात्ररचितः संक्षेपैकप्रयोजनः। द्विधा संस्कृतमि
श्रः स्यान्नीचमध्यमैः। शुद्धः केवलमध्यमपात्रेणैकानेककृतो द्विधेति तदयमेकपात्रकृतत्वाच्छुद्धः। अत्र दुष्यंत
स्याश्रमान्तरागमनं कृततपस्विकार्यहेतुना निराकुलत्वं भूतस्य वनोद्यानकुतलताभ्यासात्तपस्विव्याजेन विर
हावस्थाकथनं न विष्कंभकत्वमिति ज्ञेयं। कामयते कामयमानः विरहीतस्यैवावस्था यस्य स तथा। क्वचित्काम
यान इति पाठः। सोप्यनित्यमागमानुशासनमिति मुक्तिकृते साधुः। तथा च वामनाचार्यसूत्रं। कामयान्तर्य
यानशब्दः सिद्धोनादिश्चेदिति। तत्र राजानकमम्मटेन व्याख्यातमनित्यमागमानुशासनमिति मुक्तिकृते साधुः।
तथा च वामनाचार्यसूत्रं। कामयानशब्दः सिद्धोनादिश्चेदिति। तत्र राजानकमम्मटेन व्याख्यातमनित्यमागमानु
शासनमिति। यद्वा कामस्य याने ऽऽमनेऽऽरोहणे वा या अवस्था अभिलाषा यस्यास्ता यस्य सः। जान इति। अहं तप
सो वीर्यं जाने। ब्रसस्पृहयन्तीयानवतीति नावः। ब्रसस्पृहयन्ती पञ्चमावेकार्ये ब्रह्मक्ते यदब्रह्मकृतं तपसो वीर्यं ५४

ज्ञान इति कारणमुक्तं। सा प्रकृत ग्रथसा-तर्हि सेवागमिष्यतीत्य तस्याः स्मेति। सा बालाश्च श्रगल्भापरवतीत्युभयं वि
धेयं। अयं बालो न विघ्यतीत्याह। इति मे विदितं। मे इति मया इत्यर्थे निपातः। ननु त्वं वा मना वार्यसे। ते मे शब्दौ निपातौ
त्वया मयेत्यर्थे। संबंधे वा षष्ठी। एवं पृष्टापि तया पिततः न्यक्कृतलायाः सकाशात् दृढं मया सहसैव दृढं मोवपरित्यज्य ह
णमावपरिवितेश्वासक्तामिति निर्णीके। हृदयं निवर्त्तयितुं नालं समर्थास्मि। त्वयं न निवर्त्ततिमयापि अशक्यनिव
र्त्तनमित्यर्थः। वेदनाक्रियाया हृदयानिवर्त्तनाक्रियायाश्च विरोधः तदा मासक्तरति तस्या स्याताः वृत्तेन स्मृत्यनुशासे
मदनुबाणानिरूप्यति। लोलालितेवाशिरसा दोलनहस्तकेनम्नन्यपदृष्येमारिदृत्यं। तल्लक्षणानि तु। शिरसा श्रोलि
तेसर्वादिक्षः शिथिलल्लो च नैरिति। लंबमानोपताको चुल्लष्यासो शिथिलांगुली। दोलो भवेद्दसाविति। समताश्र
दादृश्यदृष्टिःशून्या विलोकिनीति। अथवा दोलस्थाने कर्कटं त्रुपाठ। तल्लक्षणं तु। अन्योन्यस्यांतरे पंचांगुल्यो लि
ःस्ततालहस्तयोः। अंतर्बहिर्वा दृश्यं ते कर्कटः सोमिधीयते। अंततः स्थितांगुलिः पृष्ठे तं गुलीनां हृनं दक्षणः। विलापम
यएव देवा तिमूलवयंत्यां सरंनावंचे कराः कर्कटादयः। विषमपादिदैवापि प्रायः ज्ञेया। स्यात्तोमतोमनस्यमता। इति का।

शा०टी मिजनसार्थोविरहिसमूहइत्यतिसंधीयतेवंच्यतेइतिसमोवेववनेइतिगणेपाठात्।।विश्वसनीपान्यामितत्रविशेष्या
र्थोहेतुत्वेनोपात्तोनोपात्तोवर्गतयः।।तवेति।कुसुमशब्देनैतत्पेलवत्वं।अत्रत्रूर्मिकाप्यवंदस्पृसावेत्युक्तेतवेतिव
५५ सर्वनामपरामर्शोन्यायोनेष्टुमदोषादानंतेनत्वमस्यहृदयमितिपठनीयं।।अयथार्थेऽसत्वहृपार्थतेनाविपरीतार्थ
मितस्यर्थः।विरुद्धार्थत्वंनत्र।मातृदेवभ्रविरहिविन्यर्थः।अत्रत्वमयीतिविशेषेश्रक्तितेसामान्योक्तेनश्रक्ततेसामा
न्योक्तेनश्रक्तेतत्रशंसा।अयथार्थेत्वंअत्रतावांहेतुत्वेनाहाविसृजतीतिहिमगनैरितानेनकालत्रयेप्युत्वमा
त्राशंकापिनास्तीतिव्यज्यते।अवज्रसाराविज्ञसाराकरोषियवज्रवसारीकारोविदृढीकरोषि।काव्यलिंगरूप
कमुपमावा।।हिमगनैरराश्मिमितिगुणरव्ययोःअत्ररत्वरव्ययोर्विरोधः।विश्लेनस्वानाप्यानासत्वं।वूर्मिकया।
श्लोकद्वयीदयथासंख्यालंकारः।।तंवेतिमिंदोर्मिदमितिहेकानुप्रासोवृत्त्यनुप्रासश्चमालिनीहत्तेउत्तरार्द्धेत्र
मध्वक्रमनंगोविरहिणोरातोवचनामितिपरिहर्त्तव्यः।।तामिकुसुमबाणाववज्रसाराविषशोविस्त्रजतिसवच
क्रिशीतगनैमयूखैरितिवापावेशीतपदोषादानोत्रउद्देशप्रतितिनिर्देश्यायेरकेनद्दोषादानलक्षणोगुणः।।हेतु ५५

शब्दानुपादानकथितपददोतल्लक्षणं तु दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्प इति स्मृतः। अहो इति। अकस्माद्दालतस्य स्पर्शसंज
ातसुखेनाश्चर्ये भक्तिकृष्टो वा ततः अवातस्तेन लघुनगो मनोहरः। अ असौ नागच्छेत तत घर्मः सदेशेन संभवतीति मुख्या
र्थबाधेन यो मनोहरः स लघुनगो न भवतीति कार्यकरणं संबंधेन मनोज्ञत्वेन लक्षणया नवविराहिमतो विनोदनत्वादिकं
ध्वनति॥ शक्यामिति। एतादृशाः पवनो नगसंतसैरंगैरविरलं गाढं यथा स्यात् देवमालिनिगीतं तुं शक्यं। मालिनी
वृत्तं गाणाम् इत्यतेन तरंगोत्सादनोक्तेर्मंदत्वं ज्ञेयं। अत्र पवनो गान्याल्लिंगतीति वासैय दैपरी तं तेन तेषामातेता
नवमातिशयसंतापत्वं तस्य व तदूरीकरणेन सुखदायित्वं व्यज्यते। अत्र श्रियादर्शने नात्मविनोदनं लक्षणका
र्यमारनमाणस्य पवनोऽपि तत्कार्यसहायैः पवनोपात्त इति समालंकारः। वृत्त्यनुप्रासः कार्यारंभे सहायाप्तिरिति
लक्षणात्। अमालि मालीति रूः वृत्त्युत्थपस्योपादानात् छेकानुप्रासो नुस्सः श्रुत्यनुप्रासः कस्य वनेन सह एववा
वकानुप्रवेशात् लक्षणः संकरः। वृत्त्यनुप्रासश्च॥ अरविंदवत् मनोज्ञः शीतलः पवनः पवित्रः सत्वाश्लिंगतेन सुखे
सुत्यादयतीति समासोक्तिरपि सुगंधो वमनो ज्ञेव वाव वसुरानिः स्वत इति विद्वः। न नु पवनस्य सर्वत्र वस्तु दौ न

रा॰टी तानस्यातिरोहितत्वात्पवनस्यालिंगितुं शक्य इति तस्य मनोविनोदनहेतुत्वं कथमिति चेन्नाउच्यते। इमामुग्रातपं देवं
मालिनीतीरे शुश्रूषंते लागमयतीति शर्वमुक्तेरत्र च मालिनीतरंगाणां कामावारे मुक्तेर्नायिकासंस्पर्शत्वेन तेन विनो
५६ दकारित्वमुक्तमेवान्यत्र तेनान्यत्रापुष्यं शक्यालिंग्यं तेगुणवातिमपाते त्रुघारा रेवातात: शर्वस्पर्शत्वं यदिकिल्व नवेदं
गमेतन्नित्त्वेवति॥ ननु शक्किसहेष्वेतिकर्माणि यतिक्र तशक्यमिति रूपं तेन सहपवनस्यापि न्नलिंगस्य सामानाधि
करणं प्रकृत इति चेन्न महानाप्रव पवनास्मिन्देशे शक्यं ग्रीष्मासादिभिरपि त्रुम्नति हेतुमिति। वामनोपि। शक्यमि
तिरूपं विलिंग च वचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपक्रमादिति॥ अमुं न्नेतेति। पुरस्तात्तादाग्रामनागेऽस्मुन्न
तालं वसापेक्षमिति पश्चाद्भागमापेक्षयोन्नतत्वं तद्धेयं। पश्चात्तात्सिदिशे जघनगाढानिम्ना इति त्वमावोन्नेः अभिनवे
त्यनेन नवातायश्चिप्ट्रत्वान्नुष्या ताकालिकागमनं तेन तामन्वेषयतस्तस्यतद्दर्शने नाविरे हसिद्धि सूचिता। एता
दृशीपदं पंक्तिः प्रतिबिंबितपादतलपंक्तिः अलक्तेत सन्नतामे उपस्यपांडु: सिकतापच्चात्तास्मिन् दृश्यते न तमतिबिं
वैपोग्पत्वं पांडुशब्दनोद्दीपकत्वं यावरम्य मुञ्जलं वे गुत्तेः द्वारेऽवन्यपेत तद्वशात् स्वर्गनार्थद्वारग्रहणं सुखेन न ५६

पयालतामंडपंप्रविष्टेति कारणेन वक्तव्यं यत्तत्कार्यरूपपदयोक्तिवर्णनं तत्पर्यायोक्तं ॥ अत्र राजा लतामंडपंद्वारेण
गतोस्ति तत्र दृष्टनागएवास्तित एव पदपंक्तो दृष्टिः पतिता पदपंक्तिस्तु प्रवेशसूचिका ॥ अतएव दृष्टं पुरोनागस्य
पश्चाद्भागस्येति वर्णनमिति चापि प्रक्रमभंगो नाशंकनीयः ॥ नोजेनेनु ॥ अत्यन्तमन्नेनेत्नामिति प्रश्नालंकारो गौ
क्तः ॥ छ ॥ दाहृतं ववीन्नेतेस्मरशननकेर्नेव वद्योतीति तेन पदपंक्तिर्दृश्यत इति वापि प्रक्रमभंगो नाशंकनीय ॥ अत्यन्तालं
कारः ॥ सदृशासदृशयोः ज्ञानमुपमानमुपमानं द्विधेदं तत्र स्यादेकमनुभूतेर्थे ॥ ननुभूतेद्वितीयकमिति तेनैवोपमाना
लंकारउक्तः ॥ तेनात्रापि पश्यम्भ्रमन्ततो विशिष्टपदपंक्तौ तत्रागमित्यमितिज्ञानं सोयमनुभूतार्थविषयउपमानाल
कारः ॥ अथवा विशिष्टपदपंक्ताथवेतस्य हेतुत्सद्भावानुमानादनुमानालंकारोपि ॥ यदाहुः ॥ अपि वास्त्यनुमानेपि
साहृश्यं लिंगिनाः पदेन पद्यवस्तुरूपादानुमीयत इति ॥ कृचनुप्रासश्च ॥ विटपांतरेण शाखावकाशेना ॥ अंतरमे
वकाशावधी समरः ॥ नेत्राति र्वाणंनयनानंदमित्यतिशयोक्तिः ॥ नापिकालज्ञागा स्वविषयस्य निगार्णलो तारामनो
रथप्रियतमेतिर तोर निर्वाहाः ॥ विश्रंतकथितानि विश्वासनणेतानि ॥ समौ विश्रंभविश्वासौ ॥ वितामरः ॥ पा

मा०टी
५१

योक्त्यायायारामदनबाधया शीतलशयनतलनिपतनादिर्व्यापारः स्मपीति रुक्षो मुखयति नालिनीपत्रबालः सी
वीजयतो मांसखो ऽनेन नतानाधिक्यं तनस्त्वन्या विषयासेवयघ्नवघ्नति तं विषयनिवृत्तिश्चावस्थोक्तः ॥ अनेन
विवृतमंगमुपन्निश्वा तत्स्नातं तु विवृतं स्यादरतिरिति ॥ विषादेनाटयिवेतिश्रु तेनाशीरसाविषस्त्तपाद श्चावति
तेयो तत्त्वेन्नो ॥ पर्यायेण शनैस्तिपिगात मुक्तं श्रुतं शिरः विषादेनास्पितेहेय्यामिति ॥ यादृष्टिः पतिता पांशावित्तारि
तेषु रहृदय ॥ निमेषिणपत्ततारा वविषक्ता सा विषादिनीति ॥ परस्परमवलोकयत इति शंकामूर्धकं ॥ बलवद
धिकं स्कृतमलमित्यर्थः ॥ कृतमिति निवारणनिषेधयोरिति मोजस्कृतसरस्वतीकंठाभरणविवृतौ ॥ —— नेति ॥
स्तनयोर्न्यस्तमुशीरं नलदानुलदानुलेपोपत्रनतत ॥ अत्र तरुणीस्तनो हिमकालच्छेदे —— ष्मकाले शीतल
विनिकामशाखमयीदा ॥ तत्काले तु तयोस्ता दृशोरपिस्तनयोस्तापाधिक्यं घातयितुं स्तनन्यस्तेत्युक्तिः ॥ नह
दिन्यस्तेति ॥ शि शिलिष्थिलितं मृणालस्यैकं मुख्यं वलयं पत्र स्तेता प शुष्कवेन शोधितं स्ने... एकमिति तेन नव
लयांतरामावः ॥ वलयस्य करएवनियामितः स्थितेः श्रामलानदन्ग्रहणे ॥ आमं तापी तुद्वयासहवर्तमानेत्या ५१

ऽपीडाप्रयुक्तंनत्वपितुपीडयास्य हृद्वर्त्तमानं।एतेनकतिपयकालकलाज्ञानितापिपीडाशरीरोत्पत्तिकालादार
भ्यैववर्त्ततइतिध्वन्यते।ईदृशांग्रीयायाइतिसाभिप्रायं।वस्तुतःकिमपिलोकोत्तरचमत्कारकारिकमनीयमितिविवे
यं।एतादृशसेतापेपिसतिश्रतिशयशोभायुक्तमितिनावकाशमित्यनुमतौ।निष्कामानुमतौ।काममित्यमरः।
मनसिजनिदाघश्चस्मरयोस्तापः[illegible]यद्यपितयापिग्रीष्मस्ययुवतिषुश्रपसद्भूतापरूपंवापिशोभतयापरिहृ
श्यमानंस्मुनगनत्वंतैनैवेतिव्यतिरेकः।उत्प्रेक्षादेवबश्चरणइत्यमरः।तेनकामेकृतएवायंपरितापइतिभावः।
युवतिष्वितिसाम्य।‐न्यानिईशादश्शक्ततत्वशंसा।ग्रीष्मस्येतिसंबंधमात्रेषष्ठी।स्तस्तइतिकिमकमेतिहैकानु
श्वासश्च।।अत्रयद्यपिकथितपददोषाभियाग्रीष्मापराम्रष्पदेनपानेनेतयापितन्नोचितं।अत्रोद्देश्यविधेयनो
वविधेयतयातदेवदातव्यंनवेतरदितिसवितातात्रस्तात्रएवास्तमेतिवतिवत्सः।एतद्व्यतिरिक्तविषयत्वात्क
थितपदस्यऽप्यपवादवि[illegible]यंपरितायेवोन्सर्गस्यप्रवृत्तेस्तेननिदाघस्येतारग्युवतिषुततापस्तुमनगइति
पठनीयं।अस्मिन्पाठेषष्ठीदोषोपिपरिहृतः।।अनसूयेतस्यराजर्षेःप्रथमदर्शनादेदारभ्यपर्युत्सुकेवशकुं

तत्वतस्तस्यां मिथ्यारोपणनियोगरूपशब्दोपादानं किंतु खलु तस्यास्तादृशि भिन्नो मातं वेणं न वेत्ता सखि मम मानि इह
रीघ्रा शंका हृदयस्थाम मयापि हृदयस्येति संबंधः। हृदयग्रहणेन तस्मिन्स्फुरणमात्रमुक्तं। न तु तत्वतः अतए
वाशंकापदं। न च तु भ्रसामिता वदेनां। स त्विन्न छ्वासि किमपि बलवान् खलु ते संतापः। हूर्वोद्धेनेति शरी
रस्येति शेषः। हृद्वर्णोति पाठः शरीरादिनेत्यर्थः। किं वक्तुकामासि अभ्रमन्यंतरा तत्त्वेनाज्ञाः खलु निश्चितं वयं म
दनगतस्य वृत्तांतस्य। तस्यां मिथ्यारोपणियो वा तानप्रकाशनशर्वश्रुम्ना। किंतु यादृशी इतिहासनिबंधेषु
कामयमानानां विरहिणां अवस्था श्रूयते तादृशीमवस्थां तव पश्यामि। ज्ञातेपि श्रवणमेव कारणमुक्तं। न
तु स्वयमन्यस्य प्रत्यक्षतो दर्शनम् अवस्थायास्तस्मिन्नस्तीति अस्य सतप्त्वसंभावनास्यात्। किं व निरूपणापित।
स्मादृश्येनैव निरूपणं न तत्वेन॥ कथय किंनिमित्तं ते संतापः। विकारं खलु परमार्थतोऽज्ञात्वानारंभः।
प्रतीकारस्य। उक्तं च। यथावद्वस्तुपरिज्ञानमिति। दर्शनं ज्ञानं। बलवान् अधिकः खलु निश्चितं मे अभिनिवेशः ५८
आग्रहः अकथनं इत्यर्थः। अभिनिवेश आग्रह इति गणः। पा मता। इदानीमपि एतदवस्थायामपि एत[illegible] अस

ङावेसत्यपीशब्दार्थः सहसाऽकस्मादग्र्यैवरयवत्समाणाद्वा शङ्सेन्यक्तिः। एतयोरितिसख्योस्तत्रापिप्रियसखं
ख्योः रहस्यानेदिन्याः मदर्थं ज्ञाणपरितोषार्गेत्योरितर्मीतरसंक्रामिता शङ्कोऽमितितरां सामस्त्ये न वेदपि तेऽमुष्य एषा
नणाति किमात्मनज्ञातेनमुपेक्ष्य अनेनममापि वञ्चमाने प्रायोस्तानुक्तोऽन्नुदिवसं खलुपरिहीयसेऽङ्गैः
शर्वस्वभावनएवकृशाऽधुनाततोऽपीति भावः॥ केवलं लावण्यमयीच्छायातो न मुंचतितया अधुना लावण्यमेवद
र्शनियोग्यं नावयवा इति भावः। अतितथ्यमत्यां यस्त्वाशिषं वदति समसौ न वदति। उपेवदासत्यं वचनापीति विरोधः
नाम्नातदाभासः। तयोगेः परिहीयसेऽनुक्तेऽरितरा जपितदेवश्र्याति तथाहीति। नामेति। नामन्नामो कृशतरो। शर्वं
कृशावधुनाकृशतरो कपोलौ यत्रतदाननेऽधरः काठिन्येनमुक्तोऽस्तनौ यत्रा नदिदमपि कार्श्यादेवा। शर्वस्वांतः कृा
शाऽधुनाल्कां ततरोमध्यः अमाऽशर्वमेवा विनताऽधुना एकाममत्यर्थं विनतौ। छविः पांडुरीतिविरहकार्श्याद्वाशा
व्यापि व्यदर्शनावेति विरोधाभासो याऽनुकंपाहीतितदाभासः। मदनेनक्लिष्टा इति शोभ्यवै हेतुत्वापादानात्काव्य
लिंगं। केवमाधवी वासंतीलतेवा कीदृशा शोच्यतेऽनेनेतिशोचनः करणा। [illegible] करणयोग्यावातिलघुदूतेन एवाणा

शा॰ टी शोषकेन मरुता पश्चिमवायुना स्पृष्टस्तु तस्या अपि शोषक इति किं त्वं माधवी शङ्के न प्रियदर्शनत्वमुक्तं लता आत्र-
५९ स्यो वकान् यसंभवात ५ एमा उज्ञासे ॥ शार्दूलविक्रीडितं । वक्त्रं त्वामकपोलकं स्पृशमुर इति त्वं तत तो सपुष्पमर्षकेन स्पृ-
ष्टविरितिपाठे ५ ३ ६ ··· यत्रातितिर्ईश्यप्रक्रममनंगः प्रकामाविशत्प्रोर थपीनस्तनं वपरि हृतंनवतिः संस्पृष्टादलशोष-
णेन मरुता सामाधवी वा प्रियाइतिपाठे रव प्रयोप प्रक्रममनंगः लतान्वा हस्यावकरत्वं वनं नवति । कस्य वा व्यस्पक-
यायिष्यामि आयासयित्री ५ वयोरिदानीमावेष्याम्यतो न कथयामीत्यर्थः । अत एव खलु निर्बंधः । यदेवाकथनेका-
रणं तेनानिषद्धं तदेवकथने कारणं तेनानिषद्धं तदेव कथने हेतुनोपन्यस्तमिति व्याघातालंकारः । सोकर्येण कार्यवि-
रुद्धक्रिया वेति तल्लक्षणात् ॥ स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवतीत्यर्थान्तरन्यासः ॥ दृष्टेति जनेनाधिहे-
तेरष्टा इयं कारला मनोगतं सत्यं नवक्ष्यतीति त्रिना अपि नु वत्स सेव एतदर्थमेव नन्दद्वर्पा । बालेति केतवान निस्तत्वं । सत्यव-
चने हेतुगर्भविशेषणमाह । समदुःखसुखेनेति काव्यलिंगं हि निश्चितमनया तरला पतलो वनया सन्दृष्टं सा सिला-
लेपयथास्या देवं विहृत्य बहुशो दृष्टोण्यहृत्रं तरेऽस्मिन्नवसरे अयेण तद्धवः श्रवणेकातरतां नीतिं प्राप्तोऽस्मि । किं वत्स ५९

तीति न पामित्यर्थः। न वा नेवाति तिमत मेति छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासो वा वसंततिलकं वृत्तं सखि पतः प्रभृति मम
दर्शनपथमागतः स तपोवनरञ्जिता राजर्षिः। ततः प्रारभ्य तदुतेनाभिलाषेण एतदवस्थास्मि संवृत्ता॥ स्मर इति॥ यत्तप
हे त्वस्मि एवाति र्वापयितेति विरोधाभासः। वस्तुतस्तु तत उ तस्मररक्ता पहेतुर्नायिकागतो निर्वापयितेत्यर्थः। अतए
वमेश्वतिकूलदैवं स्मरेण मां तापयति। इयं ते नैव मां निर्वापयतीति प्रतीतेर्भङ्गो व्याघातालंकारः। यथा तापितस्य
स्यातयैवा। न्यैनान्यथाकरणं व्याघात इति लक्षणात्। तत्रोपमामाह। दिवस इवेति। न पातयेन्निदाघातपप्राव
उरेण इत्यर्थः। अर्द्धद्वारपामः अर्द्धमेवाकांतलात्वामः सखायः शर्वरीक्रमात्तपत्रपरत्वसत्वायेवा दिवसः जीवलोक
स्यतापयिता निर्वापयिता वयथा भवति। वृत्त्यनुप्रासः यतः पहिप्रुवपोरनुमतं तदा तथा वर्त्तेमात पत्र परत्व सत्वा।
यावद्दिवसः जीवलोकस्य तापयिता निर्वापयिता वयथा भवति। इत्यथा पंतपत्र परत्व सत्वा यथा तत्प्रराजे पिरनुक
पनीयानवामि। अन्यथा। शपांसि वंतमेतिल्लोदकां अनेन तस्योपशमनं पत्नुशमनं तदुदाहृतामिति लक्षणात्तर्श
मोनामो गामुपनिहिता इगत यन्म यात्त्रमाकाल्हरणस्य। अत्राद्यावस्यो त्रयं प्रथम एवोक्तं। तनुतानेनत्र मेव।

गी॰टी
६०

काविषयानिवृत्तिःका किंवीजयंतिमांसख्याविसृज्य का। एतयोरग्रेऽभिलाषाकथनादेवत्रयाणामनाउक्तः परिहार्योऽव
स्यात्रयमेवावाशिष्टमिति इरगतमन्यथत्वंतथावकद्धयेतयनश्रीतिः प्रथमा चिंता संमस्ततोयसंकल्पः। निद्राछे
दस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाश। उन्मादोमूर्छाधृतिरित्येताः स्मरदशा दशोवस्फारिति। ननुपूर्वमभिलाषः
चिंतनेत्यादिदशावस्थाउक्ता। अधुनातुनयनप्रीत्यादयइति पूर्वापरविरोधोनाशंकनीयः। आचार्यमतभेदात्
। अतएवोक्तं। अभिलाषाद्यवस्थानांवस्तुः प्रीत्यादिकास्त्वपिसंभवादितश्चापितासांस्यादेकमेवतत्रविरंत
नय्यासिद्धात्तुधिविद्यकथिता इमाइति। यस्मिन्नुद्धतावासानुरागाए एवासल्ललामभूतः प्रधानं पौरवाणांतात
स्माद्युतोऽभिलाषाऽभिनंदितुं। पुत्रमितिप्राकृतत्वाल्लिंगविपर्ययः। प्रथमायांवाद्वितीया। यथाभूणसितन्न
येवेतत्वर्थः। हिश्चादैवेनानुरूपस्तैऽभिनिवेशः। सागरमुत्रित्वाकुत्रवामहानदीअवतरति। कइदानींसहका
रमंतरेणाअतिमुक्तलतांपल्लवितांसहतेस्वकीयत्वेनपरिगृह्णातीत्यर्थः। मालाद्दष्टांतः। पूर्वत्रनापिकायाकृ
ष्टैवमुनेरत्रनायकस्यातिविशेषः। हिदेवतावादिशात्वयाहिवं। पुत्रमेवेतयोरेतस्याअनुमोदतामितिना
६०

वा। एतदलिप्रायमवविशाखयोर्दिव्वं। शाशिलेखालेनच्छीलिमानिर्दं शाश्व विशाखेश शांकलेखा वाश्च तु तात
सांवववनादश्वक्त श्वरतयं सातयावसखोः शकुंतलायाश्च श्वकृतानांयोग्यसमागमलेनसमालंकाशेव्यज्यते।
।कः पुनरूपापोन वेता। येनाविलं वितंशीह्नानिमृतंगु मनसरखोः शकुंतलायाश्च श्वकृतानांयोग्यसमागमलेन
समालंकाशेव्यज्यते। कः पुनरूपापोन वेता। येनाविलं वितंशीह्नानिम्हतंगु मंवसखामनोर्थसंपादयावः। निवृ
तामितिवितनीयंनवेश्रीछुमितिसुकरं। कथमिवाननुसराजर्षिरसंपात्क्रिग्धदृष्टिः सूचिताभिलाषः एतानिदिवसानागर
कोश। लक्ष्यते। दिनानीतिकालाघ्वनोरत्यंतसंयोगाद्वितीया। अनेनराज्ञानिवेद्दतनुतेजको। अस्य पुरूपतातिद्विशेषतो
राजाद्यात्ववापित्वयंपुष्यंत इतिविषानिवृत्तिचपानाशलत्नेणेऽवस्थ्यए नप्रतिनवार्गितो। अधीरलेनत्नेनावित्यवस
गाता। ८२दामिति। निशिनिशीच्यनेनदर्शनात्वन्वृतिश्चघपांवदतदवाख्याघोातिता। नुजेउपधानानी। हृतेन्यस्तायोय
मपांगात्त्रवप्रसर्तुशीलंयेषांतेः। अश्ववअगागातशय्यायांपरिवृत्तविवर्तनै मल्पमुपधानेतस्यानिष्फलत्वा
पुनोपधानत्वमुक्तं। अतस्तापादारीशिरेरूभेरङ्गनिर्दिवर्म्मीमणयोयत्रतता। अविवर्णामाणिविवर्स्ममाणि

शा०टी

६१

पादितं॥ विवर्णमसीकृतं॥ अनेनापि दीर्घकालमियमवस्था व्यज्यते॥ स्वभावत एव कलयस्याशीथिलेकाम्यावस्थाक्ष
ततनुता प्रतीतिर्नेनवतीति॥ तस्य त्वभावाच्छिथिलत्वकविशेषणमाह॥ नष्प्रमिलुलितः॥ ६७॥ उत्पाद्यं ताकोयेन ततन
तत्र्पारिनागेगाठत्वेनास्थितत्वादेतादृशं कनककवलयं॥ कनकेति॥ शोतसद्योततताप वलयमिस्ये कवनेन विरहित्वान्स
र्वाभरणपरित्यागो द्योत्यते॥ स्वसंस्वस्ते वारं वारं पाणिमूलमागतं कार्श्याद्वमणेर्वंधनमत्रप्रमाणिवंधनेनुअपा
एयोः संधिः तस्मान्मया राज्ञा उत्क्षिप्तेनापि सतामुहुर्वारं वारं ननु सहस्र प्रतिसार्यते॥ उन्नीयते॥ स्वनावानि॥ अयमध
जागरते हृता वेवकारणेवक स्येयत्नयोस्स्य कनकवलय प्रतिसारणेव कार्यमुक्तं तेनपर्यायोक्तं॥ लवलिङ्गातिष्ठेकानुप्र
सः॥ यथा काश्चिदुत्सिरस्त्रीर्णिविवर्णिः बंधनाद्विसार्यत इत्याक्षिप्तेशः॥ हरिणीवृत्तं॥ मदनलेखत्वस्तस्मै क्षिपतां॥ इमं म
दनलेखं देवपवसादाव देसणदेहीन्याजेनसुमनोगोपितं कृत्वा तस्य हस्ते प्रापयिष्य॥ युष्मगोपितं कृत्वेमं देव
प्रसादव्याजेन हस्तमस्य प्रापयिष्य इत्यन्वयः॥ विरहिण्याः स्वावस्थाभूतकानि वद्धोलेखस्तां मदनलेख इत्युच्यते॥ ए
वतमेव कुमारः प्रयोगः॥ किंवा शकुंतलामणतिरकोनियमा विकल्प्यते विवार्यते दोतुमितिशेषः॥ तेन हि आत्म ६१

नउपन्यासश्शर्वं विंतयता वंन्नालितपदबंधनं॰लालितं वतत्पदबंधनं वेति इदमेव विशेषणं क्वचिल्लालियपदबंधाएं
शलिष्यामीतिपाठः शालितफामितस्यार्थः। तउक्तं मोजेनपदांगिके कानिर्वतमुक्षितेवावकादिभिः नर्तकैरभिनीयत
श्रेक्षं शैवाल्मिकादितनरातल्लास्यं तांउवं वे वकालितामित्यादिना। लास्यछलितशंपादिश्रेद्यार्थमितिकाव्याद
र्शापि। छालितलक्षणंएपया। रतिक्रोधोत्साह नावश्रवानंछलितंमतामिति विंतयाम्पहं। श्रवधीरणातिरस्का र
स्तेननीरु पुनर्मेवपते हृदयं। हृदयं पुनर्वपत इति संबंधः क्रियायां विशेषणं हेतुत्वेनयोज्यं॥ अयामिति। हे नीरु
अनेनतिरस्कारेशंकासंमावना यजते। यतोमल्लक्षणक्ष्मनादवधीरणाशंकसस्यादवधीरणाशंकायादिके
वलं मत्प्रार्थनातदीयप्राप्तिहेतुःस्यादितिमावः। सोपामितिश्रचक्षणानिर्दिशाति॰सुंदराति विषये प्रतिहेतुत्वया
ज्यं॰ तेतवसंगमोस्तुकांक्षिषाति। इतिविशिष्टस्य विषयत्वे॰ तत्प्रार्थितः कथंउक्तेनोनविष्यामीत्याशयः। स्वर्वापरवर
णायोर्थ्येतायपाठे नउहेरयप्रतिनिर्दिश्यैश्रक्रमनंगः परिहरणीयः। प्रार्थयितापुरुषः स्त्रियंलमेतवानलमेतवा
स्त्रियापुनः प्रार्थितः कथंउक्तेमानवेन। अयमर्थं तिरन्यासः। वातायपठितस्पशर्ववाक्यस्यश्वंवाक्यसमर्थक

गा॰टी ताहृगुत्तरस्योत्तरं समर्थकमिति विवेकः। न त्वत्र सामान्यस्य समर्थकत्वं वक्तव्यं श्रीशब्दस्य विशेषवाचकत्वादत्र कार्यं त
न्निर्वाहः इति वा लक्ष्मीसरस्वतीधीस्त्रिवर्गसंपद्विभूतिशोभासु उपकरणे वेषरचनागुणे शुभ सरलद्रवे पुंकथिता श्रीरि
६२ ति मा॰उ॰ कोशाद्द्वातिशयोक्त्या शोभाभारतीलक्ष्मीधीवेषरचनाविभूतित्रिवर्गसंपन्नीनामेकस्थैनाध्यवसानात्सा
मान्यवाचकत्वं अतिशयोक्तिः सर्वालंकारमूलत्वाच्चालंकारान्तरेऽतिवृत्तिश्छेकानुप्रासः। कथं नलस्योत्तगुनः श्रियार्थित
इति पाठं पठित्वा पर्यायक्रमभंगः परिहरणीयः। वंशस्थं वृत्तं आत्मगुणावमानिनीति तत्कुणेरव सर्गीतोव धार
णासंभावनापि केति भावः। काउ इत्यं तीशारीरा निर्वापयित्रीसारदीशरकालरसे। बध्विनामि यातिन्यायोक्त्या आ
दकारितं। ज्योत्स्नापटं तेन वारयति। शङ्कितलावाकं चैतिदृष्टौतः। नियोजिता उद्दामनीलिमकामलेखरेख्यार्थं
विस्मृतः निमेषोपेन तेन न निर्निमेषेणोलयः। एतदर्थमेव वक्तृधाविशेषस्योपादानं श्रियं नख्वीमात्रं दृष्टवरीमध्य
ने कथं शङ्कितिज्ञेयं यदवलोकपामिततस्थाने प्युक्तं खलु। अथवा स्थाने अदेयाद्विशेषेऽवामितातौ। एतादृशस्य सर्वमद
नकृततरमिति भावः। पदानि ध्रुतिं उ॰ तानि रवयं ---- अस्या उन्नमिततउच्छिताएका मूलताय चं॰ उदेपदं देयामि ६२

दंवेत्तिवितर्केतस्याः प्रयोगात्तदाननं कंटकितेन कपोलेननैवैकामूलताउन्नमिततादिकुस्थकपोलस्येवरोमांचि
तत्वमित्यधर्माधानलक्षकावक्त्रं। मपीतित्वस्याधिकरणेनेवनधन्यतांपुमेगांमन्यतोवध्नंतिअनुरागंस्त्रीतिविज्ञेयंप्र
थयतित्रिंसति। अयमन्यास्मिन्नन्यधर्माधानलक्षणःसमाधिर्नामगुणःनवतंतातिरस्कृतवावात्स्यधनेर्विषयः।
पयावदतिविप्तितीपत्रशयनमिति उक्तंच।। ध्वनिकृताःरूढापेविषयेन्यत्रशब्दाःस्वविषयाद्दृषिलावण्याद्याः प्र
युक्ताप्तेनमर्वतिपदंघनेरिति। एतेरेवषष्ठीअवस्थाऽनुरागःउक्तं वसुधाकरे। अंकुरपल्लवकालिकाप्रसूनफल
भोगमार्गीयंक्रमशः। प्रेमामानःप्रणयःस्नेहोरागोनुरागइत्युक्तेति। अनुरागलक्षणं वतश्चैव। रागएवससंवेधद
शाप्राप्याप्रकाशितः। यावदाश्रयवृत्तिश्चेदनुरागइतीरितः। भोगस्योत्तरलक्षणमविवादात्सिसजातइवेतिमत्वाएतादृ
शुक्तिः जातिरलंकारोनुप्रासश्च। रोमांचितकपोलान्यथानुपपत्त्याऽनुरागप्रथनादर्थापत्त्यलंकारः। केचिदनु
मानालंकारमाहुः। साधकबाधकप्रमाणाभावादन्येसंदेहसंकरमाहुः। मूलतामिच्छपमावउन्नमनस्यासाधक
वाउः मूलत्वेनयथाउद्भिन्नतांसंगतात्वर्याक्रमेणसहवानपाश्लीणांकोपावितर्कश्चदर्शनेश्रवणेनिजाधुर्यमूला

गी॰टी लोहेलयोऽङ्गैर्वकायोः शिखाविनद्धोऽणोरितिसंगीतरत्नाकरे। चिंतितं मया गीतवस्तु न खलु संनिहितानि ध्रुवं ल्ले
६३ खनसाधनानि। एतास्मिन्रयुको दरसुकुमारेनालिनीपत्रेनखेर्निकंचयिष्वन्तमनोरथात्यंगानि अहं तु वप्यनु
रक्तातव हृदर्पं न जाने रक्तामरक्तो वा। अथवयदि रक्तं हृत् तदा मदनो ममांगानि दिवापि रात्रावप्यधिकमति
शयेन तापयति। यतस्त्वयि ष्विन्नमनोरथानीति हेतुत्वेन योऽस्मि। अंगानीति बहुवचनेन मार्दवातिशयोद्धानि
तः। तव हृदर्पे तापयति नातापयति वा न जाने। अंगानीति सामान्योपादानात् हृदयमिति विशेषोपादाना
शक्त्योक्तं ठातिशयस्तस्य तद्भावेऽप्युच्यते। अथवा रक्तं तापयति वत दान जाने किमयं यदद्यापि एतादृशोल्लासा।
पि न द्रवति। एतदनुसंधायैव निष्ठुरपतिसंबुद्धिः सा वैस्या कृतमेवस्या इतस्त्वन्मावच्चान्नस्याः इति दुःखातपरुषो
क्तिः। अर्थान्तरालंकारः। अथवा तवहृदर्पंगा घुरकपाटायमानं रिपुदनुजनिवहप्रारब्धातेरप्यतेषां एवंभूत
महं न जाने ऽपि तु जाने आत्मज नव वनान्ते। अत एव मेऽङ्गानि सर्वाणि दिवापि रात्रावपि तापयति कामः तव तु व ६३
द्वौ मात्रमपि न तपपि तु शाक्तः। यदि तापयेत् तदानिर्घृणानिर्गुणस्मि निदाघसमयग्रीतलतरमकुवपरीरंभण।

यागाद्धेः। घृणा जुगुप्सा कृपयोरिति विश्वः। ताहशी तव वक्त्रस्य आलिंगितुमिच्छामीत्यभिलाषोक्तिः। अनुमानालं
कारः। अथवायं मल्लहूणो जनस्तव हृदन्तर्हृदयरूप इति रूपकं। कामः पुनर्ममाङ्गानि यन्त्रापयतीति तन्नजाते इति श्वे
षकाकूः। नैव तापयतीत्यर्थः। तेन त्वद्रूपमप्यशक्येति भावः। समासोक्तिः। तं तु एताहशो निष्कृपः। यद्धृदयरूपा
मपिमां न परित्रायसे। अथवायं जनस्तव ---- हृत्स्थः कामः पुनर्ममाङ्गानि यन्त्रापयतीति तत्स्थं न जाने ऽपि तु जाने वक्रो
क्तिजित इत्यर्थः। तेन तव हृदयं कठोरतानापयितुं शक्तोऽसि। अतस्त्वं कृपया ममाङ्गमस्ति तापयतीति भाव इति वा। उक्ति
ः। श्वसनीकालंकारः। प्रतिपक्षैः त्वत्कारात् शक्तौ तदीयं प्रतिरस्कारः अतनीकमिति तत्सल्लक्षणात्। एवं वेताहशानि
र्व्वृणो यस्त्वदर्थेऽपि अपमानामपिमां रक्षसि। अथ च अपि विषये ह्नताऽजाता मनोरथा येषां तानि। आलिंगनं तु भुज
योम्भिनोरथास्तत्कोऽतिरुरथवा हपानं तु वक्त्रोऽप्यस्ति। द्वन्नाम्नातस्मरसी निमज्जनेन प्रवणायोस्तन्मुखसरोज
त्वासाघ्राणेन सोऽः। शशांककोमलत्वदंकारोहणानि तेब स्यव्वलाति रतल्पमलनं तु नयोरिति याघ्येवं भूतमनो
रथानि ममाङ्गानि कामो धिकं तापयति। एवं निष्कृपो यस्त्वं मत्कान्यैव परागतान्यपमानान्यपि सहसेतेन वहु

मा॰ टी दयमहंनजानेत्वंत्वत्कृतादयमितिनजाने।परेःपीड्यमानंत्वांत्रियःपरित्रायतेस्वनकंतुसुतरामित्युपालंभः।कामोममां
६४ गान्यधिकमत्यर्थंतापयतित्वंतुनहृदयमत्यर्थंनतापयतीत्यहंनजानेयतस्त्वंदिवसेनिष्कंपःलोकादिनयारूए
वैराग्यावपिनिष्कंपोसियदभिसरणेनाकार्षीरितिवोपालंभः।अथवहंतुकेनाभिप्रायेणमवहरसीतिन्हृदयं
लज्जाणयाहृदयानिप्रायंनजाने।कामःपुनर्ममममसंबंधीपुरुहृदितिनावःपल्लविदृत्तमनोरथान्यंगानितापय
तिकिमितितास्मिन्नीदृशेशठेअनुरक्तानीतितत्पुंडःखेदवाशिन्नपतीतिवोपालंभः।एवमहकृतार्यरातिंप्रतिपेता
दृशोपालंभंमदानाउन्मादावस्थाप्युक्ता।अथवनिष्ठपेनकृपापत्रतस्यसंबोधनंहेकृपालोयस्तुसंगुलीयकंदत्वा
सख्याःसकाशान्मांमोचितवानासितस्यतवहृदयमहंजनजानेअपितुजानेअयंतेदयाशीलमितितान्निर्निश्चयानिष
वयोरित्यमरः।ममपुनर्मदीयंहृदयंनजानेतातुत्वपिवेत्तितेतदनावातहृदयमून्याहेवर्तेइतिनावः।केवलंतेदव
त्वयिगतमितिनअपितुअंगान्यपित्वयिलीनजातमनोरथानिः।केवलमंगान्येवेतिनअपितुकामोभिलाषोपि
त्वयिविषयेदिनेरात्रौअपिवृद्धिंकंतपतिवर्द्धतेलज्जाणयाइत्यर्थईंतुनयोक्तिः।तेनमदीयंवाह्यमाभ्यंतरंनाकिंचिदपि ६५

मत्तं बद्धमितिशीघ्रमागच्छेतिनावः॥ श्लेषानुप्रासौ॥ क्वचिद्दत्तिंपीतिपाठः॥ तदा रात्रिमयी तदर्थः॥ कालत्रयस्थ नोरतस्यंत
संयोग इति द्वितीया॥ ए॥ क्लिष्टेत्यनेन वर्त्मागमुपाक्षिप्तं विरुद्धवचनं यत्तु व— मित्यधीयत इति मरतोक्तेः॥ लेखनी
मत्कं संध्यं तरागमुपाक्षिप्तं॥ विदग्धेति तादर्थ्ये कालितापा त्रिकाले खेदव्यत इति॥ तपतीति॥ तनून्निगात्राणि यस्यास्ताः संबो
धनपदार्थः कृशगात्रतं तद्वीवं नतिकाव्यलिंगं॥ तनुगात्रीति पुनरुक्तवदाभासः॥ मांगेषु नभ्युक्तयं परुषगात्रमं
निशं सर्वदा त्वय्येवनिष्ठां व्यतिरिक्तसमयेपि दहन्त्येवेत्यव कारणं किमपि नावडोषयतीव जतेराद्रा विषपातरा
सत्यमानात्ता दुर्वितादाहः अन्यदापि विषयान्तरमासक्तचित्तेपि दहतीति॥ यथाहि वसः शशांकः कमलपयति तथा कुमुद्व
तीनाः पितुमुकुलयतीत्यर्थः॥ अत्रापि प्रलपनेतदभावकाले किंवे प्यधिवां हर्षवच्चामिति विशिष्यार्थः कमेण हृ
द्वेवेनयोऽयः द्रष्टान्तोनुप्रासश्च॥ मदयतीति मदनो हर्षदः सकथं तपति दहतीति विरोधाभासश्च॥ तागतमवलंब
नोरथ्यस्येति॥ रूपलक्षणां विषयनिराकरणादिति शायोक्तिः॥ अलममलमिति द्विरुक्तिरादरार्थे॥ संदृष्टे तिय
तो गुरुमहान्यरितः सर्वतस्तापः संतापाये तु ता निश्चितो विशेषणद्वयं वाक्रिष्टानि लेखे तवगात्राणि स्त्रवयवा

मा॰टी रुपचारंतल्पयोग्यव्यवहारणांनार्हति।गात्रमंगेकलेवरे इति विश्वः।दष्टलयंनैअपित्रसमाकुदष्टंकेवलंकुसुमेन
६५ स्नपितंकुसुमस्रायनीयनीयंयेषुतानि।गात्राणामुत्स्नापनेकर्तव्येकुसुमस्नात्यापंगलश्चाप्तिष्ठतीतिभावः।आयु
शीघ्रंकांतोवितंमेगात्त्वद्वत्तेनवासुरमीणिवारुणाणि।शीघ्रंवनंगोपन्नयातेनताम्रकालिकल्पकांतवामितिनाम्न
कनीयो।क्रिययाततद्वानूपदार्थोलक्ष्यते।ऊत्र्यचैवसाधिक्यादिप्रयोजनमुन्नेयं।इतःशिलातलैकरोतुवयस्यः।द्वयो
नेतृयुवयोरन्योन्यानुरागःश्रुतस्तःसखीस्नेहोमांपुनरुक्तवादिनींकरोति।आपन्नस्यायस्यामस्यविषयनिवासि
नोदेशानिवासिनोजनस्यार्तिहरेणराज्ञानावितमाममित्तेषपुष्याकेधर्मः।आर्तिःपीडाधनुःकोघारित्यमरः।ते
नहिनोऽस्माकंप्रियसखींतामुद्दिश्यइदमवस्यांतरंमागवतामदनेनारोपिता।तादृतदर्हसिअभ्युपपत्त्याखलु
रहेणाजीवितंतस्यास्त्ववलंवितुं।अथाभ्युपपत्तिरनुग्रहइतिशाश्वतः।साधारणआवयोःसमानःप्रणयोपा
म्बा।यथानवतीनिरेतदर्थमहमभ्यर्थ्य।एवंमयाप्येतदनुग्रहार्थमनवद्योप्रार्थनीयइत्यर्थः।प्रणयःप्रेम्णिविश्रंभेयाच्या ६५
श्वोत्सरयोरपीतिविश्वः।अतःउरागविरहपर्युत्सुकस्यराजर्षेरुपरोधेनाकिंःअनेनात्मनोतिशायितंसौमाग्यंद्यानितं।

ऽहंजातम त्वत्स्मृतियेनसहास्थितंतमपिपरित्यज्यदर्शनात्वत्स्मृतिलयत्यनुरक्तामनन्यपरायणांकेवलंत्वान्निषेवामित्यर्थः॥अत्रत्वार
न्निषेवामितिवक्तव्येयन्निषेवमुखेनोक्तिः॥सान्यत्रनिषेवंबोधयतीत्याहुः।शान्तयात्वंजनयाविधिनेवनपर्यवस्यतीतितेनमाम
पिपरित्यज्यत्वय्येवस्थितामितिध्वन्यते॥ममत्वद्ध्यानैकचित्तस्य हृदयं हे हृदयसान्निहितेमयासर्वदाध्यातेइतिसान्निध्यायं
·योयसंनिहितस्सतस्यतत्वंवतस्यसंनिहितासावेवमन्यथाऽननिश्चंयदिसमर्थयसेकल्पयासितदामदिरादृष्टिःत
स्याईक्षणामिवक्षणमवलोकनंयस्यास्तत्संबुद्धिः॥सतम्युपमानश्वेस्योत्तरपदेतिसमासः॥मदिरादृष्टिलक्षणमादि
नरतोऽस्याःसूक्ष्मिमाननममैव्यायाह्वामावांवितततारकादृष्टिर्विकासितापांगामदिरातस्याःणमदइति॥मदनस्यबाणैर्ह
तोविद्धोपिशुनरन्च्यंतहतोस्मि॥निरुद्धमनः॥श्वृत्तिर्जातोस्मीत्यर्थः॥मन्मानसेत्वन्निषेवतदपिवेव्हमत्यपास्मीकसेतस्य
विषयांतराभावाघ्वृत्तिनिरोधोजातएवेतिभावः॥उपमा॥हृदयहृदयेतिलतोहतह्यतिलाटानुप्रासः॥तोत्यपनेदे
तुलाटानुप्रासइतिरुवकोक्तेः॥मनमन्येतिमदिमदेतिछेकानुप्रासःवृत्त्यनुप्रासश्चान्त्यनुप्रासश्च॥तुलानिलंवि
तेवृत्तम्॥अनेनसामेतिसंध्यंतरांगमुपक्षिप्तं॥तल्लक्षणंतुतत्रसामाभेपवाकोस्त्वानुवर्तित्वकाद्यकामितिवय

शा॰टी स्यबहुवल्लभाराजानः श्रूयंते। यथा नोस्माकं प्रियसखी बंधुजनशोचनीया न भवति तथा निवर्त्तयेः। किंबहूक्तेनेति से
मः। परीति। परिग्रहबहुत्वेपि मम कुलस्य प्रतिष्ठे प्रतिष्ठाहेतू द्वे रतिसारोपालक्षणा शुद्धा। कार्य्यकारणभावसंबंधात्
६६ युक्तेवा। सारोपान्यात्तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथेति। अन्यैवलक्षणायेन प्रतिष्ठाहेतुर्गौरवहेतुश्च सुरुदधिमेखला
यास्तस्याश्चावेशाद्धृत द्वेशेन पालनीयत्वा। सखी प्रतिष्ठाहेतुः स्थितिहेतुरस्यां महाकवर्त्तिवंशोत्मादकपुत्रोत्पा
दनात्। ते द्वे अपि प्रतिष्ठे अनिक्षिप्ययेत्यर्था एकत्वेनाध्यवसिते इत्यवधेयं। प्रतिष्ठागौरवस्थिता विति हेमः। केद्वे इत्याह। स
मुद्र एव वसनमाच्छादनं मध्यावधित्वेन यस्याः सा उर्वी। मुद्रं स्त्रीतिरातिददातीति मुद्रं वत्वसनं वमुद्रवसनं तेन सहव
र्त्तमानेति सखीविशेषणं। इयं लोकातिक्रांतसौंदर्याश्र गणितगुणगणा निरामा त्रिजगल्ललामभूता तुल्यपा गि।
ता। अनयोः प्रकृतः तान्यस्नया वप्रोष्णितव्या अनया पुस्मारणे तत्त्वास्ण्यामि वास्या बंधुवियोगजनितदुःखोपाकरणे
नानंदपुक्ततयासौभाग्यातिशयो व्यज्यते। अथ च द्वयोरप्यव्यास्तारूप्यमसापत्न्यभावादस्याश्च पितृदत्तावदः। सतिवासाप
त्ने द्वयोर्विवादन वसत्योरवपरस्परं तदिति व्यज्यते। रूपकानुप्रासौ। निर्वहितमुपवितस्त्वः। सख्यो। सहपूर्वैगतमिच्या ६६

दिनाएतदंतेन भगवता नामांगमुपरिक्षिप्तं।। तन्नेत्रेणं।। उन्नतोन्नतरवा।। क्वंतु नवेत्र गयतां।। तु नरिति।। यथा एषइदोदत्तदष्टि
रुन्सु कोमृगपोतको मातरमन्विष्यति मार्गयते एहिसंयोजयावेनं· निर्गमन व्याजव वनामि दं·श्र शरणास्मि एकाकि
न्यस्मीत्यर्थः।। अन्यतरावांयुवयोरागच्छतु हथिवायः शरणंरक्षाकः सतवसमीपे वर्त्तते।। कथंगते एव·श्रा वेगेन सेव्र
मेण।। किंशीतलैस्तलैरिति।। नलिनंपद्मं विद्यते यस्यां सा नलिनी तस्याः दलानि नलिनीदलानि कमलिनीपल्ला
वानितान्येवतालवृंतालवृंतानि व्यजनानि तैः।। नलिनीपदेन सौगंध्यं सूचितं अत एव न बिसिनीपदोपादानं।। व
तुंवचनेन प्रतिरूणां भिन्नाभिन्नस्योपादीयमानतया दत्तविशेषणद्वयप्रयोग्यता सूचिता।। ता एकस्य बहुकालं स्थि
तस्य तद्योगत्वाभावाच्च।। व्यजनं तालवृंतकामिच्चमरः।। आर्द्रवातान् शीतलतरलतरवायून्·आर्द्रत्वेन स्नेहसंल
ग्नत्वेन तदीतिशायः फलं।। समाक्रमेदं मंदं वारयामि करोमिन च द्वेषः।। किमिति प्रश्ने।। कीदृशैः शीतलैः शीतलस्पर्शैः।।
यानि स्वयं शीतलानि तज्जन्यो वायुः सुतरां शीतल इति आर्द्रपदार्थस्य हेतुत्वेन योज्यो।। पुनः कीदृशैः क्लमविनोद
णानुदंतीति तैः क्लांतिहरैर्यानि दृष्टानि स्पृष्टान्याघ्रातानि स्वयं क्लममाच्छिंदंति तज्जन्यो वायुः सुतरां क्लममाच्छिंदतीति भा

सा॰टी वः॥उतेतिविकल्पोमामिवंधादाकानिष्ठंकरस्यकरभोबहिःतद्वदूरूयस्याःतत्संबोधनंहेकरभोरुअत्रानुवृत्तवको
६१ मलत्वादयःसामान्यधर्माः॥तेषुयतामन्नेउक्तोऽशपालोहितोपदिमातीतिपत्नेतेनमहसाम्यंनास्तीतितामत्रवमात्रेण
साम्यंप्रतीतएवतारविंदादिपदोपादानमाकरभोरूपप्रतामत्राविति पदान्यावरणायोःसंवाहनयोग्यत्वंद्योतनितारा
रणांवंकोनिघायेतानेनतस्याभोमाग्यसर्वकषत्वंसत्वस्यधन्यतरत्वंवद्गुक्तिं।पद्यासुखमिच्चनेनस्वस्यसंवाहन
कलाकौशलंध्वनितंसंवाहयामिसंवाहनेनखेदमपनयामीत्यर्थः॥नालिनादलस्यतालवृन्तवरोपणरोप्यमा
णस्य३कृतोपयोगित्वेपरिणामइतिपरिणामालंकारः।१सर्वान्निराद्वयोर्विकल्पालंकारः॥तुल्यबलविरोधेविक
ल्पः१इतिलक्षणात्॥शकोश्यालिंगपरिकरोपमावृत्तिश्छेकान्यनुप्रासाश्च॥वसंततिलकंवृत्तं॥अनेनोपन्यासोनामांग
मुपन्निप्तं।तल्लक्षणंदशरूपकेप्रसादनमुपन्यासइति।अनेनमालानामभूषणमप्युपन्निप्तं।तल्लक्षणंतुमाला
स्यादभीष्टार्थंनैकार्थप्रातिपादनमिति।नमावनौयेषात्मानमपरावपयिष्ठोसुंदरीतिएताद्दगवस्थायामपिसो
दयास्यपरित्यागोनास्तीतिनावः॥अनिर्वाणेत्रपरिणतः॥उत्सृप्येति।परितोबोघापीडायस्याःपेलवैःकोमलैःअं ६१

गैरुपलक्षिताऽइदं परिबाधे च यत्रार्थिहेतुत्वेन योऽप्यात्र यथवा स्याच्छदेत्तुलैनैव योऽजायेल वैरंगैर्हेतुनिरिति कुसुम
शयनमुरस्यमृनालिनीदलकालिप्तं तत्तनावरणमुरस्य अनेन ततो पातिश्चयो घात्यते। अतः आतपेद्वर्मेक भ्यंगमि
ष्यासि। स्वस्योपि वत्त्वावरणादि हित्वा आतपेतत्तु मत्समर्थः। वंतु त्वमावतः सुकुमारांगी तत्रातिपिपासुता त
त्रापीदृगवस्था तत्रापि कुसुमशयनमनालिनीदलादि हित्वा सुतरां गंतु मशक्तेति कथंचनार्थिः। काव्यलिंगं हेतु
वी। श्रुतिवृत्त्यनुप्रासयोः शब्दार्द्धे एकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः। उत्तरार्द्धे तु छेकानुप्रासयोरेव संसृष्टिः
दच्यानामोष्ठ्यानां च बहूनां वर्णानां सद्भावात्। अत्र पेलवेति च तत्पर्यायपाठेनाश्लीलदोषः परिहर्तव्यः।
अनेनवोपन्यासो नामांगमुपक्षिप्तं। तल्लक्षणं मदिनरतेऽउपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासः स स्मृत इति। पारवा र
तेऽअविनयं। रतेरनिर्वाहः सत्यपि रिवति संबुद्धिः। मदनसंतप्तापि न लब्ध्वात्मनः शत्रुवामि। स्वेच्छया सत्यम
पि गुरुजनपराधीनत्वात् दसामर्थ्यं स्वेच्छया तु मदनसंतप्तेने नोक्ता। कवितु त्वत्के मत्र्यणवा हि आर्त्तेविकरण
आर्तेऽनृणेणप्यहवंतीति पाठः। मदनबाधितापि कन्यका रतिअप्रगल्भात अशंसा। इत्योऽर्थो त्वं तावत्तत्व त

शा॰टी असमत्परिग्रहविषयेतत्रभवान्सूत्रयंकुलयतिःकण्वोदोषंनग्रहीष्यतिायतोविदितधर्मःश्रुतिस्मृत्याचारज्ञ
६८ रेन्यर्थिःधर्मोदत्तेनिवृत्तेबलादित्यानिवृत्तःगांधर्वेणेतिागांधर्वःसमयान्मिथइतिस्मरणान्नन्वयंगांधर्वोविवाहः
अनेनोपदिष्टेनाममनूषणेमुक्तःातल्लक्षणंतुाप्रतिगृह्यतत्रशास्त्रार्थंयद्धाकथमभिधीयतोविद्धन्मनोहरंस्वंतमु
पदिष्टंतदुच्यतोमुंच्यतांवन्मनोनृपोपिसतोजनममनुमानयिष्येााअपरिच्छिन्नेतेतिसुंदरीतिव्याख्यातवरंानवि
द्यतेपरिच्छिन्नंतपस्यसवासोकोमलम्बरम्अथवापरिच्छिन्नेतेभ्रमरादितोकोमलंवतस्याानवस्यप्रथमास्ताघस्यःअ
यवश्चयमाविकासितस्याकुसुमस्येवतवास्यसुधामहोदरस्यमन्तुकृतोपवयलन्पस्याधरस्यापिपासतापातु
मिच्छताघयदेनेवभ्रमरेणेवमपास्मर्दाएतद्विन्नेनाधुनावन्यतरेणासदयंयावउसोमृह्यतेःधरपानंक्रिय
तइतिपावन्रतद्दनंतरंमोहमुनमतिशेषःसदृपामितपनेनबालाल्लालनकोशलद्दानितंपारिकरवाक्येण
मावृतिञ्कन्यनुप्रासःस्यस्येइतिसदसुदेतिष्ठेकानुप्रासोपिामााामालिनारिणीवृत्तंातल्लक्षणंतुाविषमेससस
जेनगेनगेनाविषमेमूर्धेणतुमालिनारिणीपामितिासमुन्नमयितुमितिनिपताकस्योन्नानाम्पदंतेद्रुतंतत्र ६८

मेघ्यमालर्जुनानंयाविभुकादेह्रागतान्यामितिह्नेपानाघेने — तिपराकृत्तेनाशिरसाविनिगूहितेःनाघरेणतित
लक्षणंउ।पराङ्मुखीकृतेशीर्षेरावृत्तमुदाहृतं।तत्कार्यकोपलज्जादिकृतवक्त्रापसारणे।मुखान्तर्निहितःस्ताणः
साध्येषुविनिगूहितःरोषेर्ष्यायोश्चनारीणांबलात्कुंबतिवल्लभनरतिम्।अनेनमुग्धास्वविहारोप्युक्तः।मुग्धानवे
वयःकामारतौवामेति।वक्रवाकवधुसामंत्र्यपश्चात्कृत्तसहचरंउपस्थितारजनी॥इयमप्रस्तुतप्रशंसा।ते
नप्रशंसा।तेनशकुंतलेविघमापश्येतिप्रकृतोगम्यार्थःअतएवशकुंतलामसंभ्रमामित्यादिः।अनेनाद्वितीये
पताकास्थानमुक्तं।तल्लक्षणंदशरूपकेप्रस्तुतागंतुनावस्त्ववक्तनान्योक्तिसूचकं।पताकास्थानकंतत्तुल्य
संविधानाविशेषणामितिवृत्तिकारणेव्याख्यातमन्योक्तिसमासोभेदादितिनत्वान्योक्त्याइदंसमासोक्तयाःग्रिम
संबंधोभाविष्यति।अन्योक्तिलक्षणंरुद्रटः।असमानविशेषणमपिपत्रसमानेतिवृत्तमुपमेयं।उक्तेनगम्यतेपरमुप
मानेतिसामान्योक्तिरिति।एषांस्थानमप्युक्तंमाष्टगुमावार्थैःमुखेप्रतिमुखेगर्भेविमर्शेवववुध्यपिभेदाःसंधि
षुकर्तव्याःपताकास्थानकस्यलितिसंभ्रमंसनयं।पारवश्यंसयंममञ्जरीस्तंतीतापल्लेनाप्याप्रागोतमाइति

६९ एवागमइति।यावद्विटपांतरितोभवामि।इदंव्याजामितिसाज्ञोमनासिस्यात्तत्क्विारणायासंन्नयामिचकक्तिः।नेपथ्यइन्त्या
घेतदेतेनानिशेधोनामांगमुपक्षिप्तं।तल्लक्षणं।उपायानुव्यसनसंप्राप्तिर्निरोधःसतुकीर्त्यतइति।अत्रस्वामीघाघुतिरेवव्य
सनं।इतइतआर्यागौतमीजातेउविग्नअपीतित्रैल्लघुःस्वल्पःसंतापोयेषुतानितथांगानिअस्तिमेविश्रमः।अनेनद
र्भोदकेनदर्भसाहतेनवैतानोदकेनेत्यर्थः।निराबाधंपीडारहितमेवतेशरीरंनाविष्यति।वत्सेपरिणतोदिवसः।एहि
उटजमेवगच्छामः।पस्मिन्नालोटजोत्विपामितसमरः।हृदयश्रयममेवमुखापनतेमनोरथेकातरनावतंयुवासि।एवका
रोनिवर्त्तक्रमः।नेवमुवसीति।मनोरथेइतिविषयस्यानिर्गीर्णत्वादतिशयोक्तिः।मानुशयविद्धाटितस्यसपक्षात्तापंव
तादिव्वाटितंवतस्य।अथानुशयोदीर्घद्वेषानुतापयोरित्यमरः।कथंतेसंजातसंतापः।यत्संगमेकातरतात्तसंगमानां
वितदनावएवोवितोनउतापइतिकथंशद्धार्थः।लतावलयलतानांवलयपतागृहंतस्मिन्मनोहरत्वादिक्षानितां।अ
मंत्रयेत्वांनृयोपिपरिनोमायसुखायसंभोगायवा।अनेनमनोरथंनामनृपमणमुपक्षिप्तं।तल्लक्षणंमु।मनोरथस्त्व ७५
व्याजेनविवक्षितानिवेदनामिति।मुकुरीति।मुहुर्वारंवारंअंगुल्यातर्जन्यासंवृतश्चासौहादेतः।अधरोष्ठोयस्याःतत्।प्रतिषे

धान्नराणि मा मालामित्येवमादीनि तेषां पदैकत्वं स्फुटमुद्धारणं तेनाभिरामं विलक्षवशाद्दोषधर्मपरः अस्य विवर्त्ति
तं शीलं यस्य तत्तिर्यक्कवलितं । पक्ष्मले अक्षिणी यस्याः सा पक्ष्मलाक्षी तस्या मुखं । अनेन चुंबनार्थमुन्नमनेयोग्यता
ध्वनिता । कथमपि महता कष्टेनोन्नामितं चुंबनार्थमूर्द्धीकृतं न तु चुंबितं दुःपश्चात्तापे । तेन तावन्मात्रं चुंबनलाभेना
पि कृतकृत्यता स्यादिति ध्वन्यते । स्वभावोक्तिः वृत्तिश्छेकानुप्रासो कथमपीत्यस्यार्थे प्रतिक्षेपणत्रयार्थस्य हेतु
त्वोपादानात्काव्यलिंगं च वृत्तमनंतरोक्तं । तस्या इति । तस्याः पुर उद्वपरिवर्त्तमानायाः पुष्पमपीनपल्लवमयी तेषां त
तापि स्पृष्ट्वा तेन तस्याः कोमलतरत्वं ध्वनितं तेभागीरणासंतप्तदेहेन लुलिता इतस्ततः क्षिप्ता । शरीरस्यासंतप्तत्वं प्रकार
ान्तरेण नास्तीति नोक्तं शिलायामियं शाय्यतीति यथा दृष्टोक्तिः । उक्ता । एवमेष इदामिच्छत्रापि अत्रैव पक्षः समीपतरवं
रदं नमदनानलं वस्यस्वो द्दे शो न प्रियपाली खितते न च हृद्यतरवंध न्यते अत एव नेदमेतदोः उक्तमनंगः श्लोकनीय
उक्तं वा इदमः अन्यत्र गतं समीप वेतर वर्त्ति वैतदो रूपमिति । अत एव तत्र पुष्पाद्यविक्षेपेणोक्तं । अत्र अनुनालिनी
पत्रैर्मालैरार्प्पित इति यथा पथ्यं पंचानामप्युपयोगादन्तर चाउल्याद्दानः स्वैरिति बहुवचनं । विसानराणा क्लांता मि

शा॰टी
७० तेवाइन्यमुनाअकारेण॥ अयं स्तनन्यस्तो मृणालहारः क्लांत इति अकारप्रश्लेषार्थः॥ मघादीपकालेकारः॥ आसमेताम्र
जमानेसस्वयमेव संबध्यमाने र्ह्वीणायस्यसः भ्रूनादपि तयाविरहेतादपिवेतसगृहात्सहसाकस्मान्निर्गंतुं न शक्नो
मि॥ ततस्त्वत्कान्यमुपभोगाविज्ञान्य तांतं मनोरमं यंति॥ तत्र सा किमुवक्तव्येत्यनावना॥ अत्र वकारेण भावस्तव्याति न
वः॥ हेवनु श्वासो॥ निर्गमनकारणे भ्रून्यत्वेसातियत्तद्भावः सा विशेषोक्तिः॥ अथवतस्तत्रावस्यकारणस्याभावे
पिगमनाभावस्तत्कार्यमुक्तमिति विभावना॥ अत्र वकारेण भावसादिनि दमुखेनोक्तः साधकबाधकप्रमाणाभा
वात्संदेहसंकरः॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ अस्य तुर्यचरणेनु पुष्पनामागम्य पहितं तत्स्वरूपं दशरूपकेपुष्पेवा
क्यं विशेषवदिति॥ सायं तनइति॥ सायं तनेसायंकालीने सायंचिरेत्यादिना ल्युट् तुडागमश्च॥ सवनकर्मणि
यजनकर्मणि सवनं यजने स्नान इति विश्वः सम्यकु यवृत्ते नवादावेवाकुतामानवतीवदिंपरितः प्रयत्नाद् इतस्तता
इतस्ततो विक्षिप्ताः क्षाविकीर्णासि इति पाठः॥ कपिशाः पिंगटाः छायाः पेक्षायः चकुपाः नेककालं वृंतिगनागतं कु ७०
र्वंति॥ छायाह्यातपाभावे इत्यादिसत्वेमापंक्तिशुभ्रस्मतेति विश्वः॥ परिश्रेतापिशापिदशीति केतंत्वनुसृतिस्म्रन्य

नुप्रासाः ॥ उपमा वा । वसंततिलकं वृत्तम् ॥ अत्रापि भयानको रसः । उक्तं वानयं तु मंतुना घोरदर्शनश्रवणादिभिः । वे
तस्यतीव वीं वल्पतन्वायेमनीवमध्ययोरिति तइयस्यापि नावः । पिशिताशनच्छायवलोकनं विभावः । पवास्य मन
यशब्देन चासलक्षणो व्यभिचारी उद्दीपनाविभावानुभावादिकं स्वयमूह्यं ॥ अत्र प्रातिमुखसंधेर्नर्मनर्मद्युतिपर्युपासन
न्यंगानि नोक्तानि कानिचिल्लक्षणान्ययेनाप्युक्तानि तत्कथमिति न वाच्यं । भरतादिभिरेव तथोक्तेः । तत्रादिभरतः । कवि
भिः काव्यकुशलैः रसभावमपेक्ष्य तु । संध्यंगानि कदाचित्तु द्वित्रिहीनानि वा पुनः । व्युत्क्रमेणापि कार्याणीति । रस
र्णवसुधाकरेऽपि । केषांचिदेषामंगानां वैकल्यं केचिदूचिरे इत्यादिना ॥ ॥ इत्यर्थद्योतनिकायां तृतीयोऽङ्कः
॥ ॥ अथ चतुर्थाङ्कादिपंचमममध्ये यणोक्तं करोतीत्येतेन गर्भसंधिरुक्तः । तल्लक्षणं भरते । उद्भेदस्तस्य बीज
स्य प्राप्तिरेव वा पुनः । अन्वेषणं यत्र स गर्भ इति संज्ञित इति ॥ शर्वसंधुपरिक्षिप्ताप्राप्तिः । दुर्वाससः शापादप्राप्तिः । पु
नस्तस्य प्रसादनाभिज्ञानदर्शनेन पुनः प्राप्तिरिति । अत्राप्याप्त्याशापताकानुरोधादंगानि कल्प्यन्ते । अभूता
हरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः । संग्रहश्चानुमानं च तोटकाधिबले तथा । उद्वेगसंभ्रमाक्षेपा द्वादशेति । एषामि

गी·टी गानांव्याख्यानावसरे तत्र तत्र लक्षणं वक्ष्यामः ॥ तत्र पताका यथा ॥ अनित्यत्वाद्दत्र पताकानामास्तीति । उक्तं घनिकेन पता
कास्थानत्र वास्याप्त्वाप्तिसेन वहूति प्राह्याप्राशापानि यतत्वमुक्तं तेन ग्राक्षसाद्द्यालक्षणामेव लिख्यते ॥ तल्लक्षणं सुध
७१ करोत्प्राह्यसाह्रात्तमहार्थस्यासिद्दिसद्भावनावनेति । अत्र व्याप्तिउ वासिसः प्रसादनेन महार्थस्य प्रकृतत्वात् रूपस्य राज्ञः ।
शासिसद्भावनेति ज्ञेयं । कुसुमास्त्वयं नाट्ये लाविति । सव्यहस्तेनोत्तानेनारालेन दक्षिणेन पुरः पार्श्वादिस्थितेनो
वित्याप्लुतसंयुक्तेन हंसास्येन । वामहस्तेनोत्तानारालेन दक्षिणेन पुरः । पार्श्वादिस्थितेनावित्याप्लुतसंयुक्तेन
हंसास्येन । तल्लक्षणं यथा । तर्ज्जन्यादिकं गुली पुत्राव्याः प्रख्याः परापरा । दूरस्थो वामनाप्लुका धनुर्वक्रा तत्तर्जनी
गुष्ठाकुंचितायत्र तमरालं प्रचक्षते इति । लताद्व्रतान्निसंस्थानास्तर्जन्यंगुष्ठमध्यमाः । शेषपत्रोर्द्धविरले स हंसास्ये
भिधीयते । अवितालुतसंयुक्तं सुमोपचयादिषिति न तु हस्तादनेवे रस्तेय इति व्याख्यानितं । एवं नाय इति माध्ये । त
था च वामनः । अवतराव वामना । अवतरात्मकयोः शैलमन्यासो वाला तामिति । अत्रोच्यते । हस्तादानग्रहणेन
प्रतासिरादेयस्य लक्षत इति हृत्रिकारोणव्यारम्भातं । हस्तादान इति किं । वृन्दाशीवरे पुष्प प्रवयं करोतीति प्रपु ७१

दाहृतो ३ देवपदमंजरीकारेणव्याख्यातं । आरुह्य हस्तादानेपि आदेयस्य असामतन्नावात्तद्वत्सभावः एवमन्यापि
तासां वालिकालादादेयस्य असामतन्नावात्तद्वत्सभाव इति ज्ञेयं ॥ अपि च देयघापिगांधर्वेण विवाहविधिना निर्वृ
ते कल्याणाजातमंगला । कल्याणे मंगलेपि वर्त्तते विश्वः ॥ श कुंतला अनुरूपनरेंद्रगामिनीसंवृत्तेति निर्वृतं सु
खितं मेहृदयं । तथाप्येतावद्विंतनीयं । कथमिव । अघस राजर्षि रिष्टिं परिसमाप्य इहासि हिं --- षि निर्विसर्जिति
आत्मनो नगरं प्रविश्य पश्चात् शकुरेव्वी समाजसमागता मिलितः तोगदृत्तं । तंस्मरतिनवा । अनेन वक्ष्यमाणेन दुर्वा
ससःशापेन राज्ञो नायिका विस्मरणं प्राप्ता विशुद्धा मनुविश्वासयुक्ता नववानतादस्याः स्त्रीति विशेषणगु
णाविरोधिनो न वेत्ति । यत्रागुणान्न वेत्ती स्तुतेः । तेन तास्मिन्दृष्टे तेवं वना विस्मरणादिके न संभाव्यत इति भावः ।
तात इदानीमिमं वृत्तांतं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति । यथाहं पश्यामि अवदसीत्तानार्यः आज्ञानामी सर्व
ः यथा ज्ञाद्वे योग्यता यां । योग्यतया हं जानामि तस्मात् अनुमतेन वेदिति । यथा इति योग्यता वा इपापृदार्थानतिवृ
त्तिसाद्दृश्येषिति दंड नाथः ॥ कथामिवकः गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेति प्रथमो मुख्यः । सं न वेदिति । यथा इति यो

शा॰टी
७२

गयतावी [illegible] यदार्थानतिवृत्तिसाहस्येषितिदं उनाथः। कथमिव गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेति अयमेव मुख्यः सं
कल्पमानसंकर्म॰ तद्यदि दैवमेव संपादयति। नन्विदं नारणे। अत्र व्यासेन कृतार्थो गुरुजनः। सखि अवचितानि ब
लिकर्मशज्ञानार्मततर्याप्तानि कुसुमानि। ननु परमतान्तेपा। सख्याः शकुन्तलायाः सौ नागपदेवतार्चनीयानु
ज्पतातदेवकुसुमाव्वपलन्नणी। पलिखिप्रातिथीनामिवमिवेदितं। मावेत्ताः। ननु सत्बोघनेऽ टत्तसंनिहिता शकु
तला अत्र यथ पुनर्हृदयेनासंनिहिता। उच्यंतगततहृदयेतार्थः। नवनु अलमेतावद्भिः कुसुमैः॥ विचिंतयंतीति॥ यं
विचिंतयंती अनन्यमानसा तेमां उर्वाससमुपस्थितमागतंतपोघनंत्वयं विवेपंनवेत्सि। सतं त्वयं न स्मरिष्यति
वपरं उबोधितोऽपि जापितोऽपि न स्मरिष्यतीत्यपिशब्दार्थः। प्रकर्षेस्मत्तः शूर्वेकृतां कथां मिवासराजा कोऽह
शः प्रमत्तस्य वधानरहितः तेनाससमर्थदोषः परिहृतः। कीदृशीं वंशर्वेकृतामंगीकृतां। काव्यलिंगोपमाक्षेपवृ
तिक्रत्यनुप्रासाः। नयतीयतिमातमातोतिसनासिनितिषेशतिच्छेकानुप्रासः। वंशस्थं वृत्तं। हा धिक् अप्रियमे
वसंवृत्तं। कस्मिंश्चिदपिशज्ञाहः परादाम्नन्यहृदया। नखलु पास्पिता कास्मिन्नपि एष उर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः। ७२

तयाश्लिष्टावेगवलोत्फुल्लया उर्वीरयागतयाश्वतिनिवृत्तः। कोन्योकुतवहाद्दग्धं अश्मविध्यतीह ष्टातालंकारस्
गच्छपादेषु वृणस्यनिवर्तयेनपादेष्विति द्वितीयार्थे सप्तमी। यावदहमर्वाग्दिकमुपकल्पयामि। तच्छ्रेतितितिक्षं
तो। अश्वो हतिदुःखो। अश्वोपूर्ववनादुःखसंनाषष्ठो त्यादिसूत्रेणनिपातः। आवेगस्खलितयासंभ्रमस्खलिते
यागन्या अत्रष्टममाग्रहस्तात्मुच्यमानाजनं। अनेनापशकुनेन वीसस्तो निवृत्तिः सूचिता। अत्राग्रे वामो हस्तो
तिसमानाधिकरणविशेषणसमासे अवयवावयविसंबंधेन लक्षणा ... क्तं ववामनेन। हस्ताग्राग्रहस्तादि
यो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्यामिति। अत्ते तु अग्रहस्त इत्यस्य उपवायंशब्दो हस्ताग्रवाचक इत्याहुः। अपरे हस्त
स्याग्रमित्येव॥ विग्रहस्याग्रशब्दस्याहिताग्न्यादिषु पाठात् पूर्वनिपातमाहुः। इतरे त्वाकृते पूर्वनिपातानिपातनिय
मामावात हस्ताग्रशब्दमेवाहुः। कुष्ठो व्ययंरूपपतीति शर्ववन्नः। सखिअवक्रा इति वक्रः सकस्यानुनयं प्रतिगच्छा
ति। किं विमुनः सानुक्रोशाः सकृपः हतः। कृपादयानुकंपास्यादनुक्रोशोपीत्यमरः। तस्मिन्विद्धेकृतदपि। कथय
-पदानि वर्ति तु नेच्छतीति तदा विज्ञापितो मया। अथ मर्त्येति शेषः अविचार्य अत्र कोपः कर्तुं उचितो न वेति अविचार्य तु

शा०टी

७३

र्थः।। अविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्यत्रभवता एकोपराधो मर्षितव्य इति।। अपमर्षो यथा सा का एव दुहितातत

द्दत्तव दुहिता।। अथ व दुहिता बालिका अतएवाविज्ञाततपःप्रभावा अत्रतोस्याः प्रथम एकोपराध इति सोढव्यः।। तत्तो

मेवचनमन्यथा नविर्तुं नार्हति।। किंत्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यत इति मेत्रपन्नकथयन स्वयमंत

र्हितः।। शक्यमिदानीमाश्वसितुं।। अस्ति तेन राजर्षिणा संप्रस्थितेन स्वनामधेयांकितमंगुलीयकं स्मरणीयमि

ति स्वयं परिधापितमस्तीत्यर्थः।। तस्मिन् स्वाधीनोपायाशकुंतला भविष्यति।। देवकार्यं तावन्निवर्तयावः।। विलोक्य

ति। नाकुंतलामिति शेषः।। अनुसूये पश्य तावद्वामहस्तोपहितवदना अत्र वामहस्तेति व्रीला मा आत।। आलिखि

तेवेन्नु मेत्रज्ञा अतिनिश्चलत्वं साद्रूप्यं गमयं प्रियसखी शकुंतला भर्तृगतया चिंतया आत्मानमपि नैषा विभाव

यति जानाति काहं किं करोमि कुत्र तिष्ठामीत्याद्यात्मविषयकमपि ज्ञानं नास्तीत्यर्थः।। किं पुनरागंतुकं विभावय

तीत्यनुषज्यते।। तत्तज्ज्ञानं दूरापास्तमित्यर्थः।। द्वयोर्नेनुन्यनुमतो।। आवयोर्मुखे एव वृत्तांतास्तिष्ठतु आस्थितेः प्रामका

लतेत्यर्थः।। किंतु नरागंतुकं विभावयरक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी।। एवं वाक्यार्थे प्रमाणो हेतुः।। कोना ७३

मोस्रोदकेन नवमालिकां सिंचति वैधर्म्या॥ दृष्टांतः॥ द्वयोरित्यादिना॥ एतद् तेन ग्राकुंतलां प्रति विशाखा कथनं छुय
नाअभूताहरणमंगमुपन्निति॥ तल्लक्षणं तु कपटाश्रयं पद्वाक्यमभूताहरणं विदुरिति॥ विष्कंभलक्षणं श्वमेवोक्तं
अयमपि शुद्धविष्कंभः॥ केवलं प्राकृतेनैव कृतत्वाद्वा चावेलोपलक्षणार्थं समयज्ञानार्थं वेलाकाले वज्रलब्धेत्ती
रनीरयोरिति विष्कंभः॥ हंत विस्मये॥ यातीति॥ एकतः पश्चिमतः अरुणः संध्यारागः पुरःसरोऽग्रे यस्य सः अरुणः
वाकृतरागस्या अंधकारागे कीसारथया विश्वः ओषधीनां पतिश्चंद्रः॥ अतिदुःसहं हमरणादि विपत्तिस हत्वा विनाशकी
ओषधयस्तासां पतिरप्यस्तशिखरं यातीति॥ मम मर्यमपि घातयितुमेतत्ताद्व्यपदेशः॥ शिखरपदेनास्तु द्वेः एतेना
येति सूचितं॥ अरुणेन कृतः पुरःसरो यस्य स तथा हरिः अर्कः॥ एकतः श्वेतः आविष्कृतः प्रकटीभूतः तेजोद्वयस्य दृशोः
पस्य युगपदेकदा एकसमये नयदर्शनेनैव नियमः कर्तृनुनाकात्तेन तु क्रमिकदर्शने न तियुगपदित्युक्तिः व्यसनो
दयाभ्यामस्तमयोदयाभ्यां च हेतुभ्यां व्यसनं संपादितं तत्र हत्तमरः उदयः संपदुत्तत्वोः श्वेतस्य लोकः समुन्नता वितत्य ज
यः॥ लोक आत्मदशांतरेषु अतरयत दोष विशेषवादी नियम्यत इवेत्युत्प्रेक्षा॥ स्वस्व विपत्तिसंपत्तिदशायां केनापि

शा॰टी दुःखहर्षौ न कार्यौ विवेकिना वः ॥ अत्र च पूर्वार्द्धे यः कश्चिदतिसम्बन्धस्तोपि नाशं यातिअन्योयं केवलं नाम समर्थ सर्वं हास्या
श्रितं उदयं प्राप्य एव अस्तमुदयं गच्छतीति स तु रूपकद्वयव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः ॥ उत्तरार्द्धे च नियम्यत इति
७५ तस्य समर्थविवरणो प्रयोगास्संभवद्वस्तुसंबंधा मर्थ्यादिबिंबप्रतिबिंबकल्पनरूपा निदर्शना ॥ यंगच्छ वेत्तायावाप
वाते ॥ वाच्या निदर्शना यथा ॥ द्रुतं मणिपरखवेयादेवं रविमागतं सततां कार्पातिथेयीति बोधयन्नृगृहमेधितं इति
छेत्र अभ्यागतं वर्मणे एवकृतौ उपयेपि अकारिणि कृतादरणा उरः सरस्य समान तयोर्तुल्ययोगितापि अत एव
विशेषणे अक्रमे भंगो न शंकनीयः ॥ द्वर्करूपतेजो द्वयस्य वासनोदयात्यामिति यथासंख्यमपि ॥ देतुवृत्तसनुप्रा
सोवा ॥ कतो कतो रति द्वयघ तिच्छेकानुप्रासोपि ॥ वसंततिलकं वृत्तं ॥ देरूप अतितिनिर्देश्ययोरेकपदोपादानं नि
यमे सत्यपिश्चैषविपतर्कोहृद्येहृदयप्रतिलेपि सर्वनाम वक्तेयो द्वयस्येपि ति निर्देशेन तत्र तयोरापि तेजो रूप
वस्फुरणे अनुगस्थितिविकारकस्य तेजो द्वयस्येदृशी गतिरन्यस्य किमु वक्तव्यमित्यर्थस्फुरणाद्वस्तुद्वयपा
नामर्थपोषेन व मतकारमेवावहतीति तादृशस्थले न तद्दोषावकाश इति हृदयं ॥ ॥ अंतरितेति ॥ शशिनि १४

वंदेश्वंतर्हिते यतः सखाख्या पुक्तः कलं कीश्च अतस्तस्यां तद्धीनमुचितामिति भावः । या शर्वरी विकासितकुसुमा कमलोपहासकारिणी
सेवत तत्रापि याकातनननवतिश्चपि तु दृष्टियी वीहर्षकारिणी कैरविणी मे ममतापमस्याः विषयादिविवेकमन्यस्य दृष्टिं न नंद
यति न हर्षयति । तत्रार्थो हेतुः । कीदृक् संस्मरणीयानतु हूरपरोक्षो नायस्याः सा । अबलाजनस्येति सुखं हन्ते हेतुर्वेनोक्तो । अन्य
यस्त्रीजनस्ये सेवूयान् राजनम्रान्नजातिमात्रग्रहणं । नूनं निश्चितमतिमात्रमत्सर्थो । दुःसहानि अन्तिमात्रसुशब्दो दुःसहत्वस्य
प्रकाश्यानुष्ठाने बोधयतः । अत्र शर्वर्या इन्नाप केश्रंतर्हिते नायिका दृष्टिं न नंदयतीति नायकयोर्व्यवहारसमारोपात्समासो
क्तिः । उत्तरार्द्धे सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः ॥ छिष्टेति जानेजनेति मातिमाश्चेति छेकवृत्तिश्चाच्यनुप्रासका
व्यलिंगानि । वृत्तमनंतरोक्तं । अथ च कोपि पथिवांसु दृतीहर्षयुक्तासेव शर्वर्वे दृष्टायां ग्रामकुतला साक्षीनीति दुष्यंते विषयानि
गरणापत्रं द्वंद्वो दृवत्वादंतःतर्हिते संनिहिते इत्यादिशर्वर्यादं सर्वं योज्यं । तेनास्याराजगृहं शतिवस्यापकसूवकंदूती
यं यता कास्थात कमुपक्षिप्तं । तत्लक्षणामुक्तं मातृगुप्ताचार्यैः । अर्थापत्तेपणं यत्नुगूढं सविनयं नवेतरक्लिष्टग्रस्तुतेरोपतंतद्
तीयं तत्मतं यथेति दिशोक्तार्थान्तरन्यासश्च वर्णानंतरं प्रबुद्धदुःखवायाश्चनसूयायाः पटान्नेपेण प्रवेशः । नाम्रावितस्य

शा०टी पात्रस्यप्रवेशोनिर्गमोपिवेद्युक्तेः यद्यपिएवमपिनामविषयपराङ्मुखस्यापिजनस्यएतन्नाविदितमापिविदितमिवेति
येऽसाऽपरवधारणार्थंवा।।तथापितेनराज्ञाशकुंतलायामनार्यमाचरितमाहोतुक्तेः यद्यपिएवमपिनामविष
७५ यपराङ्मुखस्यापिजनस्यएतन्नविदितमपिविदितमकलानिवेदनार्थंगतेशिष्येः स्यात्तत्रसमार्जनादिकर्तुंआ
र्थाया।तएवप्रबोधकालइतिवदति।।प्रातिबुद्धाग्लपितापिकिंकरिष्यो।नमेउवितेयद्यपिनिजकार्येष्वुहस्तपादंप्रस
रति।कामरद्रांनामकामोनवतुः।अयमर्थः।समवेदावक्रः।अनार्यश्चेवप्रवर्त्तयतीतिसा।निलायोनवतुतस्यामिला
षः ऊर्ध्वतामिति।येनकामेनासत्यसंधेअसत्यप्रतिज्ञेसंधाप्रतिज्ञासम्यग्देहस्मरः जनेशून्यहृदयासखीपदंस्थाने
कारिता।शून्यहृदयंहेतुर्वेनोपात्ते।।अथवादुर्वासःकोपएषविकारयति।अन्यथाकरोति।।वैर्नाग्राहमीन्यथात्वपरि
णामेषिवितिमणेपागता।अन्यथाकथंसराजर्षिरितिसाभिप्रायंताहश्यानिमेत्रायितात्रक्ताएतावत्कालस्पलेखमा
त्रमपिनविसृजति।तादृक्तोभिज्ञानमंगुलीयकंतस्यविसृजावः।उःखशीलेतपस्विजनेकःअन्यस्पृश्यते।तत्रगंतुमि ७५
तिशेषः।ननुसर्वीगामीदोषइतिव्यवासिता।पिजनत्यवसायापिनपारयामिप्रवासप्रतिनिवृत्तस्यतातकश्यपस्य

दुष्मंतपरिणीतामापन्नसत्वांगुर्विणीं आपन्नसत्वा स्यादन्तर्वत्नी च गर्भिणी त्यमरः शकुंतलां निवेदयितुं सखीगा
मी दोष इति निवेदयितुं न पारयामीति संबंधः अनेन दैववाणया अस्या अन्तर्वत्नीत्वं श्रावयिष्यत इति सूचितं। अंके
गतेऽस्माभिः किं करणीयं। मा बिभ्यर स्वस्थाः शकुंतलायाः श्वस्थाने कौतुकं पारं पार्यागतमंगलं निर्वर्तयितुं संपाद
यितुं। कौतुकेन मणीछाया मुद्रावेकुत्र केउमुदि। पारं पर्यागतत्वात मंगलो द्वा हस्तसूत्रयारि रिति हेमः। कथमेतत्
श्रृणु इदानीं। सुखशयनप्रच्छिका शकुंतलाया। सकाशं गतास्मि। प्रातर्गत्वा राज्ञोत सुखशायितं जातमिति या
पृच्छति सा सुखशयनप्रच्छिका तस्य तेलसंबंधे जात इत्यपेक्ष्यते तेन प्रातः सुखशयनं प्रष्टुं गतास्मीत्यर्थः। ततस्ततः
प्रियंवदा ताल्लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य ताता तकाश्यपेन एवमभिनंदिता दिष्ट्या देवेन धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक
एव आहुतिः पतिता। अनेन दृष्टान्तेन स्वस्य कृतकृत्यता सूचिता। ममत्यासां विनेव वांछितस्थले संबंधो जात इत्य
र्थः। वत्से सुशिष्यपरिदत्ता विद्येवाशोचनीयासि संवृत्ता। अनेन तस्याः कृतकृत्यता। अथैव ऋषिरक्षितां त्वां भर्तुः
सकाशं विसर्जयामीति वर्तमानसामीप्य इति लट्। अस्य घटकेन सूचितं कथितः तात काश्यपस्य

वृत्तांतः। अग्निशरणमग्निहोत्रगृहं प्रविष्टस्य शरीरं विना अशरीरिणीं छंदोमय्या वाण्या सूचित इति अनुषज्यते।
संस्कृतमाश्रित्येति। तदुक्तं मातृगुप्ताचार्यैः। योऽयं दिव्यकोन्मत्तकालेतापसयोषितां नीचानां पंडकानां च नीचग्र
हविकारिणां। विद्वद्भिः प्राकृतं कार्यं कारणात्संस्कृतं क्वचित् इति। अत्र चाशरीरिणी वाण्यनुवाद एव कारणं।
यथास्थितस्यैवानुवादः स च संस्कृतमेतेरेण न संभवतीति संस्कृताश्रयणं। दुष्यंतेनेति। हे ब्रह्मन् दुष्यंतेनेति ना
मानुकीर्तनेन नसोमवंशोद्भवेनेनाकिमप्याभिजात्यं औदार्यं वीर्यं विनयादिगुणसंपन्नत्वं च धन्यते। नुतप इत्य
नेन तस्य नाविवेकवृत्तित्वं ध्वन्यते। आहितं निषिक्तं तेजो दधानां तेज इति विषयानिगरणे नातिशयोक्तिः। ते
न तेजस्त्वरूपत्वं गर्भस्य ध्वनितं। तनयामवेहि जानीहि। अग्निगर्भां शमीमिवेति स हृष्टतत्वं। उपमानुप्रासौ
। अत्र नमार्गेलक्षणमंगमुपात्तिसं। तल्लक्षणं तु सूतार्थवचनं वैष मार्ग इत्यभिधीयत इति। अशरीरिण्या वाचा
त्वार्थकथनात् दुष्यंतस्यानुगमत्वं। विप्रियं मे। किंतु अद्यैव भगवांस्तुकं तलानायत इति लौकिकसाधारणं परितोष ७६
मनुनवामि उत्कंठया सहेत्यर्थः। तेनोत्कंठगपरितोषयोर्नपमापि अनुभावामीत्यर्थः। व्यपेतावत् उत्कंठविनोद

यिष्यामः परिहरिष्यामः। सातपस्विनी अनुकंपार्हा। निर्वृता सुखिताभवतु। ततः पत्नीवानुकंपार्हइत्यसमर्थः। तेन हि
एतास्मिंश्चूतशाखावलंबिते नालिकेरस्य समुद्गके संपुटके तन्निमित्तमेव कालांतरक्षमा निक्षिप्ता मया केस
रमालिका बकुलमाला। तदिमां हस्तसंनिहितां कुरु। सख्या हाएतत्पर्थः। यावदहमपि तस्यैतदर्थं तादृष्ट्यं उवीति
विकल्पेन षष्ठीविधानान्मृगरोवनाश्शृगः प्रसोकुरंगवति विघ्नः। तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानि दूर्वाः
कुशाइति एतद्रूपाणि मंगलसमालंभनानि मंगलालंकरणानि विरचयामि। एकत्रकुरोमात्यर्थः। समालंभ
नमालेपः तिलकं कृतावपि प्रियादर्शकाः। तथाक्रियतां। चेरस्वए तेखलु हस्तिनापुरगामिन ऋषय
आकार्यतां। सखिएहि गच्छावः। एषा सूर्योदय एव शिखामज्जिता प्रतीष्टस्नानकारिताश्रमं गत्वानेकारितेतिय
वतापतीष्ठालग्ने तानिवारायो नैवंभूता हस्ताग्रासा ताताभिः शून्यहस्तानामागमनमनुचितमितितिनीवारेरत्या
घुतिभिः स्वस्तिवाचनिकाभिः पारंपर्येणास्वस्तिवाचनाधिकारिणीभिस्तापसीभिस्तपस्विवासिनीभिः आशी
र्भिरनुगृह्यमाणा शकुंतला तिष्ठति। उपसर्पावएनां। जातेभर्तुर्बहुमानसूचकं महादेवीशब्दलभस्वावस

मा॰टी
वीरश्रसविनीमवावश्चेमर्तुर्बकुमतामवामुमजाणंमुत्वातंतेमवतु। स्वागतं मे सख्योः। इतोनिषीदतां। सत्वामवयाव
त्मंगलसमालेननंविरवपावः। इदमापिबकुमंतथ्यं। उर्लमभिदानीमेसखीमे। उनेमविष्यातीतिकविततेनतेमंग
११ लकालेरोदितुं। अनेनमविष्णेद्विवाहःभूवितः। अपूर्णिग्रहल्योतिश्चपताकानामितादिः। तल्लक्षणानि उ। अ
रालांगुष्ठतर्जन्योलग्नायेनिम्नतांगतः।। किंविवेनेलमघ्मस्यातदासंदश्यउच्यते। सचेघास्यादग्रजश्चमुखे।
नः। क्रमात्। प्रत्रामुखेः संमुखः पार्श्वमुखमित्यस्यलक्षणमिति। अरालललक्षणमुक्तं शाकुम्। अंगुष्ठमध्यमांगुल्यो
श्लिष्टाग्रेतर्जनीनता। यत्रो ईर्ष्याविरलेश्चेषसकरोभ्रमरोमवेत्।। कस्मिन्निरेतालयत्रिकंटकोद्धरणादिषितिश्च। भ
रणोवितंतद्रूपंमाभ्रमसुलनैः। असावनैर्विश्वकार्यतेविद्धतंक्षयत इन्यथः। आभरणोवितामित्यनेनभूवितम
भरणंतद्वारातद्धानयनकर्हणामिपिसूवनमार्थमिति। कुषिकुमारयोःप्रवेशः।। विस्मिता इतिश्र कस्मादलं
कारदर्शनेनतेषांवातिरमणीयत्वदर्शनेन। वसनारदक्षतएतत्। किंमानसीतिद्वितः। नखल्वितिशवैस्योत्तरह
पंमिद्वैकाकं। त्रोमामीति। केनवित्तरुणा। इउवतपाउश्वेतेगलकर्मणोसाधुमंगल्यं। अनुपउतदंगौरो। वनादि ११

चितपर्यंतं युगलं वेतसर्थः। अत एवास्मै परिवाहि संपवं खोमस्वहा। हीति भावा दिदमनुभूयमानं वैक्लव्यं विकल

ता॥ कीदृशो मम। मा अरण्ये यो कस्तः। अनेन तद्योग्यताप्यसंभावनीयेति व्यज्यते। गृहिणी गृहवासिन स्तदुःखामिहा

इति भावः। नवैः प्रथमोत्पन्नैः द्वितीयवारादौ श्रवीननुभूतत्वान्नतथा दुःखमिति भावः। तेन यावि श्लेषदुःखैः कथं नु

पीड्यंते तदपं न जानीमः इत्यर्थः। तदनुभवाक्षमस्मितार्थ इति वा। तेषां दुःखातिशय इति भावः। गृहिणी इति व्यति

रेकः। अथवास्माकं ततैतानतनयानतविश्लेषैः न दुःखं तथापि वयं पीड्यामहे गृहिणामेतत्समस्ततालिकामि।

ति व्यतिरेकमथ। हृदृष्टमनुप्रासच्छेकानुप्रासौ॥ इति शोपादानाहेतुरपि। अनंतराक्रमेव छंदः। दृष्टिर्जे शक्तिवितप

ति पठित्वा उद्देश्यपश्रतिनिर्दश्यप्रक्रमभंगः। परिहर्तव्यः। दृष्टिस्तानेत्यादि दर्शन इति कोषादर्थः स एव। कथं नतेन

यतिण ठकानुव्याख्येयं। अवासितमे उनासमानन्नूषणसि परिष्वस्वसो प्रतंत्रोमयुगलं जातेएवतेस्मानेदप

रिवाहिना बहुधा परिश्वजनात्रिवे मुष्टेह्न। गुरुः शा एव उपास्थितः श्वासः। अश्रवारमस्तु ख्यानवंदनादिकं प्रतिपद्य

स्यतात्तवं दामि। यया तेरितानेन कमलनयनेण संगमुपनीते तल्लक्षणं तु तत्तोपलब्धिरिष्टस्य क्रम इत्याभिवी

शा॰टी॰ यते॥ आशीर्वादव्याजेन तस्य वरं तेन वक्कथनात् आशीर्लक्षणो नाम्यालंकारो॥ यि आशीरिष्टजनाशंसेति तल्लक्ष

१८ णात्॥ भगवन्वरः त्वन्वेषणाशिषः कृ विपर्ययं दत्तेन कृच्छ्रं दोग्ध्र थितेन वाक्येनेति यावत् अस्मा दूरतः परिह्न

यमानाः कृतपधिस्पंस्थानेग्रहेने ग्रावित्समरः अश्रेन नाधिन मुक्तो मामिहं तां सममिवः। पदसं ह्वायां जस्तं॥ प्रांतसे

ल्तोर्स्तीति विशेषणद्वयेन सद्यो कृतेत्वेन प्रकामानलाघुमपूर्वकं वृद्धन्यते॥ अथ वध्रेतोनाशायंतः वैतानाय ज्ञसंबंधि

नः॥ परिकरालंकारः॥ तपोवनतरव इति तस्य श्लोकेन संबंधः॥ पातुमिति॥ या युष्मास्वपीतेषु अपीतजलेषु प्रथमं जलं

पातुं न व्यवस्यति न प्रयत्नं करोति॥ पानेनात्त्यैव तद्विषयकः प्रयत्नोपि नास्तीत्यर्थः॥ अत्र न विद्यते पीतं पानं येषां

ते अपीताः अर्शआदित्वाद्दंवूत थाव महानाद्ये अकारो मत्वर्थीयः॥ विनक्त मेषामस्तीति विनक्ताः पीतमेषामस्ती

ति पीता इति॥ अथवा उत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः॥ विनक्तधना विनक्ताः पीतोदकाः पीता इति॥ तत्र लोपशब्दार्थमा

ह केपठः॥ गम्यमानस्याप्रयोग एव लोपोभिमतः॥ विनक्ता न्यातर इत्यत्र भनस्य पद्विनक्त लेनेद्रा इत्यूपवर्पते॥ पी

तोदकाणा वहन्य चापि उदकस्य पीतत्वं गोण्यारोप्यत इति॥ एतदभिप्रायेणैव मया व्याख्यातम्॥ युष्मास्वपीतेषु सा १८

जलंपातुंनव्यवस्यतीति तावत्सपृश्यमानेश्वर्वेकालत्तायाः प्रातत्त्वात्वथमामीतिपदमनर्थकमिति वेन्नानातद
यमर्थः सपन्नः यदायदा स्या जलपानव्यवसायस्तदातदा युष्मास्वपीतेष्वनेति· अयं वार्थोनानिश्चेतः किंतु प्र
थमामितिपानक्रियाविशेषणं तेनयुष्मास्वपीतेषु प्रथमं जलंपातुंनव्यवस्यति। नवस्तूदकदानव्यतिरेकेण
प्रथमजलपानंनकरोतीत्यर्थः। व्यवस्यतीतिवर्तमानप्रयोगेनाधुनाप्येतदवस्थायामपितान्निर्वाहइतिध्वन्य
ते। एवमग्रिमवर्तमानप्रयोगेऽपिव्यंजकत्वंबोद्धव्यं। प्रियमंडनापीत्यनेनग्रहणयोग्यतासूचिता॥ भवतांप
ल्लवमवतंसादिकर्तुंस्नेहेननादत्ते। वयुष्माकमाद्येप्रथमेकुसुमप्रसूतिसमयेयस्याउत्सवोभवतिफलसमभो
र्घातिशयेवक्तुमेवनशक्यइत्याशयः। सेयंप्रत्यक्षपरिदृश्यमानाशकुंतलापतिगृहंयातिसर्वैःसंनूयेत स
र्वैःअनुज्ञाप्यतां प्रत्येकानुज्ञादानेकालविलंबोभविष्यतीत्याशयः। पतिगृहमित्यनेनानस्यावितसमयप्रध्व
ध्वनितं। चेतनव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः। हे तरवः इत्थमनंतरोक्तंकोकिलारवेणसू
चयित्वेतिनेपथ्यगतेनदृष्टेनतेनातोहिस्तुशिक्षितः शकुंतलायैकुर्वंति। अनुमतेति। इयंशकुंतलावनवासबं

शा॰टी धुमिरिरितिरूपकंतत्कमिरनुमतगमनाय यथाकल्पं परभृतविरुतं एभिस्तत्कमिरीहक्षं श्रुतस्तत्कृतोनुभूयमानो ऽत्र
ति ववनीकृतः। विरुतस्य श्रुतिरवनेन न रूपणे। अकृतोपयोगासारिणाम॥ एवं शूर्वं चापि। अनुश्रोतसश्चाप
७९ रेवक्त्रैर्वृत्ता रम्यां तर्द्धतिकमालिनी। निर्हिरितेः स्यामलैरिति ततृणालेकारः। अनेन सरसं कमलिनीमात
तेः कमलिनी श्लिष्टेन कमलसंयोगोपि ध्वन्यते। एतादृशेः सरोभिः रम्याणि अन्तराणि मध्यानि यस्य सः। एतेन
कोमलं गम्यास्तथ्याः कदाचनादृष्टसरणेस्त्वयाद्भिपीडनावोध्वन्यते। सरोभिरिति वहुवचनेन श्रातिपदं सरस
त्वं सूचितं। छायया अनेनावानाद्रुमाः स्थायाद्रुमाः तेस्तत्क्रमात्रेणार्कतापनिरासः कर्तुं न शक्यत इति छाया अ
घनत्वा विशेषणं। बुद्रुस्वनमपि तेन दिग्भ्रान्तिस्थलस्तहंस्य विशेषणं अक्रमनं गध्वानिरस्तः। निपमितो
निषीदः अर्कस्य महत्वादीमपत्तसंवधीतापोयत्रतः। मत्परवीत्तिदूकरजालारयमरः। अत्रार्कस्यादी
ह्रप विनाभावेपि तु न रही स्निग्धहरणेन मध्या ऋस्यादीप्तिलक्ष्यते। तापाधिकोफलं। अर्कमरीविनाप इतिपा
ठस्तदोलमरीविरितिपठनीया। अनेन पूर्वं व्यंग्यस्तत्कृतोगमने दुःखाभावो व्यज्यते। कुओनाय स्याः अङ्गुलस्ता ७९

रस्यरजोवन्मूद्रेणुर्यत्रसः। अनेन वरणानुपश्चातोप्युत्पतेः शांतो मंदोनुकूलः पवनो यत्र सः अत एवाशिवः
पंथा अस्यानूपातोऽस्ये वैकल्पकारो विशेषणानां समुच्चयो द्वितीयस्त्वनुपपन्नः। शिवत्वे तस्य समुच्चये न विघ्य
तीति चेन्न-तर्हि शर्वविशेषणवत्पृष्टयोपि विकारउपादातव्यः स्यात्। न। वोपात्तस्तेनायमर्थः वाशिवत्वे क्रमेणशां।
तोनुकूलत्वात्सोपवनत्वस पंथास्त्वाशिवो मंगलरूपः सुखप्रदस्त्वं शर्मशर्म्याऽदित्वादत्वानूपादिति। शिवं मेत्रेतु
त्वेनत्वरतिविश्वः वायुमार्गयोरुभयोः प्राकारेणकवालुल्यपोगीता विशेषणत्रयमत्रापि योज्यम्। अत एव
शांतत्वादिसमस्तपदे कृतम्। तत्राद्यविशेषणद्वयेन सौगंध्यं शीतलत्वं वोक्तं शांतेति मंदत्वं। अनुकूलेति शकु
नसूचकत्वं क्रूरो नापेत्यनेन वायोः पांशुलत्वमुक्तं। तेन किंचिदपशकुनसूचकत्वं। योग्येन वा पुनाययोग्यस्य पथः
सेवकघातुना समासेऽलंकारो व्यंग्यः। परस्परोपकरणादन्योन्यालंकारोपि। कमालिनी हरितेतरीतितन्तुणः।
उपमालिङ्क्रतानुप्रासहेतूपरिकरालंकाराः। वसंततिलकं वृत्तं। अनेन पांसुलत्वेन राजकर्त्तृकतागानु
मानात्तस्यानुमानलक्षणं संगमुपन्निर्तितल्लक्षणं दशरूपके अस्मन्मूहोऽलिंगतोऽनुमेति। जाते ज्ञातिजनवाञ्छि

शा॰टी॰ म्याएभिरनुज्ञातगमनासितपोवनदेवताभिः अणमभगवतीभ्यः आर्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अपि आश्रमंपे
रित्यजंत्या दुःखेनमेवरणाः पुनःप्रवर्त्तेते अनेन वैधूर्योन भिन्नहृदयागे दुःखातिशयो व्यज्यते। नकेवलं तयो
८० वनाविरहकातरा सखेव तया दुत्थास्थितं विरहमेघ श्रमविहस्यापि न दुभूता वियोगस्य नवनवांदिप्यास्य
तपरर्थः तपोवनस्याचेतनस्यापिसमवस्था दृश्यते। अवस्थामेवगाधयागायति उग्गालि इति उद्गलितद
र्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्त्तनामयूराः अपसृतपांडुपात्रमुंचन्त्यश्रूणि। चालतः उद्गलिताश्रुविता अपिमु
खात्रबहिर्निर्गमिता दर्भग्रासा येना दुःखातिशयो व्यज्यते। नयोऽत्र्ययि क्केपि सह वासिनाम्प्यासांनेत्रयोः
श्रुतेनवध्वाः पितृगृहगमनेपितृकुलजनस्य दुःखातिशयो व्यज्यते। वंधुस्नेहव्यवहारसमारोपान्समासोक्तिः।
उत्वेन्नानुशासमाप्ता। लतालता नागिनीवनज्योत्स्नांतावदामंत्रयिष्ये। लतानगिनीमितिपरिणामः। वनज्यो
त्स्नेद्भूतसंगतापिमां प्रत्यालिंगनेः इतोगताभिः शाखा बाहाभिः सावयवरूपकं। चूतसंगतापीमंत्रनरेदस्तेह
दर्पणशिकाः सोदर्यस्नेहरत्नपिनाद्यव्यंजते। अघप्रत्येहितिदूरमनसर्थपरिवर्त्तनं यस्याः सा तादृशीनविषयामिसं ८०

कल्पितमिति मया तयोर्निधिनाकृष्टेन सतातवार्थेन त्वयोजननिमित्तं प्रयोजनं च योग्यवस्तुसमागम एवाऽ
यममेव संकल्पितमनसानी। सितेः तं प्रहृतैर्मिलितैः स्वयं शर्वजन्मोपार्जितैश्चतमसदृशं अभिजनेन गुणैः सौं
दर्येण वयसा वा केवलं तदुरणाद्रक्षपितु त्रिभुवनमरणाइत्तीरंगता श्रामासि। योग्यसमागमश्चेति तेतोपिय
एपातिशयादेव मन्वतीनाकः। रूपं पुरतो दृश्यमानानामुत्कृष्टैः करणैर्निकटे रोपणेरालवालादिशूरणैर्नेतमा
लिकावृतेन सह संश्रितवती॥ अत्र नायकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः। उभयोः शाकरिणकतातुल्ययोः
गिताचा अतएवाहं संप्रतं स्यां नायिवचाता वितः विशेषण गतवितः। योग्येन योग्यसमागमात् समालंकारः। प
रस्परोपकरणादन्योन्यालंकारो व्यंग्यः। वृत्तमनंतरोक्तं। शकुंतलापरिगृहीता सेवितस्याः संतोषोत्पादनार्थं
अस्यामिति शूर्वेनिर्दिष्टः। तेन क्रममनंगः परिहृतो भवति। लव्यत्र वाहमिति संश्रती पठित्वा वा परिहर्तव्यः। तद
पपसंख्यालंकारः। हे वत्सु शासो वृत्तमनंतरोक्तं। शैशवाद्दयोर्न नु निश्चितं पुत्रयोर्हस्ता निक्षेपः। अजनं कस्यह
स्तेसमर्पितः। तात एषा उटजपर्यंतवारिणी गर्भमंथरा मृगवधूः। यदानघप्रसवा पुरवशसवा भवति तदा

शा॰टी मत्स्यं किमपि प्रियानिवेदयितृकं विसर्जयिष्यथागतिं गरुडपयितेतितिउरुहृत्तयावार्यातत्र लग्नत्रणं तत्तापार्हिभिः पा
८१ दस्य वेदयतलसंवरसंज्ञिनः। अन्याह्नि रुच्छमिमुखोविपर्यासोथवा मवेत्राः। अन्यन्यजं हेवालिताजेवाविवत्ता
तत्रानुकाललग्नोर्ष्मागतिं नगेगुभवोक्रोरुहृतसंज्ञितेतिः। कानुरवल्वेषानिवसनेमेसकुते। परावर्तते इति। अपक्रो
तयावार्यातत्र लग्नत्रणं तत्तावद्धांविधायवारीवरुहृसाह्निवक्रंवितं। पार्श्वं विनिक्षिपेबारीमपक्रांतां तदा दिक्षो
दिति। बद्धालग्नागं तत्तु जरुत्द्वयपस्यवलनं जेवालक्षिकसंयुतेनंस्का वास्वस्तिकंपादतलाग्रेमं उलग्नमं। हेकं हापा
र्श्वेगतेस्वपत्रबद्धेतिसामतेति। पस्येति। तपाऽत्यं तदर्पीई्यामाटभूतयेतार्थ्यातरसेकमितलाग्रस्यकुशानोपु
विनिःसृत्वाकारेरग्रीविद्धेरुतत्रते। पूर्वीयाद्यस्ताद्वाग्रलेनसंबंधेनाग्रंलग्नयनवेधयोग्यतातिप्रियंद्वनातिका
श्विद्वेधस्याग्रेणोवसेमवादवकारलेमन्यतेतदाकुशाएवबहूवपरतिरूपकसमासेनव्यारम्येयंविवधस्यसा
धकस्यसद्वान्तनेनूपमासमासेपिसनबानकइतिसएवात्तितिचन्द्राः। एतास्मिंस्तत्समासेपूर्वपदत्राधा ८१
न्यान्नलक्ष्टतवेधस्यदारुणाद्वेनव्रतीयतारूपकसमासेहत्तरपदत्राधान्यादेषानांब्रुद्धिश्वैकत्वतावेने

वदारुणत्वप्रतीतेःसएवश्यामायमानमुखेव्रणविरोपणंव्रणेश्यामकं इंगुदीफलैस्तैलंताभिवर्तासिक्तंदत्तमितियाव
त्।सोयमग्रेदृश्यमानोमृगःश्यामाकोधान्यविशेषःतन्मुष्टिभिःपरिवर्द्धितः।कःसमासीतः।स्वयमेवमुमममर्थ
स्यश्यामाकान्मुष्टेरहीत्वामुखेऽर्पितवतीत्यादिपोषणप्रकारंसूचयितुंमुष्टिपदोपादानं।सोयमितादृशो
जन्मतश्चारभ्यायावन्मृगत्वंप्राप्तस्तावत्त्वयाएवंपोषितइतिव्यज्यते।तेनतवमुत्रकृतकः।किंचिमदुत्रः।अरे हि
ताग्न्यादिपाठात्सरनिपातः।पदवीनजहातित्वदनुगामीभवतीत्यर्थः।अक्रातिबृद्ध्यनुप्रासो।मृगस्त्वमावोक्तिश्चाल
तेमनंतरोक्तं।वत्सकिंसहवासपरित्यागिनीमामनुसरासि।अचिरप्रसूतयाजनन्याविनाविवर्द्धितएव।उदानी
मपिमयाविरहितमपिवानिसनेनतस्यमात्रतुल्यस्नेहत्वंघाति।तेता।तातश्चिंतयिष्यतिनिवर्त्तस्वतावत्।उत्सर्व
गोरितिउ॥ दूंचूपक्ष्मणीर्ययोस्तयोर्लोचनयोर्विघमपेक्षपरुद्धावृत्तिःप्रवर्त्तनंयस्यतंवाष्पंस्थिरतयास्थैर्यणव
र्ध्येणेतियावत्।विहतोदूरीकृतोनुबंधःपुनःपुनरुत्पत्तिर्यस्यतंकुरु।उत्पन्नमक्कोऽर्द्धीकृतेःपक्ष्मभिरुपरु
द्धतदर्विकंवत्तदवःपतनेऽमंगलमितितन्निरूपिरतिभावः।उतास्मणोरितिविशेषणदानार्थेनयनपदे

शा॰टी

८२

अन्यथाबाधास्यतदविनाभावित्वादार्थपीनस्तनंस्यानुत्राच्चकृतेतुमाह।अस्मिन्निति।खलुयस्मादर्थे॰नलति
तोदृष्टोनतौनूमिभनगोपत्रतास्मिन्नास्मिन्मार्गेलिखवपदानिविषमीभवंतिउत्राववानिपतंतीत्यर्थः।अत्रत्वयाचा
लमयेऽस्मंगलस्पष्टोन्वारणमपिनावितमितितच्छ्रवणेनतस्याशुश्रंकानविद्यतीतितद्धितापविषमपदत्वेहेतु
त्वेनोक्तम्।अपदार्थवाक्यार्थरूपयोःकाव्यलिंगयोःसंसृष्टिः।छेकवृत्त्यनुप्रासो।हंतमनंतरोक्तं।त्वीरवृंदेतिमन
सादेरूपलक्षणंतेनछायाधिकंध्वानितं।अशस्तंपुतंपुक्करूपं।पश्यनलिनीपात्रांतरितमपिसहचरंमपश्यंती
अनुरावचक्रवाकीआरोतिदुःकरमहंकरोमीति।एतावद्दिनंमन्त्रर्त्रीविनास्थितास्मीतिभावः।सखिएवंमामं
त्रयमावद।एसोतृणाया।एषापिचक्रवाकीपात्रणमापितेनविनाननतिष्ठतिसापीत्यपिशब्दार्थः।ननाथः
नकांतःआपितुप्रियःतेनापिविनागमयतोवनापिमध्यरजनीविच्छेदोनापितस्याःकपार्श्वाणवमिति
भावः।रंतपतिलोकानितिरजनीतामपि॰नापितन्मात्रमपितुविषादेनदुःखेनदीर्घतरांअपयवविषादो
पेषांतेविषादाः।विरहिणस्तेषांघवृतेषांदीर्घोंकेवलंनदीर्घमपितुदीर्घतरामपीतिपंचकुस्थानेष्वणिर्षे ८२

गुर्व्वपि विरहदुःखमाज्ञावेघः साहृपतिता । अर्थांतरन्यासः । अस्मानिति संयम एव धनं येषां तानस्मान्साधुसम्मान
यादिविवित्तिसमुन्यादिपदत्यागेन संयमधनपदस्य ग्रहणमंगीकारान्नंमीकारयोर्नेयानुग्रहौ दर्शयतीत्यात्मनउच्चैः
कुलंसाधुविविंसेतानुषज्यते । एतावहोश्च कुलोत्पन्नस्यालीकप्रतारणादिसंभावनानास्तीति भावः । अस्यात्वयि ति
त्वेहप्रवृत्तिंस्नेहप्रवाहेत्राक्षिवयामितियावत्साधुविविंसनुषज्यते । प्रवृत्तिः कथिता । वृत्तौ प्रवाहो दंतयोरपीतिवि
च्छः । तेनाधिकारकाक्रियादीपकं । तामितिसर्वनाम्नाश्वर्वनाम्नाश्वर्वविरहेतत्तत्पमाधवस्यानुभवनेततःसमागम
जानंदोऽनुविभज्यनादिश्यते । एतच्छंगयावकाशदानाय प्रवृत्तिपदे । अस्यास्त्वयीतिनेनन वहुदर्शनमारभ्य प्रवृत्ति
श्रेणोपवीयमानरागसागरत्वं ध्वनितं । अतएव तवास्यामिति नोक्तं । पद्यपिनायकयोः परस्परानुरागजीवातु
रेव रतिः तथाप्यस्याः श्रेयेणेन प्रक्रांततात्वयोर्भिः । स्नेहप्रवृत्तिं विशिनष्टि । कथमपि वनेन परद्वारांगीते
नवानबांधवैः कृतो । अन्यकर्त्तृकतां प्रयत्नेन [illegible] पवताकविनो । स्याः स्नेहप्रवृत्तिं विशिनष्टि । कथमपि
लोकोत्तरभ्रमकारातिशायोव्यज्यते । इयं सामान्या साधारणी याप्रतिपत्तिर्गौरवं तं पूर्वकं दारे पुत्री पु

शा·टी वकुवचनेन पूर्वोक्तस्य युक्ततां द्रढयन्यतो त्वया ऽलिङ्गुणवता ताहृशकुलोमन्त्रेन भुञ्जनता ऽनन्यनाथ धर्मधुरीणेन
८३ तस्यैतांतरसंक्रान्तं दृष्ट्या ज्ञातवाननुकर्तव्यमाश्रमाकं तच्च नियोगासंभवात्। प्रतिपत्तिः पदे प्रातौ प्रवृत्तो गौर
वेपि वेति विश्वः। न चैताहृशप्रेमाणि कथं सामान्यप्रतिपत्तीसा घुक्तमतआह। भाग्ययत्नामिति। अतः परं वधूं
धुमिनैवाच्या। यतो वयं वधूं वं वचः अस्मत्सु यमानं तु पत्नाणाति तया पर्यवसन्नं सत्वनु तो दासीन्यमेव गमे
येदिति भावः। अत्र मया एतेऽन्त्र्यक यामिति विशेषे प्रक्तं तेयत्क सामान्यवचनं तेनाप्रक्तं तत्र शंसा किं तर्हि तं त्र
ग्याय पत्ने देवाम तं च अथ च वधूं बंधुमिरतः परं नवार्या नियोगत्वेन पर्यवसानादिति भावः। अतो मण्याय देह्यापेन ना
म्येन पुवयोरेताहृशो न रागः तदधीनमेव सर्वमिति भावः। खलु हे व र्यतेन काव्यलिंगमपि। पद्य अतः परं महि
षीत्वाभिषेकादिकं नाम्यायत्ते देवाधीनं तत्खलु निश्चितं वधूं वंधुमिर्नैवाच्यं। वचनमात्रेण तदसंपन्नैरिति
भावः। कृतिवृत्तमनुप्रासो। न खलु धीमतामिति काव्यवाक्यं प्रस्तार्थीतरन्यासः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं॥ सत्ताम्यै
तस्यस्त्रो के नाचया॥ शुश्रूषस्वेति। गुरुन् शुश्रूषस्व गुरादीन् शुश्रूषस्व सेवस्व सपत्नीनां जने समूहे प्रियसखीना ८३

नामिवद्वर्त्तिंकुरुत्त्रिपसखीवर्द्धतेत्त्वाविश्वकृतान्यकृतापिनिकारोविश्वकारःस्यातरन्यमरः।रोषणातयार्ईर्ष्य
यामर्त्तुःप्रतीपंवैपरीन्वेमास्मगमोमायामी।ःपरिजनेमूायिष्ठमतिशयेनदक्षिणाःनुकूलामवामाग्येष्ठुसपत्ने
देवेष्ठुअनुसेकिनीअसखलितामवेत्यनुधम्पतेच्छस्यामाग्यंममनास्ती।तिउःखंनकार्यमितर्थः॥अथवमा
ग्येष्ठुनिजेष्ठुअनुसेकिनीष्वागवामिमैतादृत्त्वसोमाग्यामितिगर्वोनकार्यइत्यर्थः।उदोमईनोन्नेपणार्गर्वस्खलनेधि
तिगणेणागतएवंसतिपुवतयाःह्रीमात्रेलेत्तुकिंभनरीतिमावःगर्हितणःपदंस्यानं।पद्वाप्टहिणीतिपदमधिका
रेत्राप्नुवंतीअन्याःवामाःस्त्रियःकुलस्याधंयःपीडारूपाभवंतीत्यर्थः॥अथववामावक्राःविपरीतगाम्बः अथ
वामाःसुंदर्यःश्वर्वाक्रमार्गाननुसारिण्यःसुंदर्योपिकुलस्याधयोभवंतीत्यर्थः।वामोवल्गुप्रतीपोवेत्यमरः।स्
पकामर्थीतिरन्यासोवा।कुलस्याधयःकुलाविष्ठानानिवामावक्राणीत्यर्थः।आधिर्मानसपीडायांप्रत्या
ध्यापावबंधनेव्यसनेवाप्याधिष्ठानरा।तिविश्वः।हृत्वमनंतरोक्तंएतावावामावधूजनस्योपदेशः।जातोभु
त्विएतत्सर्वलुसर्वमवक्षारयातातरतः।किंश्रियंवदामिश्राःसरवोनिवर्त्तिष्यते।कथमिदानींतातस्याका

रघु·टी
८६
८३४

तस्य रिक्थग्रहणमन्यतरस्मूलितत्वंदत्तलतेवेदेशांतरेपरदेशेस्थानांतरेवाजीवितंवारायिष्येकथमिदानीमितिसंबं
धः।उपनयनात्तत्रसेवेबहुमानितायामपिपितृवियोगदुःखोत्तिस्मारणंध्वन्यते।अभिजनेनेति।अभिजनयतःकुल
वतेऽभिजनेनान्वयाविसमरः।अत्रैतदनुरक्तैरपिसिद्धस्तात्पर्यानुपपत्यालक्षणयासामान्यश्लेषोविहितंकुलं
लक्षयतीतितदुसन्निमतंत्वर्थान्निश्चितंएतद्दयादानदाक्षिण्याधर्मनीत्यादिधर्मश्रुतेवनक्ति।अथवाभिजनप
देनतदुक्तमाजनालक्ष्यंतेतातइतःस्वबंधुजनवतःअभिततःसमंततःजनवतःस्वजनवतइतिवा।अनेनविशेषणे
नसकलबंधुजनकृतपालितयागृहिणीगतेतिशोच्योवाजपतेएवंभूतस्यमनुःश्लाघ्येसर्वोपिकष्टतादृशप्रेम्णानु
मितत्वात्तस्यागृहिणीपदेगृहिणीलक्षणाधिकारः।अथवागृहिणीतिअत्रारंपदंतत्राजगतिगृहिणीपदंवाच्याल
मेवतस्यार्थः।अतोगृहिणीरतमुच्यतइत्युक्तेस्तदीयसर्वगृहत्वदायत्तामितिभावः।स्थितावींवल्यानिवृत्ताःस्थिरीभू
वता।अतएवननुरितिसुचितःपदोपन्यासः।नरतीमत्तोसकलजगज्जननीमत्तोशीलस्येतिसहधर्मगृहिणीगतेतिशापो। ८६
ध्वन्यते।तावताकिंतत्राह।विभवेति।विभवःसंपत्तिस्तेनयुक्तोभिगरिष्ठः।अनेनतत्कृतानामन्यनिर्वाहित्वेपृ

६५

चिंतातस्यमर्त्तुः प्रतिज्ञणेकृतौरिति अव्ययबहुवचनांतं विशिष्टकार्याणामनंततातद्भन्यतो व्याकुलाव्यग्रात्तस्य हृ
कायसंकल्पानिमग्नाविगलितवेद्यांतराविषमीतिभावः अचिरात्प्रावीवत्त्वं पावनमर्कांभिवतनयं प्रसूपवेति वः
समुच्चये सत्त्वयं एतदिति किं वक्तव्यं पावयतीति पावकः तन्नामग्रहणेनान्येपि पावना भवंतीतिभावः अर्कोपमान
त्वेन तनयस्य जगद्दीपलक्षणे तेजस्वित्वं लोकत्रयातिक्रांतपौरुषत्वं चतुर्दशभुवनजेगीयमानकीर्त्तिलेख्यत एव च
क्रवर्त्तित्वमित्यादि धर्मसंस्तवः जन्यते। हे वत्से मम मा पितुर्विरहजं दुःखं न गणय पित्र्यासि न दुःसमान भविष्यतीत्यर्थः हृ कार्य
व्यग्रिमणास्यया शोको न गणनीय इत्यर्थः पितृवियोगदुःखं मम विस्मरणीयमिति प्रकृतवाच्यं तावच्चतुर्थचरण
र्थप्रतीतश्चैवालंकृदयहेतुत्वेन योजनं उपमासमुच्चयकाव्यलिंगकृतिवृत्त्यनुप्रासः हरिणीवृत्तं अनेन संग्रहलक्षण
मंगमुपनिबद्धं तल्लक्षणं दुःसानदानार्थसंयोगः संग्रहः परिकीर्त्तितः इति। द्वावपि मी सममेकदेव परिरक्षनयं। तथ
कृतेलेकदापरिषज्जसारवियद्दिना मसराजा त्रन्यामित्यानमंथरो नवेन प्रत्तसमित्शानेततेदंता वगाहितं नितंबयं
हैवलेति ज्ञाने मंथरः शिथिलः इति ज्येता दक्कुज्ञान रहित इदमात्मनामवेयाकितमंगुल्यापकं दर्शयाज्ञेनेनर

शा·टी पल्लवत्रणमंगमुपक्षिप्तं। तल्लक्षणं तु दर्पणे। रूपकं। रूप्यं वितर्क्यवद्वाक्यमिति। यदीति वितर्कोक्तेः। अनेन वस्तुसंदेहो
नाकंपितासि। अनेन संभ्रमलक्षणमंगमुपक्षिप्तं। तल्लक्षणं दर्पणे। रूपके। शंकात्रासौ च सं
८५ भ्रमः। मानेमीः स्वेहः पापाशीः। अनेनाधिबललक्षणमंगमुपक्षिप्तं। तल्लक्षणं तु। कपटेनातिसंधानं ह्यपंवाधिब
लं तु बोधरिति। पुंगांतरे हस्ते च तुष्का वधि। पुंगं हस्ते च तुष्कपालिति विश्वः। तात कदानु नृपस्तपोवनं प्रविष्टः। नृवेति।
विराय चिरकालेन वा रः समुद्राः। किरोधमणेनैव विशेषस्थ प्रतिपत्तिः। तेऽत्रैतोयस्याः सावासो महीव तस्याः सपत्नी नू
वा च तु रुदधिमेखलितनूमिवलयोपनेगमुपन्नुज्येति नाव:। दुष्यंतस्यापत्नीदोषं तिस्तमत रूऊ। नाविघते प्रति
संमुखं रथोयस्यास्तं प्रतिपत्ता भावान्। आत्रार्थ वाभिमुख्येव प्रतिदानादिषु वर्ततीति विश्वः। अनेन विशेषणं
दुधनमहीनारन्नमलंकरोति। निवेशस्यापायिवात्स्यर्थान्महीसपत्न्या। अत्र च सएलीग्रहणेन तस्या अपि मात्वे
सूचितं। यद्यपि सपत्नी तथापि त्वयापि सत्यामेव सपत्नभावः। न पासमर्पितेनु तास्मिन् तन्नास्तीति भावः। मर्चासहे ८५
तिगोपणं मेनो प्रत्यंतरदाने नास्याः प्रकृततात्रानुपपत्तेः। अत्र तस्यां महीसपत्नीत्वे तस्यां तान्त्रिवेशनं ज्ञास्मिन्

कुटुंबमरनिवेशनमितिमालादीपकं।अत्रयावदुपद्यंतधारणंपितृजनस्मृतंघृतिमत्यामात्यस्वर्णनेनानोवित्तमावह
ति।शांतेषकरणानुसाराद्भूयसीतिगम्यते।इदमाश्रमविशेषणं।नेनापियोज्यं।समानुप्रासोः।वसंततिलकंवृत्तं।जातेषु
त्रिपरिहायतेगमनवत्सलानिवर्तयपितरः।अथवेतिकस्यवंशच्युतिः।विरेणपिशुनः।पुनरेषाएवंमंत्रायिष्यतितिनिव
र्तितांमवान्।तपश्चरणपीडितेतातशरीरे।तातस्मान्ममकृते।तिमात्रमुत्कंठ्य।मेतिनिषेधे।उत्कंव्यालमित्यर्थः।सु
क्तमल्लूणेनत्राणा।इति।काश्यपस्यतुमादेशः।शमामिति।ममकाश्यपस्यबाल्यादारभ्यलब्धकृतपरिपालनस्येत
र्थीतरसेक्तोतले।एवंभूतस्यशोकः।कथंशममेष्यतीत्यर्थः।कीदृशः।त्वयाताद्दृशगुणवत्यातथासकलकर्मनिपुणाय।
त्वयादिघ्योतयति।पूर्वेरचितारचितपूर्वेस्तनीवारस्वपूर्णधान्येर्बालिशनांविलोकयतः।कीदृशं।उटजद्वारेविरूढंसंजा
तं।विरूढस्तूसंजातेकुरितेन्यवदितिविश्वः।काव्यलिंगानुप्रासौ।हाधिकृष्ट।अत्रतर्हितातशकुंतलावनराज्या।तातशकुं
तलाविरहितेशून्यामिवतपोवनेकथंप्रविशामः।काण्वस्यवेश्मानंतरमेतदंतेनकरुणेरसोद्दीपितः।तस्मात्प्रकरणेपुनःइ
ष्टवंधुवियोगसहाक्षीनास्त्रोवविवंवने।विमावाः।संमताः।पुंसामुत्तमानांपराश्रिताः।सध्यमाघमपुंसाउतेस्पृशतमेक

गोचराः॥ अश्रुपातो मुखे शोषो विलापः परिदेवनं॥ स्तंभो विवशता स्रस्तगात्रता प्रलयस्तथा॥ एते यत्रानुभावाः स्युर
यस्मानिःश्वासमोहो विषादो निर्वेदो चिंतौत्सुक्ये च दीनता॥ स्तंभकंपाश्रुवैवर्ण्यस्वरभंगादयस्तथा॥ यत्र संचारिणः स्था
यीशोकः स करुणो मत इति॥ अर्थ इति॥ हि निश्चितं कन्या अर्थः परकीय एव उत्पत्त्यनंतरमेव परकीयत्वेन ज्ञातत्वा
र्थः॥ अयं परिग्रहीतुः परिणेतुस्तां संप्रेष्य ममायमात्मा प्रकाममच्यर्थी विनादो निर्मलो जातः॥ सर्वे सामान्यतो न्य
दीयत्वमुक्ता परिग्रहीतुस्तामित्यनेनानिपतावित्य परत्वेन परकीयत्वं च दत्ता अवश्यं प्रत्यापनीयत्वं बोधितं॥ इदमे
वोपलक्षणे न्यासेन सहसा वर्म्यजंतं यं॥ प्रत्यर्पितः न्यासो येन ईदृशोऽरं वे च युक्लिन्न॥ इदं वन्हौ ज्ञाप्तत्वम्॥ ॥छ॥ ॥
इति श्रीशांकरतिलकटीकायां चतुर्थांकः॥ ॥छ॥ ॥नो वयस्यस्यखे संगीतशालां यं तरुं च चानं दहि। कलविशुद्धा
या गीतः स्वरसंयोगः श्रूयते। कला मधुरा स्फुटध्वनियुक्ता। अनेन मुरारी रमणं कामारी नु ध्वनिमाधुर्यरक्तिगामी
यमाहृत्वारि तादिना मुरारी रस्य गुणोत्कारमाकरो अत एव वाग्रे वक्ष्यते रागं न रितेति। विशुद्धा नाम गीतिः ग्राम ८६
रागजातिकेन्यथ्यः। तस्याः स्वरसंयोगस्तत्र अवधी स्वरालापरत्यर्थः तदुक्तं तत्रैव गीतयः पंच शुद्धाद्याभिन्नगोडी च

वेसरा॥साधारणीतिमुद्रा स्यादवक्रैर्लीलितैः स्वैरातिज्ञानेतत्रभवती हंसपदिकावर्णपरिचयं स्थाय्यारोह्यवरोह्या
त्मकगानक्रियाभ्यासंकरोति। तथाचतत्रगानक्रियोच्यतेवर्णः सचतुर्द्धानिरूपितः स्थाय्यारोह्यवरोहीचसंचारीति
॥अभिनवेत्यपरवक्त्रं॥ अभिनवमधुलोलुपोभवान्तथापरिचुम्ब्यचूतमंजरीं कमलवसतिमात्रनिर्वृतामधुकरविस्मृ
तोस्येनां कथं॥ चूतनामधुप्पर समन्वस्य : चूतनवं चूतं तस्य ग्रहवेनसमयविशेषजातत्वेन च एवं ततयातेतेन प्रकारेणयथाभ्य
भिलाषपरिपूर्तिर्भवती तथेत्यर्थः॥ चूतमंजरीमाम्रवल्लरीं मंजरीवल्लरीद्वियाविसमरः। परितः समंततश्चुम्बित्वा। क
मलंसर्वदानुभूतं नवत्वश्रवणेकृतमंजर्यादि। तत्रापिवसतिमात्रेणनतुमधुपानस्वादसंपत्त्यापिनिवृतः मुदितः एनांचूतमं
जरीकथंविस्मृतोसि॥ अतएवमधुकरेतिसाभिप्रायं॥ हेत्वनुशात्योरत्रसारूप्यानिमित्तया ऽप्रस्तुतप्रशंसया राज्ञो
दुष्यंतस्यप्राकृतत्वाविस्मरणस्य प्रस्तुतस्यगम्यत्वादाक्षेपनामांगमुपक्षिप्तं। तल्लक्षणंदर्पणे। गर्भवीजसमुद्भे
दादाक्षेपः परिकीर्तितइति॥ अथवानेनतृतीयंपताकास्थानमुपक्षिप्तं। तल्लक्षणमुक्तंमातृगुप्तेः॥ अर्थोपक्षेपणंय
त्रलीनं सविनयं भवेत्॥ श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयंतन्मतं तथेति॥ मधुव्रते मधुकरः कामुकोपिप्रकीर्तितइति

शा॰टी॰ विश्वाःकमलायां वा सतिक्षयानिर्वृत इति। दीर्घह्रस्वौ मिथो वृत्ता विसर्गेन नक्षत्रत्वं अग्निर्नेवं पन्नग्धुरश्चर्युरस्मघुतत्रलो
८७ लुपः इति सर्वेषां श्लिष्टत्वं रंजनेरागस्तत्परिवाहिनी अत्यंतं रंजिके तत्पर्यः किं तावदुक्तीतेरवगतोऽन्नेरार्थः। अत्र मत्त
सवद्धामातुर्गतिति पौराद्ध्वायां॥ सकृदेकवारंकृतः प्रणामो यया स्वायेनेदृशोऽयं जनः हंसपदिका लज्जगः तदस्याः
सकाशाद्देवी वसुमतीमंतरेण विनाङ्गणमपि न तिष्ठामीति मन्संबद्धमुपालंभमवगतो। सखिप्रतिनाज्ञापयति
।गृहीतस्य तस्य तया परकीये हस्ते शिखंडकेकाकपत्रकोल्यार्थ। ताडयमानस्य तया शिखंडके गृहीतस्येति योज्य
शश्चप्सरसा वीतरागस्येव नास्तीदानीं मोवैनं नो मोवनं केवलं वाञ्छप्सरसा गृहीतस्य वीतरागस्य केवृत्येति। विपता
कस्य मध्यात्तज्जनीन्यां वज्रान्यामथो मुख्ये कं पितामयामित्यर्थः। कागतिः रात ववनमनुल्लंघनीयमिति भावः। गी
तार्थमितिपाठ गीतं वार्थ इति गीतार्थां आकर्ण्य कला लोलैतिर्ध्यप्रां इष्टजनविरहाहत इति शापप्रभावान्न ८७
वस्तुतत्त्वात्तस्मादेव बलवदधिकं रम्याणीति। रम्याणि वस्तूनि वीक्ष्य विशेषणैते वविशेष्यमवगतेस्तदनुपादाने
।अत एवनश्वक्रमसंगः। मधुरान् श्रुतिसुखदान् शब्दान् गीतादीन् निशम्य श्रुत्वा वसुखितापि संजात सुखोपि

विरहीत्युन्नवतेवेतमपित्रोद्वार्थः। जंतुः प्राणिमात्रं पर्य्युत्सुकी भवति उत्कंठितो भवति। रम्याणि वीक्ष्येति
श्रसंगसंगतोक्तं। यद्वा हृदिस्फुरंतं भूतमंजर्यादिकमर्थं मधुरः सारङ्गादिवक्त्रोद्भव यमुक्तिः। नूनं निश्चितं तच्चे
वेवासनाभिः स्थिराणि जन्मसहस्रैरपि दूरीकर्त्तुमशक्यानीति भावः। जननान्तरसौहृदानि अबोधपूर्वं विष
यविशेषत्वानाभावपूर्वकं चेतसा स्मरति। यतो जन्मान्तरसौहृदमत एवाबोधपूर्वमिति हेतुहेतुमन्नयोऽयं। सामान्यतो
जन्मान्तरीणमनुरागं स्मरत्तासमुत्सुकत्वं भवतीत्यर्थः। अत्र तत्स्यशकुंतला विषयेण जन्मान्तरीणो बुनातननानःश
पाश्चादितस्यानुरागो गम्यः। यतो विशेषत्वस्फुते सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा। तेन सख्यायिन्यारतेराविच्छेदो
ध्वनितः। अत्र नूनामित्युत्प्रेक्षा पापामितिकाश्चित्तन्त्रा। अत्र जन्मान्तरीणास्मरणासाक्षात्त्वसिद्धमेवातस्यासंभवेन
बंधः काविरुद्धत्वेनगणीयः। अत्र सामान्यतउत्प्रेक्षाविलक्षणाभावान्नतद्भेदः। अथ समयविधानां मनंतानां
संभवात्कथमेतद्रूपेणास्मरणमिति पेग्यो न्यादोतदसंभवादिति चेन्न। नापातेजलशास्त्रात्त्वासिद्धत्वान्तत याहि
ततत्तद्विपाकानुगुणानामामेवाभिव्यक्तिर्वासनानामिदमस्तत्वं। अस्यमेजन्मतावृत्तिः। ३ह द्वि विधा वासनाः स्मृ

शा॰टी तिफला। जात्यायुर्भोगफलाश्च। जात्यायुर्भोगफला एकानेकजन्मभवा इति पूर्वमेवकृतनिश्चयाः। याः स्मृ
८८ तिमात्रफलाः। ततः कर्मणो यादृक्शरीरमारब्धं देवमानुषतिर्यगादिभेदं तस्य विपाकस्य या कस्यया अनुगुणा
अनुरूपा वासनास्तासामेव तस्मादभिव्यक्तिर्वासनानां भवति। अयमर्थः। येन कर्म्मणा पूर्वं देवतादिशरीरमा
रब्धं जात्यंतरशतव्यवधानेपुनस्तथाविधस्यैव शरीरस्यारंभे तदनुरूपा एव स्मृतिफला वासनाः प्रकटीभवंति
। लोकोत्तरे षष्ठे वा यथैव तस्य स्मृत्यादयो जायंते इतराः सत्योपि निभृतास्तिष्ठंति। ततस्तां दशायां नारकादिश
रीरोपभोगवासनाव्यक्तिमायाति। आसामेव वासनानां कार्यकारणभावानुपपत्तिमाशंक्य समर्थयि
तुमाह। जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानंतर्यं। स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्। सू॰ ९। इह नानायोनिषु भ्रमतां
संसारिणां कांचिद्योनिमनुभूय यदा योन्यंतरसहस्रव्यवधानेन पुनस्तामेव योनिं प्रतिपद्यते तदा तस्यां पूर्वा
नुभूतायां योनौ तथाविधशरीरादिव्यंजकापेक्षया वासना प्रकटीभूता आसन्॥ तास्तथाविधव्यंजकाभा
वात्तिरोभूताः पुनस्तथाविधव्यंजकशरीरादिलाभे प्रकटीभवंति जातिदेशकालव्यवधानेपि तासां स्वा ८८

नुरूपस्मरत्यादिफलसाधनेऽनंतर्यमेव कुतः। स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्तथात्यनुष्ठीयमानात्कर्म्मणः
विनष्टस्य तेन वासनारूपसंस्कारः समुत्पद्यते स च स्वर्गनरकादीनां फलानां वाङ्कुरीभूतः कर्म्मणां वा यागादीनां श-
क्तिरूपतयावस्थानं कर्तुर्वा तथाविधं भोगं भोक्तुं स्वरूपं सामर्थ्यं संस्काराः स्मृतिः स्मर्यते स्वसुखदुःखोपभोगः त
दनुभवाद्भवनरापि संस्कारस्मृत्यादयः। एवं च यस्य स्मृतिसंस्कारादयो भिन्नाः तस्यानंतर्यमेवेत्युक्तं मनः का
र्यकारणभावः। अस्माकं तु यदानुभव एव संस्कारीभवति संस्कारश्च स्मृतिरूपतया परिणमते तदा एकस्यैव
विनष्टस्यानुसंधाद्विहेतोर्नास्थितत्वान्न कार्यकारणभावो दुर्घटः। अत एवात्र स्मरणस्यैवैतः कर्तृत्वेपि पुनस्तदुपादा
नं। अत एवासावेव। मनोऽहि जन्मान्तरसंभेगतित्वमिति। नवत्वानंतर्यं कार्यकारणभावश्च वासनानां प्रदाउत्र
यमेवानुभवः प्रवर्तते तदेकं वासनानि भिन्नत्वात् तानि निर्मित्तइतिश्चेत् को व्यपनेतुमाह तासामनादित्वं चाऽ
शिषो नित्यत्वात् पूर्वं। तासां वासनानां तामतादित्वं न विद्यते आदिर्यस्य तस्य भावस्तत्वं तासामादिनास्ती
त्यर्थः। कुत इत्याह। आशिषो नित्यत्वात् येयमाशीर्महामोहरूपा सदैव सुखसाधनानि मे भूयासुर्मा कदाम्

शा॰टी तोर्वियोगोऽभूदिति यः संकल्पाविशेषो वासनानां कारणं स्या नित्यत्वादनादित्वमित्यर्थ इति॥ अबोधश्च स्मरती
८९ तिशाद्वचनात्किमूल्लो विरोधो नासौ व्यंग्यः क्वचिति वृत्ति छेकानुप्रासः॥ वसंततिलकं वृत्तं॥ औत्सुक्यलक्षणं तु रसार्ण
वे॥ कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमिष्टवस्तुवियोगतः॥ तद्दर्शनाद्यन्यवस्त्वादिदन्तादेष्वेति॥ नन्वत्रौत्सुक्यलक्षणास्यमावस्य
त्वशश्वायत्वेदोष इति वेत॥ नात्र न तथात्वविनावादेरौत्सुक्यप्रतीतिर्यथा पुनरौत्सुक्यग्रहणात॥ एतदभिप्रा
येणैव न दोषः स्वपदेनोक्तावयि सेवारिणः क्वचिदिति॥ क्वचिद्भावस्थितानानीतिपाठः सोऽसांप्रदायिक एव पर्या
कुल इति विरहिणां देवः सतापि घापेस्यायिन्या रतेर विच्छेदार्थं एतादृगुक्तिः॥ एवमायपि तैपं अन्यथामस्यावि
च्छेदान्महानरसदोषः स्यात॥ ततरति॥ स्वकार्यवशात्स्वनामक्लृप्तेव वकंतु किनःप्रवेनाः॥ कंतु किल लक्षणमाहगुप्ता
यानितंसत्वसंपन्नाः कामदोषविवर्जिताः॥ ज्ञानविज्ञानकुशलाः कंचुकीयास्तु ते स्मृता इति॥ ईदृशीमिति वृद्धा
वस्था॥ अथवा र इति श्रिवहितेन मयाश्वासकेनापीत्यर्थः॥ रात्रः अवरोवगृहे कुब्जा वार इति रक्षाधिकारि ८९
णा वेत्रयष्टिर्गृहीतेत्यतिश्चावा शोहैवत्र यष्टिर्गृहीता॥ वक्रतिथ कालेष्वाप्युल्लेखणगते बहुरुगगणसंख्येय

स्यतिपुमितितिपुकुममस्मैवेत्रयष्टिरवलंबनार्थंशरीरावलंबनप्रयोजनाजाता॥ अर्थेन सह नित्यसमासो वि
लिंगतावकी ह्यशोभमो॥ त्वस्यानेगमनारंभे विलंव्यागतिर्गमनक्रियापस्यश्चत्र श्वी द्ध उक्तानिमित्ताविभावना॥ अ
शक्त्वस्यप्रसिद्धकारणस्यानिषेधोपिहितेनतितद्विरुद्धमुखेनोक्तः निमित्तं वा वार इत्युक्तो॥ उत्तरार्द्धं वा द्वकेगमनल
क्षणकार्यस्यारंभे नेवेत्रयष्टःसहायत्वोपादानाच्चसमाहितालंकारः॥ अत्रत्रस्यानमतिशश्यपारन्यतराग्रहणविद्धल्ल
क्षेमनोगतमविष्कृतीयेतेहुम्नपर्यग्रहणं॥ गतिस्पन्दस्य ज्ञानार्थत्वादपि बुद्धस्याविक्लवगतेरिति वा पठनीयं॥ एव
मवरोधनियोगकाले इति पाठेन तद्व्यर्थपौनरुक्त्यपरिहरणीयंत्यतायेतिहितेहो तिग्रह इति तिग्रहीतेगते इति
छेकवृत्तिश्छत्यनुप्रासा॥ वृत्तमनंतरोक्तं॥ कामामिसकानुमतोऽभ्यनतिपासंच नतिक्रमणीयेम्नविद्यते विश्रमो
यस्य स च्चाविश्रमः॥ लोकेनुवनेतं चाविकारः॥ प्रधानाधिकारोविश्रांतिरहित इत्यर्थः॥ लोकस्तनुवनेजने॥ तेत्र्यं
नेत्रमनेसिद्धांते इत्यमरः॥ नोदात्तोपदेशस्यमांतस्यानाचे एतादृश एवास्त इति शेषः॥ रास्यतुरंगयोजनेनविश्रां॥
त्यमावः॥ मेरितविश्रमपदेद्वस्यभावः॥ मानुरिति॥ सकृदेकवारमेवयुक्तात्तुरंगापेनसः॥ एते न तुरंगममा

शा॰टी प्रयोजनेप्यस्या विश्रांतिर्द्योतिता। तस्यान्यकार्यविश्रांतिः किमुवक्तव्येति अविश्रांतगमनं घ्नन्यतेकेवनरात्रि
९० दिवं प्रयाती तत्रापि योजयंति। तत्र समस्तक्रियायाः प्रतिवस्तूपमायां त्रातिवाक्यं सामान्यधर्म्मस्यानिर्देपदोपाद
नत्वमपेक्ष्यते तत्र हीयेत। किंवा एतद्विशेषणोपादानं व्यर्थं स्यात् तन्मानुः रात्रिंदिवं प्रयाती तेनावर्तवभिमतार्थ
सिद्धेः। क्रमगमनं गच्छापद्येत अग्रिमयोर्विशेषणानुपादानात् गंधवहो वायुः आवाह प्रवहादिः रात्रिंदिवं नितं
प्रयातीत्यत्र वक्तुरेतितिनिपातनात् रात्रिंदिवमितिसिद्धं शेषोनंतः सदेवसर्वदा अहितनूमिमारः च्युतवसुंधरा
भरः अत्तीतिशेषः।। सामान्यक्रियानिर्देशो दध्याहारदोषाभावः। लडू प्रसयानि सप्रवृत्तं संघातयति।। अना
निरूपाश्रितस्य द्रव्यस्य यः षष्ठोंशः सवृत्तिर्यत्तेनं यस्य तत्य राहः अपिशब्दः समुच्चये।। एवंधर्म्मैः स्वीकृतनूमिभा
रतोत्र नानारोरन्नरूपः। प्रत्रसार्वकालिकतल्लक्षणसमानधर्म्मस्य सकृदुक्तपदेन रात्रिंदिवपदेन सदेवपा। ९०
दनवोक्तैः। मालाप्रतिवस्तूपमा। उद्योतस्येति विशेषवक्तव्ये सामान्यवचनात् अत्रस्तन अश्वेसापि। क्रतानुप्रास
ः ३२ वक्तव्यावृत्तं नियोगं स्वाधिकारं मुनीना निवेदनलक्षणं।। ।।प्रजा इति। स्वाः प्रजाः स्वापत्यानी वस्वाः प्रजाः स्वी

यल्लोकान्तं त्रापितासं व्यवहार्यपि श्रांतमनाउद्विग्नमनाः सन्नाविविक्तां विजनं स्थानं निषेवते। अनात्यात्संतं ततो जने।
विविक्तो ऽश्वत विजनाविति नामारः। शश्छाकिमूलोनन्वयालंकारो व्यंग्यः। निषेवते इति पाठे निविशः सेवतिष्वे
काठिकामिव यूथानि गजवृंदानि। यूथानि गजवृंदानि। यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकमित्यमरः। सेवायेवा रच्यिता वर गातेन
ज्ञेयाः रविश्रुतमः। सूर्यसंतप्तो द्विपेंद्रो गजः। क्लिष्ठाश्रीतं स्थानमिव। उपमयोः छेकवृत्त्यनुप्रासयोश्च संसृष्टिः। श्रुत्यनुप्रासः उ
पेंद्रवज्रा वृत्तं अत्रादिवेति। आदिसमर्पानिवर्त्तयन्नरवितापस्याधिक्यद्योतयति। श्रांतमना इतिच्छेदे रविश्रुतयउ
तिउपमानविशेषणेन विरोधः स्यात्। एते क्रांतमतस इति वक्ष्यमाणेन राजवचनेन सहाविरोधापत्तेश्च हिमागेरिहि
माचलस्याक्वचिंत् हिमवतोगिरेरिति पाठः। तत्र हिमं विद्यते ऽस्मिन्निति यौगिकत्वमात्रमंगीकृत्य तेन वतन्निवासिनो
उच्छ्रितपश्वरणं तेन च गौरवातिशयो द्योत्य इति परिहर्तव्यमर्थपौनरुक्त्यं। उपत्यकारण्यं पर्वतासन्नं भूमिवनं तद्वा
सिनः। उपत्यकाद्रेरासन्नाभूमिरित्यमरः। सख्याका इति पद्यादष्टौ किः। सोमरात इत्युपाध्यायनामाध्यो तोन वेदोकेन
त्वात्यपूजायितव्यास्त्वयमेवेत्यनेन गौरवातिशयोव्यज्यते। वेत्रवतीति प्रतीहारीनामः। द्वारदेशास्थितायास्तस्याः राज्ञो

शा॰टी पितश्चैवसंनिधानादत्रवेत्रः।प्रतीहारीलक्षणंमातृगुप्ताचार्यैरुक्तं।संधिविग्रहसंबद्धंनानाकार्यसमुत्थितं।निवेदयंति
८१ याःकार्यंप्रतीहार्यस्तुताःस्मृताइति।अग्निशरणंअग्निगृहं।शरणंगृहरक्षित्रोरित्यमरः।इतइतोदेवः।दुःखान्तरे
व दुःखावधिके वा दुःखोत्तरे इति पाठे दुःखाधिके इत्यर्थः।औत्सुक्यमिति।प्रतिष्ठा सर्वोत्कृष्टगौरवं।प्रतिष्ठास्थानमात्रकेगौ
रवेइतिविश्वः।साकर्त्रीएनमित्यग्रेवक्ष्यमाणेनान्वयः।अस्येतिविपरिणम्यते।अस्यराज्ञः।औत्सुक्यमात्रंयत्किंचिद्विषयजन्य
मुत्कंठा।अवसाययतिसमाप्तिंनयति।अन्यजनस्यतुयत्किंचिद्विषयिणीसमुत्पन्नोत्कंठातथैवतिष्ठति।तत्तद्विषयाल
मात्।राज्ञांतुफललाभादुत्कंठापरिशूर्त्तिः।एतावदानिमानिकंसुखमितिभावः।लब्धस्यप्राप्तस्यफलस्यपसरितेः
र्द्धितोभावेनपालनंरक्षणंतत्क्रियाव्यावृत्तिर्वर्त्तनंकदाचित्स्वर्धराविगरणंतत्रैवकदाचिद्विच्छिन्नधारावृष्टानुनवइत्यादि
केएनंराजानंक्लिश्नाति।अतःकारणात्स्वराज्यंकर्त्तुमलंनेयःश्रमः।तदपनयनायप्रभुवदत्र।श्रमापनेतिनअपितु
श्रमायैवकोशदताकामिवस्वहस्तेधृतोदंडोयस्यतदातपत्रंछत्रमिवेति॥अत्रराज्येपक्षःश्रमापनयनश्रमापादिविरो
धानात्।यथासंख्यंरनयनश्रमौसाध्यौश्रान्तार्थेहेतुस्वतुर्थ्येवरणेक्ष्टोंतंइत्यनुमानालंकारः।कारःउपमानुमानयोः

गागिनावःसंकरणायनश्रमापनयनायतनश्रमायेतियनायनेतिवाछेकानुप्रासविरोधाभासःयथासंख्यमपि।अथ
वेसंबंधेअसंबंधरूपाअसंबंधेसंबंधरूपाद्वयीअतिशयोक्तिरपि।श्रमाश्रमेतिनयनायेतियनायनेतिवाछेकानुप्र
ससवृत्त्यनुप्रासयोःसंसृष्टिः।अत्यनुप्रासोपिएकांतमुखायतनत्वेश्रमेणराजेअत्यासक्ततपानन्नाख्यमितुपदेशोव्य
ज्यते।वसंततिलकं वृत्तं।अधिकारखेदं निरूपयोत्पादिनायःखेदानिबद्धःसनिरुपाधिपरोपकारव्रतानांमवदादीनां
मेतस्वभावत्वान्नायंखेदइतिवैतालिकवचसातोतिःस्वमुखेनेति।नैकाहंनपंचषाहंअपितुप्रतिदिनंप्रसहंनिरंतर
मित्यर्थः।तल्लोकहेतोःलोककारणान्नलोकनिमित्तमितिभावन्नाहेतुर्नाकारणंवीजमित्यमरः॥खिद्यसेपरिक्लिश्यसे।
तत्रार्थहत्तुमाह।स्वास्मिपच्छुखंतत्रानिरभिलाषःनिर्गतवांछः।प्रासंगिकमुखोयापिनश्यूहानिरितिभावः।अत्रखि
द्यसइतिहिपरितापेअस्यनुदादिकस्यकर्म्मकर्त्तरिप्रयोगः।तथाचवामनः।कर्मकर्त्तरीतुनुवर्त्तमानोखिद्यतइतिवा।खि
द्यतइतिवप्रयोगोदृश्यतेसोपिकर्म्मकर्त्तर्य्येव ३।४ चोकर्त्तर्यदैवादिकत्वान्नखिद्यतिरिति।दुर्गसिंहस्त्वाखिददैन्यइतिदैवा
दिकंमन्यते।तथाचक्षीरतरंगिण्यांपदगतावेतदनंतरंचैवाखिददैन्यइतिदुर्गइति।उगेइति।अतएवमनदंमम्लेनाप्या

शा·टी
९५२

स्यात वंद्विकायामुक्तं।ताम्यतिश्राम्यतिस्नानोखिंतेखिंद्यतिखिद्यत इति।अथथेवेतिद्वर्वात्रेयो।एवंविघेवतेद्वत्रिर्वर्त्तनमूहि
यस्मात्यादयोवृक्षः पादान्वरणान्यातिरन्नतीतिवजातएवनद्वत्रादिपदोयादानं।मूर्द्धाअमदनागेनाथ्ववातुमंगोनती
त्रमुल्लमध्याद्रुपेनवंअथवग्रीष्मसंमवंअनुनवति।संश्रितानामथठपविष्टानां।अथवाश्रितानांउायपार्श्वेतपाला
वनपालनेनवपरितप्तापमोलपंखेदंवशमयातिवेतनाव्यवहारसमारोपासमारोपास्रमामेतो।क्तिः।छायास्यदात
पामावेप्रातिबिंबार्कपोषितोःपालनोकोवयोरित्यादिविग्रहः।तापोनितापद्वथोवेदेवेत्यज्ञयः।काव्यलिंगाद्रे
पद्दष्टोताःवृत्तिःक्रान्तानुप्रासोवामालिनीवृत्तं।नियमसीति।आत्तदंडःगृहीतदंडःश्रामभिमानश्वश्वभिमानेयेहे
देउइतिविग्रहः।कुमार्गप्रस्थितानुद्वतान्नियमासिविनीतान्करोषित्तमार्गस्थान्करोषीत्यर्थः।तत्स्वरूपंन्वगुसंहि
तायां।तदर्थःसर्वनृतानांगोमारं वमेमात्मजो।ब्रह्मतेजोमयदंडमस्त्रजलरमन्त्ररइति।तत्त्रयोगविद्येविशेषापित
त्रैवास्वराट्न्यायवृत्तिश्वठशदंभ्यंतनुभ्राभु हस्राजेसा।निग्ध्रतुत्रासणेभ्यु त्रैमान्वितराती।विवादंपरस्परक
लहेशमयायिरक्षागाय कल्पसेवनवासिनयातस्मानुष्णोपानदानेनेत्यादिरत्नाणंबहुप्रकारं।अतनुष्णुविम ९५२

वेष्टुवद्धीष्टसंपस्तुनामेतिसंभावना॥ ज्ञातयः संतुन्नवंतुवंक्तृत्यकारि॥ परन्त्वर्थः॥ तुः पूर्वतो॥ विशेषसातिविन्नवेः
सातिवाविनवप्रज्ञानां प्रजासुविषयेषष्ठीसप्तम्यौ रमेदानवेवूनां ज्येष्ठवेष्टूनां कृत्यं अमागी॥ निवर्त्तनं कलहत्वा
मनं रक्षणंवत तत्र्वायिपरिसामान्तसंत्तयेवानिषिद्धा घ तेनान्येनेत्यर्थः॥ अत्र पूर्वार्द्धार्थाहेतुर्वनोपात्तः॥ काव्यलिंग
व्यतिरेकानुप्रासाः पूर्वार्द्धे यमकं वा हृत्तमनंतरोक्तं अनेनवपद्येन पूर्वलोकहेतोरितिपदुक्तं तदेवविहृतं॥ न
वीकृताः स्मारणेनेत्यर्थः॥ अतएवास्मानिक्तवाशांतमना इति व्याख्याते॥ यतस्तस्यैवानुवादो यं क्तोतमनसइति
अग्निनवंहृतनं संमार्जनं गोमयलेपनं तेन सश्रीकः सशोभवः संतिहितहोमधेनुरितिविशेषणद्वयेन पाविग्न्या
तिशयोद्योत्यते॥ अग्निशरणालिंदः॥ अग्निहोत्रगृह बहिर्द्वारप्रकोष्ठः॥ प्रघाण प्रघणालिंदा बहिर्द्वारप्रकोष्ठः॥ प्र
घाणप्रघणालिंदाबाहिर्द्वारप्रकोष्ठकइत्यमरः॥ स्वभावोक्तिः॥ तस्यखेदविनोदं द्योतयति॥ आरोहतुदेवः॥ परि
जनांसावलंबीति खेदानुभावएव॥ किंतावदिति॥ ब्रतिनां नियमवतां॥ अतएव ऊढपाठ मनूढं अधिकं तयोर्येषा
मृउपोढकाथितो मूढे समासन्नविवाहितेइतिधराणि॥ ईदृशं तपस्विनां विशेषणेनैव विशेषणेनैव विशेष्य

शा·टी प्रतिपत्तेर्नेत उपादानम्। तपो विघ्नैर्विघ्नकर्त्रीभी राक्षसाभ्यवसाने यल्लक्षणं। तस्या विघ्नातिशयः फलम्। आइ्षितं
९३ किमिति वितर्के। उताथवा मारणप्रवरेषु प्राणिषु धर्मपदेन स्थापितं। महत्त्वं तेषां कुप्रकर्मत्वे वश्यत्वपतावेष्टितो स्मात्वं
तमनुवितत्वेऽनुमन्यते। अतएव केन विवितपामरादिनाः सहावाप्यिकं तु मशकमनिति। नावः। वेष्टितं स्त्राहो खिन्न
मापवरिते उद्भुरिते वीरुद्वालतानां प्रसवः पल्लवपुष्पादिः विष्टभितः प्रतिबद्धः। पुष्पं फलं यपत्रं वहन्त्याणा प्रसव
विडुरितिधरणिः। तदुक्तं। राजा फलवान् स्यात् पृथ्वीत्वल्पसस्याने वा किन्त्वाल्पा कुषः प्रजाः सर्वादरिद्राश्यापीडि
ता इति। एतो मिथ्यारूढ वकुश्रातर्क्षैः। अतएवा परिच्छेदे नीकुलं मे मनः। विशेषण दानार्थमनेग्रहणं। परिकर संशय
काव्यलिंगं छेकवृत्तिश्च सनुप्रासाः। शार्दूलविक्रीडितं। ३ तेष्टतः षष्ठी सप्तम्यो रत्नेदान्नावि मक्षिप्रक्रमभंगः। विशेषणप्र
क्रमभंगोऽपि नाशंकनीयः। आदौ विघ्नघ्नत्वयं तत एकं ततस्तदभावश्चान्यैवक्रमस्याविवक्षितत्वात्। राजनुवरितं नन्दि
नं शाप्रयः देवं समाजपितुमागता इति तर्कयामि। महानागइति नमित्त्रासक्तास्थितिर्मयादाये न सनरपतिः का
ममतिशयेन महानागइति विधेयं। अहोरत्नाम्बुर्यैः वर्णानि बासरणादीनां मध्ये। प्रकृष्टोऽपि कश्चिदपर्थेन न ९३

जेतास्त्रपथं नपुंसकामिति नपुंसकत्वं । इति पद्यापितथापि इदं तेनाकीर्णास्यनं शश्वत् निरन्तरं परिवीतं विविक्तं विवे
जनस्थानं यस्य तेन मनसा उपलक्षितो हं मतस्माहेतुना वाकुतवहपरीतं गृहमिव मन्ये । अत्र वर्द्धयत्कारणमुक्तं
तस्य पक्षमध्यकं कार्यं तदेनावस्तद्विरुद्धमुद्धतेनोक्तं इति विशेषोक्तिः । अथ च यदग्निपरीतत्वं कार्यं तत्कारणमावस्य
तद्विरुद्धमुखेन वर्द्धोक्तेर्विभावना । उन्मेषप्युक्तानिमित्ते । शश्वत्परिवीते प्राघुक्तेः । साधकबाधकप्रमा
णाभावात् सन्देहसङ्करः । मन्येशङ्केध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः उपमाव्यज्यते अत्रेष्टेरिवशब्दोपिताद्दृश्य
तुक्तेर्मन्येनाद्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वं यत्र न तथा । तस्मात् मनग्नमवाता । उपमयैव मतार्थत्वात् । तेनात्र मन्येनाद्दस्य
बुद्धिस्थत्वमात्रमर्थः । तदुक्तं राजानकरुचकेन अस्याश्चेवादिस्सद्भावत्मन्येशब्दोपि प्रतिपादकः किं त्वत्र
सामग्र्यभावे मन्येनाद्दप्रयोगोचितकमेव प्रतिपादयथा । यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलावितनुते तदाचष्टे लोकः
शशक इति नो मां प्रति तथा । अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणीकटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्कि
ततनुमिति ।। उपमा ।। १६ ।। तिरति तिरोतिमयमयति विततवेतिमनमन्यरतिष्ठे कुहत्रिशूलसन्न प्रासः । वक्तुर्वैराग्य

ध्वन्यते। श्रीखरिणीवृत्तं। अहमपीति श्लोकेनाथ्यते। अहं सुखं सांगीनं जनं ईदृत्राममैवामि। त्वंतु आश्रीविपरीतं गृहामि
वजानामि। अहमप्येतादृशामित्यपि नाट्यार्थः। एतादृक्कुतं व विशिष्टापम्यहूपां कः मिवास्यातः। अन्यकं तैलाघक्ते
मिवाश्रनेनणापाश्लिष्ठं त्वं ध्वन्यते। श्रुविरश्रुविमिवेस तेनापत्यादिषु दृष्टस्नेहा किद्धत्वयज्ञाते। अलुद्धः अस्तुमिवेत्य
नेनाज्ञानाविद्धत्वयज्ञाते। स्वैरगातिर्बद्धमिवेस नेन त्वपर्वत्नसहस्यानपनेयवामिवसंवद्धत्वे ध्वन्यते। मालोपमेयं
तेन पारतंत्र्यलक्षणो भिन्नो गम्यः सामान्यधर्मः। छेकवृत्त्यनुप्रासो। स्तातो न्यक्तामिव श्रुविमिवबुद्धः। अमु
तामिवः स्वैरगातिः संदितामिवेति पवित्रा प्रक्रमभंगदूषं परिहरणीयं। निमित्तमपत्याकृत्तेन। अहो हर्ष इति सूचे
हीमाणहे विस्मयानिर्वेदयोरिति सूत्राल्लिर्वेदइत्समुवर्ततरा। किमेवामेतरव्रपनं विस्फुरति किं मेवामेदलिकवणाणे
यणामितिपावेधामं प्रतीपं विरोधा नासः जाते प्रतिहत ममंगलं। अनुवानितेन नष्टकुलवेवतावितरत्तु। अत्र चेन
वान्रश्रअः वणी ग्रमाणो रत्नितेतस नेनम वदादीनामस्मदादीनां वसर्वदापालनामसक्तत्वं। प्रागेवमुक्तासनइ
ष्ठनेनाविनयातिशयपर्वः। वा प्रतिः पालयतीति नम्यतिशयपोष्यज्ञाते। महाब्राह्मणो तेरात्तु रोहितता न प्रवं। ९४

तिमुनेरुक्तिरितिनानेनो।विन्ध्योकाममतिशयेनएतत्रविनयातिन्रायन्नादिकममिनंदनीयंकार्त्यंयद्यपितथा
पिवपमत्र मव्यस्यानिष्टहाः।एतदस्माकं वहिनीयेनमवतीतिभावः।वर्णनीयता मावेदस्ता मान्यं हेतुत्वेनोदि
ताति।भवंतीति।तरवोवृक्षाः फलानामासंमेतारागमेनेगमः शाखित्वे अनेन समृद्धिकाष्ठा तेषां घातिता।नद्यो
अम्भोधेः मुखात् विनीता अभवंति।अत्रतरुषु हेतुसामान्यविशेषभावसंबंधेनवृत्तश्च हेतयोर्विशेषालक्षते।नयजा
तीयवहुत्वे प्रतिपत्तिश्च फलं अन्यथात्तु रुफलेषु वनस्यातिश्रम्रतिश्रुतदभावादर्थोसंगतिः।किंवसत्तुरुषाणांवि
शिष्टानामेवोपमेयमेयतानैः सहोपमानतापितसंगच्छते तर्हि।उत्तरवाक्येप्येतद्दोषावकाशइतिवेत्।नमेघादि
पदत्यागेनवहनपदोपादानात्।तथाचव्याख्यास्यते।केवलनएतादृशास्थलेवायवएवार्थोनलक्षणेति मन्यते।
वनाः मेघाः अपवानिविडाः।नवांबुभिरितिवर्षाकालारंभोभिमन्यते।तेषांतत्रैवसमृद्धत्वात्।इरावितिंविलन
आतिशयवर्धुकाः।अथवाविनीता।भवंतीत्यनुषज्यते।अत्रतरुवनयोरवेतनयोर्नेत्रलाभ्यां इरावितिंबितान्यां
ववत्तृताभिन्नाभ्यांमनेदनाद्यवासितार्थोमतिशयोक्तिः।पमुरुषाः सम्रद्धिनिरनुद्धता नम्रा भवंतीत्यनुष

शृ॰टी॰ ८५

ज्पतोतेनादिक्रियादीपकौ।त्रिनयस्यसाधारणधर्म्मस्यनम्रद्दूराविलंबनुद्धतत्वाद्द्नोक्तेर्मालाप्रतिवस्तूपमा
वाऽत्र उष्यंतलज्जणैर्विशेषेऽवक्तते।त्रचतरुध्वनयोरवेतनयोर्नम्रत्वाभ्यां दूरविलंबितवाभ्यां वक्तत्वाभिन्नाभ्यां
मनेदनाद्भवासिताभ्यामतिशयोक्तिः।सतुरुषाःसम्रद्धिभिरनुद्धतानम्रा भवंतीत्यनुघप्यतेतेनादिक्रियादी
पकं।त्रिनयस्यसाधारणधर्म्मस्यनम्रद्दूराविलंबनुद्धतत्वस्यद्द्नोक्तेर्मालाप्रतिवस्तूपमावा।अत्र उष्यंतलज्जणै
र्विशेषेऽवक्ततेसतुरुषस्यसामान्यस्यवचनादप्रस्तुतप्रशंसापि।स्तनावइत्यादि।क्वचिद्दिशाद्वानुपादानेप्य
र्थान्तरन्यासः।कनामसियुनश्चद्दइतिवच्चाहेवेनुप्रासोवा।केशास्यंवृत्तं।देवप्रसन्नमुखवर्णाइष्यतेज्ञानामि
विप्रशेरान्तमङ्गारंकार्यंयेषांतेनाहनराकृपया।विप्रवल्लउटेलथैशीतविघ्नसयोरपीतिविघ्नः।काश्चि
दितिसिद्धिदितिवितर्कौ।सिद्धिदितिवृक्षेनवितर्केवमुक्तः।साशिरामुखवधावरणामवगुंठनेतद्दूतीत्यत्रतएवना
तिपरिस्फुटेशरीरलावण्येयस्याःसानसमासः।इदमनुघतपोघनानांमध्येकासिदितिविधेयं।अत्रतएवै
तन्मात्रेऽनुपमापद्मपत्राणांमध्येकिसलयंकोमलपल्लवमिवेति।अस्यामिनिन्नात्लिंगलापिकोमलत्वादिःम ८५

धारणाधर्मस्यगम्यत्वात्।हृदयमनोनुरंजकत्वमेव।हेत्वनुप्रासो।नन्वनुनातिपरिस्फुटेत्यादौशरीरमात्रग्रहणेप्युन
पलानइतिचेच्छत्रुंस्यादेतदेवं।यदिनिषेधमात्रेतात्पर्य्यंस्यात्किंत्वत्रविधौतात्पर्य्यमतएवातिपर्य्याप्तरूपादानं।
।तेनेषधव्यक्तेःइत्यर्थः।अत्रवोनपद्यग्रहणमंतरेणाविवक्षितार्थलाभात्।यतस्त्वाधामात्राधादानेद्वितीयाप्रतेः।द्वि
तीयमात्रग्रहणेकनकवंशकान्तेनानुवर्णेप्रापतेः।लावण्यपलक्षणंसुधाकरो।मुक्ताफलेशुद्धायायास्तरलत्वाभिधे
तराश्चप्रतिभातिपदंगेतुलाययाअपितदृष्ट्वोच्यतइति।एवमुत्तेतद्वलोकनेनस्याद्यपिस्मरतेरत्नुसंधाने।देवकुरूह
लेनगर्भेनषेत्रपाहितायुक्तःनमेतर्कःप्रसरति।ततारिगृहीतशूर्वेन्वेनकुरूहलगर्भेवंशनुसमन्नेवेमुन्याने
तत्वंवाप्रसाणेहेतुः।क्वचित्पुस्तकेकुरूहलेगर्भमषेत्रपाहितायुक्तःनमेतर्कःप्रसरति।ततारिगृहीतशूर्वेवे
नकुदिपा[illegible]कांचित्तुनास्त्येवायंपाठः।ननुदर्शनीयाशुद्धराजनरस्याश्राक्तातेर्लक्षतेतनवत्वेतिनिषेधे।
।अत्रकनवतुपपतेतइतिनिषेधेरन्युक्तेः।अनिर्वर्तितीयपञ्चरूपत्वे·हस्तमुरासिकवेतित्वनबोधितेः।हृदयकिमे
वंप्रवेपसेत्याक्षेपेउत्तरस्यनावमातिप्राप्यमेवधारयावीरेतावदेव।कुतइति।तत्पिरत्रितरिसतांकुतोधर्मक्रिया

शा॰ टी॰ विश्रुतः सर्वमेवैतद्विधेयं — रञ्जिता। तामिरञ्जिता रिसर्वेलंतत्तासांक्रियामात्रविश्रोपिनसंज्ञायते सुतरां धर्मोक्रिय
९६ विश्रुतस्त्वर्थः। तमइति। धर्मोहितानुदयाद्रिमारूढएवतमोनाशः तपतितु तास्मिन्नुत्तरामार्शिर्मोवानाव इति भावः
हरशातालंकारा हेत्वनुप्रासो। अर्थवाशप्रयोजनः श्वेतापयुक्तत्वादिति भावः। लोकानुग्रहायजनानुग्रहायनु
वनानुग्रहायवेतदर्थः। लोकात्त्रिभुवनेजनइत्यमर॥ त्रिभुवनानुग्राहकत्वेनलोकोत्तरातपः सिद्धिर्मुनितातदापि
प्रापेणवोत्तरपति। स्वाधीनेति। अनामयप्रश्नं शर्वमितितस्यसंज्ञावियत्वान्। तउक्तंमनुसंहितायां। ब्राह्मणं
कुशलंपृच्छेत्क्षत्रबंधुमनामयं। वैश्यंक्षेमंसमागम्यशूद्रमारोग्यमेवचेति। मिथः समयात्परस्परसंके
तात्। गांधर्वेणविवाहेनेतर्थः। उपायंस्ता विवाहितवान्। उपाद्यमः स्वकरणइत्यात्मनेपदं॥ तामिति॥ यद्य
स्मात्तत्वंस्मर्हतां श्रद्धानांप्राग्रसरोमुख्यः स्मृतोसिलोकैरितिशेषः — । क्वचित्स्मृतोसिनइतिपाठः। सरतीति
सरः। नन्दिग्रहपचादिभ्य इतिसत्रपचादेराकृतिगणत्वादच्। ततः अकर्षेणाग्रेसरतीतिअग्रतः सरः। सेनाया
अग्रमानावानेहलदंतादितानादिनाअलुक्। त्वमर्हतांप्राग्रहरइतिवापाठः। पराग्र्यग्रप्रग्रहरेत्यादिरमरः। य ९६

यतपस्मान्नाकुंतल्ला मूर्त्तिमती नारी रघारिणी सती॥ अन्याचासौ क्रियावसक्रियेवेत्युम्चेद्धा॥ अनया वाखि
लजनश्रुत्यत्वमस्याध्यानितेअत एव तुल्यगुणतेत्वेनस्मादिसर्थनतच्छ्दनान्वयः॥ नइतिपाठेतु अन्वयार्थौ॥
तुल्यगुणैः समानगुणैर्वधूवरसमानयनमेलपनविरस्यचिरकालेनअन्नाप्रतिहौवांनिदानमताननाशःवा
यंवक्तव्यामित्येतौ वर्त्तेते प्रतिपादनो ववाईकुत्सिते ह्यमेइत्यगोत्रियपोदितेइति वर्णाः॥ विरस्यातिविनर
क्तिरिति रूपकमव्ययं ये॥ विराराज्ञायविरस्याद्याश्विरार्थका इत्यमरः॥ अन्यत्र यत्र यत्र वधूवरं मेलयतितत्र तत्र
तुल्यगुणैः॥ तुल्यगुणे जगतीदमेवेतिभावः॥ अतएव विरस्यन्तुक्तिः॥ समहेत्वनुप्रासाः॥ वंशस्थं वृत्तं॥ प्रसूतौ सि
सक्रियेवयत्रत्वमूर्त्तिमती नाकुतलेतिपाठेत्वा॥ अक्रमलक्षणो दोषः परिहरणीयः॥ अपत्रेसत्यागमेवती॥
आपंत्रमतल्लाप्याद्युर्घणपंतवेन्नावगार्मेणान्यमरःोधमेवधीरणायेतानेनाविधिवद्धृदुपातो॥ अर्थकिमपि
वक्तुकामास्मिन्नमेवव नावसरोत्ती नविघ्नदाक्षेपः तस्येववोपपादनं नाकथामित्यादिनानापोन्नितोगुरु
जनाः नयानखलुपृच्छ वंधुजनः॥ क्वाविमुक्तकेरमापन्न इत्यक्तिदोषाणांबंधुजणो इति पाठः त्वयापृष्टोनबंधु

शा॰टी
८७ जनश्चर्या॥ उभयोरप्यपराधाविष्कारस्तां एकमेव परस्परेण्व एव चारितेन एवमिकमिमेकमेकां परस्यरानु-
रागेण न व अत्रामिदं विहितं। तत्रैकः पर्यनुयोज्यो न भवतीति भावः। एकमेकमभ्रमेण रातिदेशीकोग्रः एव इव
अविश्वस्वयमेव धारणे इति ॥ त्रेण चकारो वधारणे एकस्मै तिष्ठा विद्युती पादे रितिः द्युती यावैपष्ठी। गाथेयं
तेन इमाए इति एकारस्य एतेखुदा पर्श्वावसाणा म्मिलह इति लबुन्नमा। किंनु खलु स्मार्यपुत्रो भणिता। पाव
कोग्निः खलु वचनोपन्यास इति भिन्नरूपकम्। कावि तस्सा वलेवोसावलेप इति पाठः। निस्तातः कुशलः। नि
स्नातः कुशल्यापि वेत्सु नय॥ निगदी स्यांस्तातेः कौशल इति एवं। सती मिति जनो लोकः नष्टे मती विघमान
घवं। अभ्रमदां सती पतिव्रतामपि सातिकुलं पितृगृहं तत्रांश्च यांश्च अथवा सगोत्रगणास्त्रयामस्याद्दोषयुक्त
त्वेन विशंकात॥ अनौचित्य परिहाराय कृपिना दोषादिपदत्यागेनान्यथा पदेदत्ते। तात इति सगोत्रपितरि
त्वेन नपदेश्य है॥ सजातीयगणेनावेति बद्धिः। अतःकारणात् अप्रिया प्रिया वाक्ष्य पीड्यतु। अभ्रमदा
मात्रेच्छ अथवा अकृच्छोमदत्वात् मदोयस्यां साएताद्दशात्वंबेद्वेनिर्वष्टं बोद्धुनिः परिसातु सम्माप इष्यते।
८७

।प्रियाप्रियाविति समीचीनः पाठः। तदपि प्रियापीति पाठे तस्य मन्तुरपि यापि प्रियापि शब्दात्। प्रियापीति व्याख्येयं। अ
त्र शकुन्तलायाः समीपे स्थितिर्योग्येति विशेषे प्रस्तुते यत्सामान्यवचनं तेनाप्रस्तुतप्रशंसा। हेतन्तु प्रासो
वावृत्तमनन्तरोक्तम्। अत्र चत्वीसामान्ये वक्तव्ये पक्षमदेति विशेषवचनं तेन विशेषपरिवृत्तलक्षणं हेतुपक्षमिति व
न्न। शकुन्तलाकृतं ववचनेः सख्यादर्शितायेणैव प्रकृष्टोमदरिति व्याख्यातं। अनेनार्थविशेषणनामा नाग्यालंका
रउपन्निप्तः। तल्लक्षणं तु उक्तस्यार्थस्य यत्तु साउक्तौ वचनमनेकधा। अपालंमस्वरूपेण तस्मादर्थविशेषण
मिति। हृदयस्य अतेतेस्त्रान्तं का।। किमिति। कृते पत्कार्यैगांधर्वविवाहस्तत्र हृदयः किं। धर्मच्युति विधुरत्वता
किं कृते विदिते विदिते नुभूते वत्ता किं। यावदननुभूतं तावदंतं दुःखमाममिति भावः। कृतं युगमपि यो विदिते
इति विश्वः। असतत्वन्नामुत्तरार्द्धेन निरस्यति मूर्छितेति। ऐश्वर्यमतं सुखं प्रद्युक्ते प्रायेण वा कुलत्वेनात्मी वि
कारा उक्ता मूर्छितेव इति। मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः। आदिकारककदीपकसंचाय हेत्वर्थान्तरन्यासानुप्रासः।
अनेन तोटकेनामा गमुपाविष्टं। तल्लक्षणं तु। समरं भवचन प्रापेनोटकं क्वचिलिहसंसृतितामिति। जाते सुखे विमुहूर्तमा

शा०टी

१९८ लक्ष्मस्वाग्रपनेष्यामितावदेतदवगुंठनं।यतस्त्वामर्द्रांग्रमितास्यातितापारिवेष्यति।यथोक्तमवगुंठनापन

यं॥इतश्चारभ्य षष्ठांकसमाप्तिपर्यंतावि मर्शसंधिः।तल्लक्षणंतु सुधाकरः।यत्र लोभनक्रोधव्यसनाद्यैर्वि

मृश्यते।बीजार्थो गर्भनिर्भिन्नः सोवमर्श इतीरित इति।अत्रशापलक्षणव्यसनेन विमर्शः।यथा इदमुपनतमि

त्यादि।प्रकरीनियताप्याद्यनुगुणपादद्वांगकल्पना।अपवादोथसंफेटोविद्रवद्रवशक्तयः।द्युतिप्रसंगौछ

लनंव्यवसायोनिरोधनं।प्ररोचनंविचलनमादानंचत्रयोदशेति।अत्रागामिनोलक्षणंव्याख्यानावसरेत

त्रतत्रवक्ष्यामः।प्रकरीलक्षणंनाट्यकाव्यकायां।शोभायैवेदिकादीनांयथापुष्पाः कृता इव याः।तद्वदेवस्मि

नादिसिक्ताप्रसंगेप्रसंगेप्रकरीमताविदिति॥यथाचैवषष्ठांके ततः प्रविशति वृत्तांकुरेत्यादिनानेपथ्ये इत्यंतेनाऽन्ये

तुफलंप्रकल्प्यते यस्याः परार्थायैव केवलं।अनुबंधविहीनां तां प्रकरीं ब्रुवते यथोक्तलक्षणानुसारेणमातलि

वृत्तमाहुः।कितुसंधिसमासमिविषयोतस्योद्देशोऽंगानां तदनुगामित्वं नायातिनियताप्तिलक्षणमेवादिनरत्नो १९८

नियतां तु फलप्राप्तिं गुणाः परिवक्ष्यत इति।निर्दिश्यं दृष्टा इदमिति॥ ॥एवमुपनतमयत्नप्राप्तंनक्रिष्यको

त्रियस्यतन्त्रश्रेनेनग्रथमंतानुसंपद्यनितां।उद्दत्तूपंग्रथमपरिगृहीतंस्यादिति।अभावस्यतन्त्रविवारयन्नवावस्यात्रीति
पाठेस्तव्यवसायंनजानन्खलुनिश्चयेनपरिमोक्तुंनवनाक्रोमिनिश्चयेनहातुंनेवशक्नोमीत्येवकारेणारतेरनुसंबंधः।
नंघ्वानितां।कः।किमिव।विमातेश्रमातेभ्रमरः।अंतःस्फुपरोयस्यतादृक्कुंदपुष्पमिवउपरिहिमस्पर्शाछादकास्यरशापस्य
नायलात्मेगामावः।।अंतर्मकरंदस्यसत्वाल्पागानावः।ससंदेहोपमानुप्रासाः।अत्रभ्रमातरञ्जुक्तेत्वदनेतरंगविवि
रणेरहिमेपनीतेमकरंदनोगोवश्यमेवामिहापिअभिज्ञानदर्शनेनशापिमतेतत्स्वीकारोवश्यमितिद्योतयं।तोमभयारते
स्यापित्वदार्थ्यघानितां।मानिनीवृत्तं।एतेनसप्रायनामकनूषणमुपन्निप्तं।तल्लक्षणंतु।अनिश्चयांतपद्याकंपशंसयःसनि
गद्यतइति।विवारयान्निति।उहितैकनूनावादिना।अहोआश्चर्यं।धर्मोपोन्निता।नर्त्तुः।ईदृशंनामप्रकारूपप्रकटंसुखी
पनतेरूपंदृष्ट्वाकोन्याविवारयाति।जोषंतूष्णीं।अनिव्यक्तसत्वलक्षणं।प्रकटगर्भविज्ञंप्रति।नेत्रेपत्नीयस्यअसौ
नेत्रीलंनेत्रत्रिणेनेत्रपत्नीहारारयारितमरः।एतादृशमात्मानंशकमानःपतइयंगर्भिणीमयावेदसुनापरि
गृहीतेततदाश्रहेनेत्रीस्यानतुवीजीअतएतन्नातापतंनोरसंभाविसन्नेत्रअंतर्वीरसाधीनमितिहृंकाअथवान्ये

शा॰टी नोढायापरिग्रहेममम्न्नोचितत्वमेवस्यान्नधर्मपत्नीयुक्ततामितिशंकानेत्रवियामितिपाठेपरदारासक्तांनेत्रियंनेत्रजत्व
९९ णेपरदाररतोपिवेक्ष्यसीतिविश्वः।कथमिमांप्रातिपत्स्येअङ्गीकरिष्यामि।अपवार्यति।तल्लक्षणंदशरूपकेरह
स्यंकथ्यतेल्पस्यपरावृत्त्यापवारितमिति।आर्येस्यपरिणयएवसंदेहः।कुतइदानींसंराधिरोहिणी।आत्माइरम
त्पर्था।तत्रमालामहिषीपदंप्राप्स्यामीत्यादिप्रविरोढुंनालमस्याः।सामातावदितिश्लोकेनसंबध्यते।कृतेति।त्वय
इतिएवमरावंकृत्वापिअश्रुतास्मरणलेशानावर्ततेत्पर्यीतरसंक्रामितवाव्यं।कृतःअभिमर्शःबलाद्धर्षणंयस्याः
सा।अनेनसातिशयापराधित्वंध्वन्यते।उद्दर्शीतोअनुमन्यमानोनुमोदमानइत्यनेनएवंसापराधोपित्वयिन्नु
निलेनतादृशाकृपायुतइतिध्वनितं।अतएवमुनिः।तावत्साकल्येननाम्नेतितिक्रोधेमविमान्योनविमाननीयो
पिन्नुविमाननीयएवसुताभिमर्शलक्षणोपराधःसोढः।विमातनालक्षणःखुनसोढव्यइतिदंउअक्षःतेनसूक्ष्माल
कारः।कौविन्नुतिषेधमेवविधेपतेनमन्यंतेतन्नसूवीनांनिषेधनियोगस्यमध्यस्थेनराजकीयेनवावक्तुमुचितत्वा
न्नमुनिपक्षीयैः।अतएवानिर्वहणंतेराजाअतपूर्वलुममानतिक्रुद्धोमुनिरितिअथवतस्यउचितताविमानने ९९

त्वाहामुष्टामिति।संकल्पेन त्वं दस्युः चौरवपात्रीकृतोसि किं दृष्टेनेव येन मुष्टं चोरितं तत्सामर्थ्यं प्रतिग्राहयतात दधीनं
कारयपताउत्तरेणा।वातिविशेषणेनैव विशेषस्य लाभः पतथा वीर्यणा पद्यते उद्यापुनस्तस्मा एवात्पर्थमाणमय
त्न्ररविमाननां जनपति तथेत्यर्थः।क्वाविततदृष्टं त्वमर्थामिति पाठः तदा चोरितमित्यर्थः।एवमपराधिनः कन्या
दानेन संतोषं यैश्चद्वत्तस्य ससंतोषोनास्ति परं विमाननालक्षणा नर्थान्यादातरविषमालंकानः।एकेवशाद्धे
वाकयार्थापमा।मनुमन्यतिमुनिमान्यतिस्मुस्मिये इति छेकानुवृत्यनुप्रासोवा।द्वितीयाउपजातिरिंद्रवज्रोपेंद्रवज्र
योः।अत्यएजनकं विश्वासजनकं प्रतिवचनमुत्तरं मध्यमपदलोपीसमासः।इदमेवस्पष्यांतरंगलेताद्दृशेष्वनुरा
गेकिं वास्मे तेनात्मात्मा इदानीमेव शोभनीय इति व्यवसितमेतत।आर्यपुत्र इत्यर्थाके संशयितेदानीनेषसमु
दाचारा।मोवेतिराजवंशोउत्पन्नोराजेतिप्रत्युतवचनवातुरीहन्यते शुक्लं नामेति कुत्सापांनामप्रकाश्यपुंसे
भाववाक्योपगमकुत्सनं इत्यमरः।तथा चातुरी आश्रमपदे स्वनाचोनानहृदपामित्यनेनात्म [illegible] तिमुग्धतले
नवपरदेवनानामिति तत्त्वं परात्म जननाविवेकस्यान्यत्वं बध्नातिनिमित्ताइमें जनंसमयपूर्वसंकेतपूर्वगांधर्वेणाविवाहेनेत्य

शा.टी र्थः।गांधर्वसमयान्मिथइतिस्मरणात्।अथवसमयश्शर्वेशापपर्यश्शर्वेनशापपर्यंकृतवानसीत्यर्थः।अथवसमयश्शर्वं
कालानियमश्शर्वात्रिचतुरादिनमध्येपंचषदिनमध्येवामनुष्यः त्रेष्यतइतिप्रकारेण।अतएवचवक्ष्यति।एकैकम
१०० न्यदिवसेदिवसेम।दीर्घनामाक्षरंगणयगच्छतियावदंते।तावारार्धिपेमदवरोधश्शहस्वेहोनेताजनस्तवस
मीपमुपैष्यतीति।अथवसमंश्शर्वज्ञानश्शर्वप्रनार्थ·समयाः शापपर्यवारकालास्सिद्धांतसंविदइत्यमरः।ईदृशोर
तिक्रूरेहृदयविदारकैर‒‒रैःअत्याख्यातुंनयुक्तामितिसंबंधः।इदमत्याख्यानंवाऽप्यात्रेणैवनतत्तत्स्वयेपरि
ग्रहस्यवक्ष्यमाणत्वादितिरतेरनुसंधानापकवेरस्मेरिक्तुविहिः।व्यपदेशामिति।व्यपदीश्यतेऽनेनेतिव्यपदे
शः।कूलंतटंविलापयितुंमलिनीकर्तुंदमंजनंमत्स्वकाणंपातयितुंवपतितंकर्तुंकिमीहसेवेष्टसे।त्वंतुइहागम
नेनैवपतितासीति।एणिवाद्यन्यते।कूलंकषातटसंघर्षिणी।सिंधुर्नदीप्रसन्नमंभःपयःकलुषयपतितटतरुं
चपातयपातितद्वादिसुपमा।अत्राभिन्नेऽत्रपिगुणक्रिये·अतिशयोक्त्यानेदनाद्ध्यवासिते।अत्रोपमेयप्रकृतमंतर्व
र्त्तीवंविशेषणसमस्येवेतुपमानेकूलंकषेतिविशेषणे।शूर्वोद्वौगुणक्रियपयोःसमुच्चयः।व्यस्ततोपितस्यालंकारस्य १००

ष्ट्वा नास्रज उत्तर इत्याद्येतदं तेन परस्परदोषप्रख्यापनादपवादो नामांगमुपक्षिप्तं। तल्लक्षणं तु। दोषप्रख्यापनं य
स्यादपवादः स सम्मत इति। नवं तु सूर्पतामनेन दोषप्रख्यापनेनेत्यर्थः। यदि परमार्थतः परपरिग्रहशंकिना
त्वया एवं वक्तुं प्रवृत्तं। तात तावद्धि अभिज्ञानेन मुद्रिकारूपाविकेनानेन तवाशंकामपनेष्यामि। उदारः कल्पः। मुख्यो
न्यायः। कल्पः स्यात्प्रथमो न्याय इति विश्वः। महान् विश्वासो वा। हा धिक्। अंगुलीयकशून्या मेंगुलिः। नूनं ते श
क्रावताराभ्यंतरे शचीतीर्थसलिलं वंदमानायाः प्रभ्रष्टमंगुलीयकं। प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणं स्त्रीसमूह इति यत्क्रि
गतिश्चासि इदं तदिदं प्रत्यादिश्यमानं। ताकालिकं तु प्रतिभा प्रत्युत्पन्नमतिः स्मृतेति प्रत्युत्पन्नलक्षणं स्त्रियाः करे।
अत्रत्रता विद्धि विनादाशीतिं श्रुतं वां। अपरं ते कथयिष्यामि स्नातव्यमिदानीं संवृत्तमिति। नवतीभिः कल्यान
सह त्वं विधायालीकवचनोपन्यासः कर्तव्यः स्ववेन्मयानश्नोतव्यो ममाश्रवणापराध एव स्यादिति प्रयोज
नानावपि श्रवणमात्रे विधिरिति संवृत्तपदघोतं। नन्वेकस्मिन्दिवसे नवमालिकामंडपे नलिनीपत्र
भाजनगतं उदकं तव हस्ते संनिहितमासीत्। तत्क्षणे स मेदुरकृतको दीर्घापांगो नाम मृगपोतक उपस्थि

शा०टी तः।त्वयाद्य यं तावदद्यथमं पि बालिन्यनुकंपिना उपच्छंदितोभ्यर्थितः उदकेनानभुनस्तेऽपरिवयाद्धस्तात्पाशमुप
१०१ गतः।पश्चात्तस्मिन्नेव मया गृहीतेसाहितेकृतः खेणोपः प्रीतिः।तदावामिह कुरु प्रहसितेतासि।सर्वा सगंधे भुसत्वयूथे भुवि
श्वासिति।द्वावप्यत्रारण्यकाविति।आत्मकार्यस्य निवर्तिनीनां संपादिकामं।ललनानां विशेषणाद्देव विशे
षयन्नाति पत्रैः।अत्रान्तृतमस्ववाप्यश्रुभिरिति एकदेशविवर्तिरूपकम्।तेन तासां ललनानां।विषयिणां कामुका
नीमत्र मरतेरूप्यत इति त्रैयं महालागनाहस्योवं मंत्रपितुर्वकं।तपोवनसंवर्द्धितोनभिज्ञोयं जनः केतवस्या
त्रीणामभिविशेषाणां मध्ये मानुषी भुमानवव्यतिरिक्तासुवेवकवागादिव्यवहाररहितास्वपीति भावः।ता
स्वपि आशीर्ति तपेतुतासु अनुपदिष्टकौशलमर्थाद्वेवनेतम्यकूद्दश्यतेतेनैतित्यं त्रागिता नानिरासः।पाः प्रति
बोधवन्यः धामादिव्यवहारकुशलास्ताः किमुवक्तव्याः।तासामनुपदिष्टं वेवकस्य कौशलं किमुवक्तव्यमि
त्यर्थः।खेलु सर्थः परभृता इति साभिप्रायं।कोकिलाः अंतरिक्षगमनागमनादाकाशगमनाउड्डयनाम्र
कत्वमपत्यजातं अन्यैर्द्विजैः पक्षिभिः ध्वांक्षैः काकैः परितः सर्वप्रकारेण पोषयंति।अत्र चेशक्रेतलालज्ञो १०१

विशेषेप्रसक्तेतथ्वीसामोन्यस्योन्नलादप्रसक्ततत्रासंग्रासाकिमुच्यतेनव्यतिरेकः। अथंतिरन्यासोपि। छेकवृत्तिरनु
प्रासाः। अनेनहेत्ववधारणनामकंसंध्यंतारोगमुपन्निस्तं। तल्लक्षणंसुधाकरे। द्विनिश्चयोहेतुनार्थस्यमतेहेत्ववधा
रणमिति। अत्रपरन्नतादिदृष्टांतेनस्त्रीवेहेतुनाम्हषामाषएणलक्षणास्यार्थस्यनिश्चयाद्धेत्ववधारणं। आत्मनोहृद
यानुमानेनपश्यसि। जानासियथाहृदयंवेवनापरंतयान्यहृदयान्यपिजानासीत्यर्थः। कइदानीमन्यः स्वमेके
त्रुकप्रवेशिनलक्षणाद्धिन्नकोपोपमस्यतवानुक्तातिंद्यातिपद्यतेकोन्यइतिसंबंधः। मयीति। अतिरुषाध्यविक
कोपयाऽतिकोपेनवाऽअतएवातिलोहिताक्षाऽअतसारन्तनयनयाविगतंतामरसंपस्यतरक्षतएवदारुण
यद्वितंतेमवृत्तिर्वर्तनंपस्यतास्मिन्नतएवरहः। एकांतेवृत्तंसंपन्नंप्रणपंसेऽअनुप्रतिपद्यमाने। जानानेमयैवे
तेवकारेणकोपस्यतालिकत्वंद्योतितं। कुटिलयोर्नुवोर्भेदात नूनंगातस्यरस्यनारासनं कंदर्पस्यधनुर्मे
घ्रामिवेमुखेन्ना। अनयावतथास्याः कोपोयथापायन्नातेरथनुनीयमानाकोपंनमुंवेन्नातावत्कामस्यश
रासनभंगनेवव्यर्थत्वमेतदनुनयाभावेइतितालिकः कोप इतिवस्तव्यन्यते। अनेनवव्यापिन्यारतेरनु

संधाने। कामलिंगं। रणरणेति वृत्तौ वृत्तमिति यत्र प्रेतिरासरस्येति छेकानुप्रासः वृत्त्यनुप्रासश्चात्र द्वयोर्व
संततिलकं त्रुकुंतलासरोषमित्यादि· एतद्दंतेन संकेटनामांगमुपन्यस्तं। तल्लक्षणं तु। रोषग्राथितवाक्यंतु।
संफेटघ्नारिकीर्तितः। इदं वैवक्कतामुपेता वदंत्रत्वच्छेदवारिणीकृताम्मिया। हमत्यदुरुवंशे प्रतसयो विश्वा
सत्तेन। सुलभमवोरुहृदयास्थितविषस्य तत्रसतेयो तपिंतुस्थितपदं॥ विमुस्येतानेनकापद्यस्यानिगरणाम्
रत्यतिशयोक्तिः। हस्तान्यानांकरसमीपमुपगतानां विशेषण द्वये नातिखलत्वमावलंघ्यानितं। आत्मकृतेवा
पलं। कदाचिदैवानुकूल्येन सम्यक्कयापरिणाममति। प्रतिहतं केन विरुद्धं सहते। अतइति। अतः कारण
त्संगतमेव परोक्ष्यकार्य रहाएकांते संगतं विशेषात्परीक्ष्य कर्तव्यमित्यनुषज्यते। अत्र न्यक्कुंतला दुष्यंतयोः सं
गतस्य कर्तव्यो विशेषप्रत्युक्तेप सामान्य संगतमात्रस्य प्रत्युक्तस्येव वचनेसाप्रस्तुत प्रशंसा। अन्हीत हृदयेषु
व्यवहारादिनाऽज्ञाता विशेषसौहृदमैत्री वैरी भवति। अयं वै धर्म्यार्गाणां यांतरन्यासः। अत्र भवती प्रत्ययाद्व
न्या विश्वासात्भवद्धियादृयं शुल्का एतद्ध्वनविश्वासादितर्थः। एवकारेण युल्लंपतरानिरासः। अस्मानि

तिकुरुवंशोत्पन्नानां सर्वदा धर्मनिष्ठानां इंद्रादिभिरणुपचारेण गृहीतानि तादृग्धर्मशतं वचनकौशलं सम्यक्कृत
लाघघुतः संस्कृतं नुस्पष्टः दोषापेतानि अक्षराणि ये अवचनेषु तैर्वचनैरिति विशेषमुन्नेयं॥ त्रिगुणय
हिंस्या अधरं हीनं वचनं उत्तरं च अधरोत्तरं च दोषाज्ज्ञानादिति भावः॥ अधरयोरोष्ठयोः उत्तरं एतदोष्ठयोरेता
दृशं वचनं कथं निर्गतं ओष्ठौ न विदीर्णौ इति भावः॥ अधरस्य हीनस्य वा उत्तरं॥ अधरमधरत्वात् स्वयमामिर
मुत्तरं ऊहं तु किं वदिष्यतीति न ज्ञायत इति भावः॥ अधरो दंतवसनेन हीनेऽधरोन्यवदिति विश्वः॥ अधर
मधरत्वात् स्वयमामिस्मुत्तरं ऊहं तु किं वदिष्यतीति न ज्ञायत इति भावः॥ आजन्मन इति॥ यो जनस्त्वा जन्मनः॥
शाल्यधौर्मस्त्वा शिक्षितः स्वेनान्येन वेत्यर्थः॥ तस्य जनस्य वचनमप्रमाणं ये जनैः परातिसंघानं परवंचनं वि
धीति विद्याकूपहेन यथाविद्या सद्गुरोः सकाशात् प्रदाया शुद्दिने मंगलपूर्वकं अध्ययनध्याय निवृत्तिपूर्वकानि य
तात्माभिस्त्वद्वादियमप्यधीयते न तु शिक्षितेत्याप्तभावः किलेति संभावनायां॥ किलशब्दः तत्क्वार्तायां संभा
वानुनयार्थयोरिति विश्वः॥ अत्र शंकते तत्वा वचनं सत्यं अर्थतवचनमसत्यमिति विशेषग्रहः ते सामान्यवच

नेस्तावैधर्म्येणाप्रस्तुतप्रशंसा॥ अथवाऽप्रमाणं॥ अपि तु ननेस्राक्षवा वः॥ अपि तु नेति का कौ साधर्म्येणैवाप्रस्तु
तप्रशंसा॥ रूपकानुप्रासौ च॥ वृत्तमुपजातिः॥ शकुंतलासुस्तुदावेतेतदंतेन रवो नामं गम्सुपक्षिप्तं॥ तस्माद्ग्रणं तु

॥ गुरुव्यतिक्रमो यस्मात् विहेयो ऽयमुवस्तुमसरिति॥ सत्यवादिन्निति सोऽस्तु॥ अप्रतिसंधाय पक्षेव पिता॥ राजा भोः स
त्यवादिन्नित्यादिना नात्र उद्धृतमितं तेनात्र मानामनाद्या लंकारो निबद्धः॥ तल्लक्षणं तु॥ अत्र मासा परिन
वः स्वल्पोऽपि न विषयते इति॥ तदित्युपसंहारे॥ एषा नवतः कीता एनां त्यज वा गृहाण वा॥ अर्थातिरन्यास्सम
हा॥ उपेति॥ सर्वतोमुखी सागेता ऽनेस्वीकारे दाने इत्यादि तेनत्वं पृथक्कुर्वीति भावः॥ कथमनेन कितवेन वि
प्रलब्धास्मि यूयमपि मां परित्यजत कथमिति संबंधः॥ वत्सयाङ्गरवः अनुगच्छतीति इयं खलु नो ऽस्मान् करुण
परिदेविनी शकुंतला प्रत्यादेशपरुषे प्रत्यादेशो निराकृतिरित्यमरः॥ भर्तारि किं वा मे प्रतिविकारकारो ऽपु
रोभागे दोषदर्शिनी॥ पदाति॥ त्विति पौरा राजा पश्चाद्वदतीति तथा यदि तमासि तदा ऽकुलया पश्चात्तिरिस्सम
रः॥ भर्तारि किं वा क्रांतकुलमपीदयात्वया पितुः किं प्रयोजनमित्यर्थः॥ वः इर्वतो व्यतिरेके॥ अथास्मनः स्तु

विपावित्र्यत्वं तं नियमं बध्नासि यदि तदा पातिव्रत्येन तव दास्यमपि नमं समीचीनं। हे वनुष्यासो। कृतविलंबितं हृन्ना। कुसु
दान्येवेति। नापराणी सुनयत्र एवकारार्थः। हि निश्चितं वाशिनां वृत्तिः। परस्यपरिग्रहः। अपत्नं वक्तृकलत्रं
वतस्यश्लेषत्तस्मात्सम्यगतिन्नायेन परा ~९ रवीनिवर्त्तनशीला परकलत्रं परास्सुखं तेनापि तत्संप
र्कपराङ्मुखत्वं तदपि तन्मात्र नापि तु सम्यगिति। तेन संश्लिष्टः परासुखविशेषणतया योज्यः। अत्र दुष्यं
तस्य च कुंतलाऽतंगीकारे विशेषप्रसक्ते सामान्यवचने ताप्रसक्तत्वं तस्य। पूर्वार्द्धे वैधर्म्येणमालादृष्टांतालं
कारः। अत्र पूर्वमुपमेयं पश्चात्प्रतिबिंबत्वेनोपमानं निबद्धवानिति नायं नियमः। दृष्टांतः पुनरेतेषां
सर्वेषां प्रतिबिंबनमिति तल्लक्षणात्। उदाहृतं वरुचकेन। अविलंघितएव वानरमनैः किंवस्यगामी
रतामापातालनिमग्नपीवरवपुर्जानाति मंथाचलः। देवीवाचमुपासते हि बहवः सारंतु सारस्वतं जा
नीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविरिति। अत्रवज्ञानाख्ये धर्मेणनोपम्यं किंतु बिंबभावेनै
वेति। कश्चित्त्वालंकारिकः पूर्वार्द्धे वैधर्म्येणमालाप्रसक्तत्वदोषमप्युत्तरार्द्धे तत्सामर्थ्यनरूपोर्थांतरन्यास

शा॰टी इत्यवदत्तत्त्वायततोपमश्रक्तो विशेषः सामान्यं बोधयेदिति वक्तव्यं। तत्राप्रक्ततस्य विशेषरूपत्वाद्देवाना
२०४ पितयोः कार्यकारणभावः। नाप्यत्र सारूप्यं। ताद्दशधर्माभावात्। कुमुदानि पंकजानीति नपुंसकलिंगोपा
दानाद्या तेन पूर्वोक्तमेव साधु। ननु तवापि मते कथं बिंबप्रतिबिंबभाव इति सर्वसमंजसं। छेकवृत्त्यनुप्रा
सो। एतदानि प्रायेण वशाङ्कः स्ववचनं पदान्विति अन्यस्यालौकिकस्यन्त्रापस्य संगः संबंधस्तस्मात्। अ
थवा नायस्यावह्नुमच्चादेवा। संगात्। अथवान्यस्यालोकोत्तरायाराज्ञलक्ष्म्याः संगादित्यादिर्योज्यं। वि
स्मृतं विघटते स्यो विस्मृतमर्शआदितादवृ विस्मरण पुनरुक्तं इत्यर्थः। अनेनोच्छ्वासनामानाद्यालंकार उप
क्षिप्तः। तल्लक्षणं तु उच्छ्वासनं स्यादहासोयोप्स्य क्षोसाधुमानिनीति। मूढ इति। आहो इतिपत्रांतरे। पांसुल
सुखले इति विश्वः। राजा नोः सत्यवादिन्नित्याद्येतदंते ना विरोधनामकमंगमुपक्षिप्तं। तल्लक्षणं तु उत्तरो
त्तरवाक्यं तु विरोध इति संज्ञित इति। अनुयास्ताशीतयत्तु। अशुद्धात्तमंतष्पुरं भगवति वसुधे देहि मे विवरं १०४
श्रवेद्यायेत्यर्थमापव्यवहितस्मृतिरिति काचिद्वचनमनुवादंतन्मूर्ता सा निंदतीति। पतोवाला। तय

वबाहन्नेपंयथास्यान्नयथास्यात्तथाक्रंदितुंप्रवृत्तेतिबालास्वभावोक्तिः॥इदंज्ञातमेवेतिराजाएकान्तिकिंवेति
॥त्रीसंस्थानेललानाकानं तेजोरूपत्वेनस्य स्पष्टमदृश्यमानं अतएवसंस्थानशब्दप्रयोगः॥दैवेननीतापिस्त्रीकौ
रेणैवातिपरशुरुषासंस्पर्शलिंद्धानीतं॥एकंकेवलंज्योतिरेनामाराहृत्यउज्जिगामस्त्रीतीर्थंयतीतीर्थंजगामे
तिसंबंधः॥क्रियपोःसमुच्चितत्वात्समुच्चयालंकारः॥हेवनुप्रासोवसालिनीवृत्तं॥नेपथ्येअन्याघेतदंतेनस्य
धिक्तिर्नामागमुपन्नित्वं॥तत्वन्नणंतुविरोधप्रशमोयक्तसाशंकितिरितिकीर्तितति॥अनेनाद्भुतरसोपिध्वनि
तः॥तत्रलक्षणंतुदुर्लभानामीष्टसंप्राप्तिःदिववराणांविलोकनं॥एतेयत्रविभावाःस्फुरनुभावास्तुनेत्रयोः॥वित्ता
रणंनिर्निमेषमीक्षणंपुलकोद्गमः॥गद्गदवचनंस्वेदवेपथुहर्षगोवराः॥स्पर्शग्रहादिकाश्चतुभावाःसंचारि
णोस्त्वमी॥तत्रस्वेदश्चारोमांचःचलयोगद्गदंवचः॥आवेगसंभ्रमौजाज्याममितियत्राधिविस्मयःस्थायीतिम
तंप्राहेति॥पर्याकुलत्वंशाणावसानस्यैकथा॥२॥इत इतोदेवः॥कामममिति॥काममतिशयेनश्रुत्यादि
भ्यंनिराकृतांमुनेस्तनयांपरिग्रहंप्रतिनस्मरामि॥तुपुनर्बलवदाविवेकंदूयमानंमेहृदयंअन्यायातीतिवि

र

शा.टी ॥ स्वासमुत्पादयतीवेत्युपेक्षा ॥ अनयास्थायिन्यारतेनरनुसंधानं ध्वनितं पीडयाः कारणस्य स्मरणस्याभावे
पिपीडेति विभावना ॥ अनुमानं वा तत्त्वन्यायनस्य साध्यत्वे हृदयपीडा हेतुत्वात् ॥ अनुमानं तदुक्तं यत्र साध्यसा
१०५ धनयोर्वच इति तत्त्वक्षणात् ॥ अनेन प्रसंगनामा भोगमुपक्षिप्तं प्रसंगश्चैव विज्ञेयो गुरूणां कीर्त्तनं हि यदिति ॥
अत्र मुनेर्लिनयोति गुरुकीर्त्तनं ॥ ॥ इति सिभिज्ञानशाकुंतलटीकायां पंचमोऽङ्कः ॥ ॥ ॥ नाग
रिको नगररक्षाधिकृतः श्यालो राजश्यालः कोट्टपाल इति यावत् ॥ अलेअरे कुंभीलआ कुंभीरक चौरा कुं
भीरको गंठुपदत्तालकरश्च मालिम्लुच इति नाममाला ॥ आबा नेप इति मागधभाषा वारुरुव सूत्रेण सिद्धा वाका
रादेशः ॥ कथय कुत्र अलयापण्शो घटितमणिबंधनो कीर्त्तिनामधेयं मणिबंधनं सुवर्णप्रच्छन्नीकरणं तच्चउ
त्कीर्ण्णन्यक्षीकृतं नामधेयं यत्र तथा ॥ लाअकेलए राजकीयं अंगुली अएमंगुलीयकेरः स्वार्थादिए समास
द्धितं मागधी राक्षसादेः स्यादिति भरतोक्तेः राजादिग्रहणेन शकारधीवरादीनामपि ग्रहणात् तेषां मागधयु १०५
क्तिः ॥ तत्र रसोर्लशाविति सूत्रेण रेफस्य लः दंतस्य तालव्यः ॥ अत एस्यादित्यनेन प्रथमैकवचनस्यैकारः

नसीदंतुमावामिश्राः।मान्योमा वस्तवक्तव्यः इ सुतोर्मो देतिसंबोधनं।असौनीवः सुतरां ग्रामीणा इतितेन
मिश्रपदं गौरवार्थमुक्तं हगेअहंः अहे वयमो हगे इतिसूत्रेण हमितस्य हगे आदेशः।न ईदृशः कमेकारी।
किंशोभननोब्राह्मण इति कलायिचारञ्जाराज्ञाप्रतिग्रहो दत्त इतिसोपहासं।माराध्यान्यत्।तेञ्जोज्ञ इ तेञ्ज्ञः
सुणवदाणिः श्रृणु तेदानीं।इहहवोहिस्येतिघः।इदानीमोदाणिमिति दाणिं आदेशः।अहं शक्रावता
रान्यंतरवासी धीवरः।शक्रावतार इति तीर्थनामः।तस्यवाड्रामनामापि।एतदेवपूर्वीकेशवीतीर्थशम
इनोक्तं।पाटच्चरचोरदस्युः पाटच्चरस्तेत इति हेमः।किमस्मान्निर्जाति ः पृष्टः।पूर्वकोतिराज्ञिणा रेकत
रस्यनामः कथय तु सर्वमनुक्रमेण।मा एनमंतरे मध्ये प्रातिबध्नीतं।पदा युतः अणावेदिष्यामहपयति
दिवि वेवारितिदिः।नागिनी पतिसावृत्त इ च्यमरः कथय।अस्र हकेअहं।अहमर्थे हगे इत्युक्तेः जालोद्गा
लादिभिर्मत्स्यबंधनोपायैः कुटुंबभरणं करोमि।जालंमुत्रकृतमानायः।उद्गालोबडिशं।उग्गालोबडिसं
मित्यत्र इति देशी कोशे।विशुद्ध इदानीमाजीवः।सहजंकिलयन्नविनिंदितं नखलुतत्कर्म विवर्जनीयं।धीव

शा॰टी रस्यां जीवे विशिष्टे वृत्तिस्ते सामान्यमुक्तामिति ग्रस्तातं ब्रह्मसाध्वनुकंपाकृपातया मृदुरेव श्रोत्रियः दारु
१०६ णं पशुमारणकर्म विवर्जयाति यथा तथा मम सहजं विवर्जनीयं न भवतीति वैधर्म्यदृष्टांतः॥ इदं स्वार्थे तद्दे
पमायथा श्रोत्रियश्च दक्षो वैदिकः दारुणं पशुमारणकर्मापि यज्ञादौ न विवर्जयति॥ क्रतुषु हिंसाया वि
हितत्वात्सहजं विनिंदितमिति नोद्धार्दितिः॥ एकस्मिन्दिवसे खंडशो रोहितमत्स्यः रोहित इति मत्स्यविशे
षस्तं तुम॥ मया कल्पितो कल्पितः कल्पनं कर्तनं कुशाविति विग्रहः॥ यावत्तस्योदराभ्यंतरे इदं रत्नभासुरमंगु
लीयं दृष्टा पश्चादहं तस्य विक्रयाय दर्शयन्गृहीतो भवामिश्रैः मारयत वा मुंचत वा विक्रयायेति चतुर्थ्या
:षष्ठीति नियमेन षष्ठी प्राप्ता तादर्थ्ये वं ३ वेति विकल्पेन चतुर्थ्येकवचनं॥ अयमस्यांगुलीयस्यागमः प्र
ष्टिः स्तद्वृत्तांतः॥ जानुकोतिद्वितीपगुरुघना मा विस्रगंधिः॥ विस्रस्यादाममंधियादित्यमरः॥ गोधादी गोधाश
नः मत्स्यवधो धीवर एव निश्चितं सयं॥ अंगुलीयकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यं॥ राजकुलमेव गच्छामः॥ तहत
था॥ गच्छ अग्रतोगच्छेत्यर्थः॥ अरगं ३ भेदकावेरा॥ सूचक इमं गोपुरद्वारे॥ सूचक इमं गोपुरद्वारे॥ बहिर्द्विक्षु गोपु १०६

रामित्यमरः। तत्राश्रमस्तैर्भासावधानौ प्रतिपालयतं रक्षतं। तावदिदमंगुलीयकं यथागोमनं मन्तुरिति चतुर्थ्या ष
ष्ठीतेन भर्त्रे निवेद्य ततः शीघ्रं सन मार्गां प्रतीक्ष्य गृहीत्वा निष्क्रमामि। प्रविश्य तुझ आवुत्तः स्वामि प्रसादाय जानुक
निरापतेखलु आवुत्तः। नचवसहोसप्पिणीयारा जानः। फुल्लंति प्रस्फुरंति मम हस्ताग्रस्य च हास्तव धार्थसुम
नसः कुसुमानि पिनद्ध परिधापय —— ज्ञं। आमुक्तः प्रतिमुक्तश्चापिनद्धश्चापिनद्धतदित्यमरः। चतुर्थ्याः षष्ठीता
दर्थ्ये ३ इन्नाणुवर्तमाने चचातुर्थी स्थावितिसूत्रेण चतुर्थ्येकवचनस्य षष्ठ्येकवचनं। तेन च हस्ते सतिति सिद्धं। व
स्सवथासे ... पदापिकः पाठः। नार्हतिनावः। अकारणे मारणं मावयितुं प्रापयितुं। ततः प्रविशतीसाधे
तदंतेन विरलनामकमंगमुपन्निदेशं। तल्लक्षणांगो ३ वधबधादिको यस्तु वि ३ वः स प्रकीर्तितः इति। एष अस्माकं
स्वामीपत्रहस्तो राजशासनं प्रतीक्ष्य ३ तामुखं दृश्यते। गृध्रबालिर्भविष्यसि शुनोमुखं द्रक्ष्यसि वा। सूचकमुप
तामेष जालोपजीवी उपपन्नः खल्वंगुलीयकस्यागमः। यथा आवुत्तो भणति। एष पमसदन्तं प्रविश्य प्रतिनि
वृत्तः। अथ कीदृशो मे आजीवः। एष भर्त्रा अंगुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोपि दापितः। सोवनमपि यद्भः स

शा·टी मुद्रितेनागतोस्वं वनं तेनोत्क्षिप्तं वनेऽन्यमरणान्नर्तैरनुगृहीतोस्मि। एषनामानुग्रहः पतत्शूलाद्‌वतार्य हस्तिस्कंधे प्रति
२०७ ष्ठापितः। परितोषं कथयस्व। सम्भ्रमादिस्वादौ श्वेतेनांगुलीयकेन भर्तुः संमतेन भर्तुः संमतेन भवितव्यं। न तास्मिन्महार्हे
रत्नं भर्तुर्बहुमतामिति तर्कयामि। तस्य दर्शनेन भर्तुरभिमतो जनः स्मारितः। मुहूर्तं प्रकृतिगंभीरोपि पर्युत्सु
कनयनश्चासीत्। सेवितेनामस्त्यावुत्तेनात्वसेवादर्शितः तत्पर्थः। न नुभगाणास्यकृते मात्स्यिकभर्तुर्भिक्षयेन जीवति
मात्स्यिकाः। तेषां भर्तुरस्य उतमपस्य कृते सेधितो धनप्राप्तिस्तन्निष्ठतिसेवनमेतदर्थमेव जातमिति भावः। अ
तएवाह्न यया पश्यतीति। महारक इतः। अर्द्धं युष्माकं सुमनो मूल्यं भवतु। सुमनोमूल्यं पुष्पमूल्यमिति विनयो
क्तिः। एतावद्युज्यते प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृत्तः। कादंबरी मदिरा सख्यं विविधमेकत्र पानेनास्माकं प्रथममेवो
मितं। अथयावत् पूर्वं न जातमिष्यते तत् शौंडिकापणमेव गच्छामः। प्रवेशक इति। प्रवेशकलक्षणं वसुधाक
रायत्रीवैः। केवलं नीचपात्रैर्भाविभूतार्थसेवनं अंकयोरुभयोर्मिध्ये सवित्तेन प्रवेशक इति। अंकयोरुभयोर्म २०१
ध्ये इत्यनेन प्रथमांकानिषेधः। केचित्तु प्रकटितापः प्रवेशक इति पाठः। तत्र विष्कम्भ द्वयं तृतीयवत्पुर्षयोरंक

येऽधः षष्ठे तृतीयः प्रवेशक इत्यर्थः ॥ निर्वर्त्तितं मम पर्यायपनिर्वर्त्तनीयं अप्सरस्तीर्थसांनिध्यं यावत्साधुजनस्या
भिषेककाल इति । पर्यायोऽवसरे क्रम इत्यमरः । तत्र गंगायामप्सरस्तीर्थं नाम तीर्थमस्ति तत्र यावत्साधुजनस्नान
कालं एकैकस्मिन् दिवसे एकैकया अप्सरसा संनिहितया स्थातव्यमिति नियमः । तस्मिन् दिने सानुमत्या तत्कार्यं त
त्कृतमित्यर्थः । सांप्रतमस्य राजर्षेरुदंतं वार्त्तां प्रत्यक्षीकरिष्यामि । मेनकासंबंधेन शरीरभूता मे शकुंतला तया
च दुहितृनिमित्तमादिष्टपूर्वास्मि । किंनु खलु ऋतूत्सवेपि निरुत्सवारंभमिव एतद्राजकुलं दृश्यते । अस्ति मे वि
भवः [illegible] प्रणिधानेन सर्वं परिज्ञातुं । किंतु सख्या मे मेनकाया आदरो मम यामानयितव्यः । भवतु अनयोरेवोद्या
नपालिकयोस्तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्वे वर्त्तिनी भूत्वा उपलप्स्ये । नाट्येनेति । गंगाव
तरणावतरणं । तल्लक्षणं तु । पृष्ठेत्क्षेपनिक्षेपावधुनोत्क्षितसन्नौ । मजेताः त्रिपताकौ वेदेवमेव वा स्मृतः इति ॥
गंगावतरणमिति एवंविधं नाट्यमित्यर्थः । तदेतेन सानुमत्या आत्मनो विमानात् कृतं ताद्विवलनं नाम अंगमुपन्य
स्तं तल्लक्षणं दशरूपके । किंचिद्विवलनमिति ॥ ततः प्रविशती चेट्युद्यानपालिकयोरिति सूचिततदन्वयोः

था.टी श्वेशः॥ आताम्रहरितपांडुरजीवितसर्वंवसंतमासयोः॥ दृष्टोसिचूतकोरककृतुमंगललताप्रसादप्रामिश्च

प्रथमसंबोधने नत्वमावोक्तिः॥ सत्यमितिशपथे॥ सत्यं वशपथे तथ्ये इत्यविश्वः॥ वसंतमासयोर्जीवितेतिरूपकं

१०८ ॥ सस्त्वप्यानेशुश्रमूनेशुतदंकुरणेनकृतोसिच्छासितत्वामिवगम्यत इतिरूपणं॥ क्वाविज्ञीविदसर्वामितिपाठः॥ त

दा प्राकृतेशूर्वनिपातात्तियमासर्वेजीवितेति॥ अन्यत्र वसंतमासस्य जीवसर्वस्वमितिपाठः॥ जीवितरूपं

सर्वस्वमित्यर्थः॥ अत्रजीवितपदेयावत्तावज्जीवितेतिसूत्रेण विकारस्यलोपेजीवमितिरूपं॥ सस्वपीतरेषु

पुष्पेषुत्वमेवोत्कृष्टतमामितिभावः॥ कृतुमंगलेत्यपिरूपकं॥ प्रथमं परिदृश्यमानत्वाद्धेतोर्मंगलं सर्वत्रस

र्वमंगलेषु प्रथमं परिगृह्यमाणत्वात् कृतोमंगलं सर्वेषुकृतुवसंतयोरुत्कृष्टत्वेत्वयेवकृतेति कृतुश्चासौ

मंगलश्चेतिकर्मधारयः वारणेदोपवाराद्वारपवारात॥ परस्त्रीतिकायाः॥ चूतांकुरप्रसादनं युक्तमेवाश्च चू

तमसिमितिपाठः प्रामादिकः॥ पंचमभणस्य पंचमात्विकत्वापत्तेः॥ द्वितीये कवचनादेशो नु हेतिपाठेपि वरमे

वं पंचमकेलेमुखलाघतिरुक्तासाविरहन्येततस्मान्नुमितिपाठेन्याय्यः॥ तेन मंतु वंतु मेतु एवमास्वनेनष्ठूवे १०८

एतस्माद्देशाद्भिन्नं वर्तते। परभृतिके किमेकाकिनी मंत्रयसे मधुकरिके चूतकलिकां दृष्ट्वा उन्मत्ता परभृति
का न वर्तते। कलात्कोकिलेत्यर्थः। कथमुपस्थितो मधुमासः। मधुकरिके तवेदानीं कालः एष मदविभ्रमगीता
नां। कलानुमरीचयः। सखि अवलंबस्व मां। यावदग्रपादस्थिता भूत्वा कामदेवार्चनं करोमि। यदिमपि अवल
ंबनफलस्य। अर्धं कामिलेख्यो तस्य संपद्यते। यत एव। एवं नो जीवितं हि ममास्थितं शरीरं। अपि प्रतिबुद्धः कोमलो
पि चूतप्रसवः। एतस्त्र अत्र वसंतावतारे एषो इति पाठे एषः। बंधनवृंते मे गाः तत्र पुरा मिलिता वा तिदानेव तथा वृंतमा
यांबंधनं स्मरतामिति रूढः। कपोतहस्तकमिति। तल्लक्षणं संगीतरत्नाकरे। कपोतासौ करौ यत्राश्लिष्टमूलाग्र
पार्श्वकौ प्रणामे गुरुसंभाषे इति। त्वमासि मयावधूतांकुरदोहनः। कमायपगृहीतधनुषो। गृहीतधनुषः इत्येतेन
सर्वदा सन्नद्धतानिता। पार्थिकजनयुवातिलक्षापर्वतास्याधिका। धारोमवा। अत्र पर्वतास्याधिकचेहारस्या। सेवं
चेतेवल्लक्षणमतिशयोक्तिः। पटाक्षेपेणाति तिरस्करिणी तिरस्कारेणेत्यर्थः। नाप्रभूवितस्य प्रवेशो निर्गमो
पि चेच्छतोरनेनेकंचुकिनः। भूवनाभावाद पटीक्षेपेण प्रवेशः। तत्र कुपितत्वे हेतुः। कंचुकिलक्षणमुक्तं प्राकृ।

मातावदितिभिन्नंनाकं निषेधोऽनात्मज्ञेस्वभावानभितादेवनप्रकारणान्तरात्तादुष्यंतेनाकिमारभसेकि
मर्थमारंभंकरोषि।त्वयाप्यधुनारंभएवक्रियतेसोऽपिकिमर्थमित्यर्थः।इदमेवकोपकारणं।प्रसीदवा
र्यः।अगृहीतार्थेऽगृहीतनिषेधस्वप्रत्यक्षस्वरूपेऽत्रावा।वासंतिकैरेतत्कालोद्भूतपुष्पैस्तरुभिरपिवेतनैस्ताप्र
माणीकृतमेवावेतनैस्तत्प्रमाणीकृतमेवावेतनैरपीत्यपिशब्दार्थः।शासनमाता।शासनंनन्दृणदत्तोर्थाय
च्चिन्नरलेखशालिप्रियितिहेमः।अप्रमाणीकृतगाम्भोल्बेज्ञा।वक्रमाणानांवस्तुस्वभावादेवतथात्वात्।अ
वासंबंधेसंबंधरूपातिशयोक्तिः।राजाज्ञायास्तद्रूपत्वंतद्वताऽसंबंधान्।तदेवदर्शयति।तथाहीतिभू
तानामितिभूतानांकालिकामंजरीतिजात्यभिप्रायेणैकवचनं।कालिकाशब्दोबाधितमुख्यार्थः।अभिनवोद्
तसाधर्म्यान्मंजरीलक्षयति।अविकासितफलं।वहिर्निर्गतापिस्थिरातेप्राक्तिन्नापित्वंत्वीयमात्मीय
मितियावत्कन्यावस्पर्शवनितारजःपरागेणबघ्नातिनपुष्टंकरोतीत्यर्थः।यथाकावनबालाऽस्पोढत्वया
रजोदर्शनंनयातीति।समासोक्तिरियं।इदमपिहेतान्बहिर्निर्गतमपि।इत्यत्रशब्दोबाधितमुख्यार्थ

सन्नयः संनद्धः समुद्गाय बहिर्निर्गच्छतीति बहिर्निर्गमनसाम्यात्कुरबकं कलन्नयन्नीतिशोभावत्त्वं ध्वनतीयत
कुरबकं शोणाङ्कुरं स्तम्भुष्यामिति ज्ञातावेकवचैनं। तत्र शोणोङ्कुरबकः स्तम्भरः। तत्कोरकावस्थयाकालिकाव
स्थयास्थितं अत्र कोरकत्वेन जहातीति कार्याभावे वक्तव्ये तद्विरुद्धलेनोक्तिः। गते पि शिशिरे वसंतारं
भसमये पुंस्कोकिलानां रुतं कंठे भुस्खलितं तथा स्फुटः पुंस्कोकिलत्वेनोनजात इत्यर्थः। अत्र च विर
निर्गतादेः कारणस्योक्तेस्तत्कार्यस्य परागादेर्निषेधान्मालाविशेषोक्तिः। नच्चत्राविरोधवाधकापिश
द्धश्रवणाद्विरोधाभास एवास्त्विति वेन्न। कर्पूर इव दग्धोपि शक्तिमान्यो जने जने। हरतापितनुं यस्य
शंभुनानहृतं बलमित्यादौ सत्यप्यपिशब्दे विशेषोक्तेर्दर्शनात्। उक्तं च राजानकरुय्यकेन। कार्याभावे
नेहोपक्रान्तत्वा हूलवत्ता कारणसत्तायाः एव बाध्यमानत्वेन तु तया कार्याभावस्येत्यन्योन्यबाधकतानु
प्राणिताद्विरोधालंकारेदः इति। ननु दग्धत्वस्य शक्तिमत्त्वस्य च किमत्वस्य दग्धत्वे तनुहरणत्वस्य बलह
रणं तस्य च तनुहरणत्वमिच्यन्योन्यबाधकत्वं प्रतीयत एवेति चेन्न सत्यं। यथा विरोधे सत्यापि भिन्नविषय

शा॰टी तेनां संगतेन विरोधाभासत्वं । एवं कारणाभावे कार्यसत्वेन तत्र वसति तदभावरूपत्वे वंरूपविषद्वयद्वयपरित्यागे
११० नैव तस्य विषय इति ज्ञेयं । अपवादविषयं परित्यज्यैवोत्सर्गस्य प्रवृत्तेः । इष्टपतेर्वै तद्व्यतिरिक्तविषयता वास्य ।
ज्ञेयपतिव्रताय वकुरुते । विशालैरपि भूरिशालैः कुपतिमपि कलत्रं वल्लभमभिन्यादवितिसर्वं निरवद्यं
स्वभावो निश्चामकितोऽनीतः स्मरेऽपि चरणार्द्धकृष्टत्वं तूणीरादर्द्धनिष्क्राशितं शरं संहरसांके रक्षुवेन्नार्यां स्व
त्रीभीतत्वे शरसंहरणमुन्नयमुत्प्रेक्षे । कामस्यमूनम्रता दूसतत्तुष्णाणामसकलो सन्नत्वादिपमुत्प्रेक्षा ।
कामस्य मू...रतादूसेतत्तुष्णाणामसकलोत्सन्नेतादिपमुत्प्रेक्षा । अस्याव दूर्ववाक्यार्थत्रयं हेतुत्वेन योऽस्या
काव्यलिङ्गं । स्यस्येति क्रूरकारेतिपुरोपीतिच्छेकवृत्तिश्चानुप्रासाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं । नास्ति संदेहः महा
प्रभावो राजर्षिः । तयोः स्त्रीत्वा यथाश्च तया हितया । कंचुकिनो नाएकप्रभावातिशय वर्णनीयतया वएवमु
तरं आर्यकातिदिवसान्यावयोर्मित्रावसुना राष्ट्रमेणानाद्दिनीपादमूलं प्रेषितयोः कतिविहितानानीन्यन्य
यः । वृक्षं वनौप्रमदवनस्य पालनकर्मसमार्पितम् । तदागंतुकतयाऽश्चात दूर्वेश्च वाम्यामेषवृत्तांतः । जयतु य ११

ज्ञातं तज्ज्ञातमित्यर्थः। आर्यि कौतूहलं नो यद्यप्यनेन जनेन न श्रोतव्यं अस्य श्रवणयोग्यमित्यर्थः। तत्कथयतु। अ
यं किंनिमित्तं मत्त्रायसातोऽश्ववः श्रांतिच्छिद्भः। उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः। गुरुणा कारणेन नवितव्यं। अन्यादेशोऽनि
राकृतिस्तल्लक्षणाय कौलीनं लोकवादः। स्मा कौलीनं लोकवाद इत्यमरः। अन्तराष्टियमुखोतया वेदगुलीयकदर्श
नं मे इति प्रमया। इति यदेवमस्य तदेवेन तदा प्रन्थेती। तिसंबंधः। रमयामीति। रम्य स्वकु वेद न वंडपादादिकं दृष्टिवन्नुषा
पितपरपतीसर्थः। अक्रांतिनिरमातेतुरायथा तथानसेव्य ते पूर्वेतु कार्यापीन्नितयास्रसुनास्यवसंतरायेन्नामित्यर्थः। पू
र्वं प्रत्यहं स्नुनानयथा पूर्वेन प्रच्यहं इत्युनयं विरखेपं। शय्यानां नशय्यायाः। प्रांते गुनमाश्रेयानि विवर्तननानि
परिलुठनानि नस्वापस्तेरात्रिं ईगातानि इएवेति पूर्वेत्र हेतुस्तेन योज्यं। तृपानिशाः। नतु निसां विगमयातिविरुद्धं उ
पथास्यास्तथा नेवाउयाति नतु गच्छति। पदीतः स्तु रेभ्योदेवीमय दाक्षिण्येनासंतानुरोधेन दाक्षिण्यं नाम बिंबो।
ष्टिबैर्विकानां कुलव्रतमित्युक्तेः। एतेनातावरपकसंधानितं उवितामित्यवस्थापेन्नणीयसंधानितं उवितामि
चवरयापेन्नणीयसंधानितं। ईदृशीवावंददाति तदागोत्रे प्रुनाममुगोत्रं वनाम्नि वेत्यमरः। स्खलितोऽन्यनाम

शा॰टी ग्रहणं कृतान्यनामग्रहासन्नविरमतिकालं व्रीडयाविलक्षो विस्मयान्वितोभवति। विलक्षो विस्मयान्वितः इत्यमरः।
११२ अहं राजा दुष्यन्तः मम माध्यस्ता दृशी अवस्थाति त्वमनसि स्वास्मिन्नेव विविसास्मिय इत्यर्थः। अत्र पश्चात्तापादिके कार एव
कवेयत्नलकार्यस्य रम्यद्वेषा देवेवं नंततस्यान्योक्तं। कापालिंगा। पुराप्रेति प्रप्रेतिन्नन्नेद्दी तिष्ठे कावृच्चनुप्रलो। दृ
तमनंतरोक्तं। प्रियंमेऽस्मात् दुर्मनस्यादिति व्यधिकरणे पंचमी। अस्मात्कारणात्प्रभवतः समर्थात् विकारादित्यर्थः।
वैमनस्यात् दुःखेगात् युज्यते प्रविश्य पटाक्षेपेणोत्याद्येतदं तेन द्युतिनामक मंगमुपक्षिप्तं। तल्लक्षणं दर्पणे। तर्जनोद्वे
जने द्युतिरिति। एतच्छ्रुत्वा तह इति तथेति। प्रतीहारी लक्षयात्मुक्तं शाकु। अहो आश्चर्यं सर्वविस्मयं हितं। अर्था
तरन्यासः। एवमित्यादि उत्तरवाक्यार्थकः सर्वस्तु यदा याद्दश्यो या उपस्थिता तस्तोत्सुता रूपेणारमणायत्वमित्यर्थः।
उत्सुकः विरहपीत्यर्थः। एतदवस्थायाः अन्यत्र प्रियदर्शनत्वमपि राजृद्योत्यं। अत एवार्थांतरन्यासो विशेषपदं।
तथा हत्वभयपरामर्शः सएवपद्येवाच्येन सर्वं शिवीगेनो त्वरं शस्येतित्रैर्यो प्रत्यादिष्टेति प्रत्यादिष्टो निराकृतः। विशेष
मंडनस्य प्रद्वेषस्यांगदंगुलीयकमुकुटादि विविधीरणा वियेनिसः। अनेनांगात्य प्रभूषितान्येवकंकणाद्येविभूष ११२

यौ॥ येन भूषितकञ्जीति तद्रूपमित्यालितं यं ध्वनितं। वामस्य प्रकोष्ठस्य मणिबन्धेऽर्द्धलग्नस्यापि तदन्त॥ प्रकोष्ठो विस्तृत
करेभ्यस्य कञ्चीतरे पि वकूर्परादूर्ध्वरेखापीति विश्वः॥ कांचनमेवेत्यन्यासं स्पष्टत्वेनातिशीतलत्वाविन्नये द्वितीयस्य वोदु
म सामर्थ्यात् इति श्रेष्ठ अन्यस्य स्तनला न्तत्ं। वामग्रहणेन विरुद्धार्थमिव स्वपं धारणमुक्तं। अत एव एकमुख्यैः सर्वदा सत्त्वीत॥
एकमुख्यान्यकेवलाः॥ इत्यमरः॥ अत एव वामप्रकोष्ठस्यार्पितं दत्तमिति भूतत्वं तो एते नैतन्मात्रे गौ दशोऽला विशेषो ध्व
नितः॥ स्वात्मसेन विरहित्वादुःख नापरकष्ठ्यपाटलोन तदन्तरं अथ रोयस्य स॥ तादृशे स्पैवशोलाहे तु त्वं ध्वनितं। चिंतयार्शे कु
तलागतयायज्ञा गरणेन प्रकर्षेणातीते स्नानेनयस्य स॥ जागरणेन रक्ताञ्जातत्वं तेन वशोलातिशययोगि त्वं ध्वनि
तं। एतस्य स्वभावो हि त्रिपरिकरालंकारश्च॥ आत्मनस्तेजो गुणाद्धीक्षिलदत्तात् द्वीणोऽपि कृशोऽपि द्वीणत्वेन न आलक्ष्यते
कस्य संस्कारार्थम् उद्दिखितः उद्धृष्टो महामणिरिव महाशद्धेन जात्यत्वं सर्वगुणविशिष्टत्वं महत्त्वं च ध्वनितं। यथा शा
णोल्लिखितो महामणिः स्वतेजसा क्षीणो न दृश्यते तद्वदित्युपमा। अनेन महामणेरुपमानेनीतः सारतामनोहरता
सर्वदा दृश्यमानेष्वपि वित्ततता च ध्वनिता। उक्तश्च लितिहत्यद्भुपासा॥ अथ चर्चितेति सीकल्यः॥ जागरेति निद्रा छे

शा० टी० दृशो व्रीडा इति तत्र तत्र प्रत्यादिष्टेति विषयनिवृत्तिरिति कामावस्था अपि सूचिता॥ इत्थमनंतरोक्तं अथवा नेनेनायकसा
११२ त्विकगुणेषु माधुर्यनामा गुण उपदिष्टः। तल्लक्षणं तु॥ तन्माधुर्यं यत्र गात्रदृष्ट्यादेः स्पृहणीयता। सर्वावस्थासु स
र्वत्रेति। अन्ये आचार्यास्तु नव वा सविप्रलंभे अन्याः कामदशा आहुः। अंगेष्वसौष्ठवं वैवपांडुता कृशता रुचिः। अधृतिः
स्यादनालंबस्तन्मयोन्मादमूर्छनाः। मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इहेति। प्रत्यादिष्टेत्यादिनांगेष्वसौष्ठवं। व्री
डा इति कृशता। रम्यं द्वेष्टि यथा पुरेति स्वपद्येऽरुचिः। अरुचिर्विषये वैराग्यमिति लक्षणं। दाक्षिण्येत्यादिनाधृतिः। सर्वत्रा
रागिताधृतिरिति लक्षणं। स्थाने युक्तं। खलु प्रत्यादेशेन निराकरणेन विमानितापि अस्य कृते शकुंतला क्लाम्यतीति तत्स्था
ने इत्यव्ययं। ध्यानमंदमित्यनेनालंबनता। अनालंबनता वापि शून्यता मानसः स्मृतेति तल्लक्षणात्। प्रथममिति। ११२
सारंगस्य ईक्षणे इव ईक्षणे यस्यास्तया। अनेन तद्दर्शनमात्रेण प्रतिबोध उचित इति व्यज्यते। तत्रापि प्रिययात्यंतं हृ
द्यया शकुंतलया प्रतिबोध्यमानमपि स्वत एव प्रतिबोध उचितः स नास्ति। अपितु प्रयत्नेनापि प्रतिबोध्यमाने सुप्तमो
हमुपागतो। अत एव हतहृदयो। दुष्टहृदयः स प्रत्यर्थुनानुशयदुःखाय प्रशान्तापदुःखाय विबुद्धः। अत्र वर्त्वीढे

विशेषो हिः॥ तत्र प्रविविशेषा लावस्तन्नहि रुद्धे न सुन्नपदे नोक्तः॥ उत्तरार्द्धे विसाव्यना। उपमानुप्रासौ वा। न खलु दृष्टानीति राजो
क्तौ तु वादः॥ तपस्विन्या अनुकंपा हयिालग ध्येयानि लिखितं एष भूयोपि शकुंतला व्याधिना। शकुंतलायाः सकाशाद्यो
व्याधिस्तेन। अथवा नृपकं शकुंतलैव व्याधिरुद्वेगदायित्वात्· नजाने कथं चिकित्सित व्य इति प्रत्यवेक्षितां इति। रा
ज्ञो निः॥ शीकरसीकारस्तारमर्थं प्रत्यवेक्षताराग्मिति नीतिः॥ विज्ञेयं प्रमदवनं नृपस्त्र्य यस्मिन् स्त्रुह्ये तैः॥ सहरमते उरोपकंठ
इति हला सुखः॥ चिरकालेणाप्रबोधनाज्जागरयान्त्या यद्देव आज्ञापयतीति। वातायनेति कं तु किं नाम नियोगम
धिकारी॥ क्त तेल वतानि महिके। संप्रति शिशिरातपच्छेद रमणीयेनाप्यत्यैति शिशिरेनाप्यातपः॥ अस्मिन् प्रमदवन प्र
मदवनोद्देशे आत्मानं रमयिष्यसि। रंध्रोपनिपातिनः॥ छिद्रेषु अनर्थाः बहुलीभवंतीत्युक्तेः॥ मुनिसुतायी शकुंतला
यीराज्ञो मुनिसुतालेन प्रत्यभिज्ञाना तथोक्तिः॥ यः॥ प्रणयस्तस्य स्मृतिस्तस्या रोधिना तमसा मोहेन इदं मनः॥ सुहृत्क्व
प्रहरिष्यता मनसिजेन धनुश्चूतशरो निवेशितः श्च। ममतद्वियोगेवसंतकालस्य प्रादुरभूदित्यर्थः॥ वा वेक का
लत्वं द्योतयतः॥ सम्मुखयालंकारः॥ तेजेन तन्म्य दृष्टादपि स्मरणे स्मरणालंकार इत्युक्तात दलंकारेदस्तुदाहृती। अनुप्र

शा०टी० सख्याद्भुतविलोकितेहत्ते। तिष्ठ तावदनेन दंडकाष्ठेन कंदर्पव्याधिं नाशयामि। कंदर्प एव व्याधिर्यस्मादिति कंदर्पव्याधिं विश
११३ द्रेन हतो कुरु तेऽहं इति ज्ञेयं। न चासनपरिचारिका चतुरिका नवता संदिष्टा। परिचारिकाह्ल दृत्तासुत्कं मालतीगुल्मवार्ये॥
न२ सौवाहनेनैव सेवत तथा वैवधसाधनो। तथान्तरणसंयोगे माल्यसंग्रथने क्षुधादि ज्ञेया नाम तः॥ सा तु नृपतेः परिकेति वा।
माधवी मंडपे इमां वेलामतिवाहयिष्ये। तत्रैव मे चित्रफलकगतां स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुंतलायाः प्र
तिकृतिमानयेति। ईदृशो हृदयविनोदनस्थानमिति अन्यः॥ तत् तस्मात् मे वमार्गं माधवीलतामंडपमार्गमादेशय। इत इ
तो भवान्। अपषमणिशिलापट्टकसनाथो माधवीलतामंडपः उपहारः तु स्तोपहारस्तेन या रमणीयता तया निःशं
सयं स्वागतेनेव नो स्मान् प्रतीच्छति। तत्प्रविश्य निषीदतु भवान्। लतासंश्रिता इच्छामि तावत् सख्याः प्रतिकृतिं त
तस्या भर्त्री वृद्धिं सुखमनेकप्रकारं अनुरागं निवेदयिष्यामि। इदानीं शकुंतलायाः सर्वं उपाय महत्तीते स्मरामीति ११३
सैवं वः॥ प्रत्यादेशवेलायां निराकरणसमयेन विस्मरामि किं तु सर्वं कथयित्वाऽवसाने तु नः परिहासविकल्प ए
षभवेन भूतार्थमित्यार्थ इति भर्तृन्मदाद्दैत्ये तन्मितमरः। आख्यातं मयापि मृत्पिंडबुद्धिना स्थूलबुद्धिना तथैव गृ

हीती। अथकामदित व्यत्तावलवती। एवमेवैतत्त्वोलोः किमेतत्त्वत्रनौ वित्यमित्यर्थः। अनुपपवैं खल्वी दृशीत्वयिसर्वदा
धीरे राज्ञि स्वयं दुष्यंते कदापि सत्तुस्याः शीव वह्नाव्यानभवं ति। शोके जाते ऽन्येनवह्नव्यानभवेतीत्यर्थः। अपरक्त त
प्रशंसा। तत्रह दृष्टांतमाह। न तुप वाते प्यतिशयितत्वा तेपि निर्घंपागिर यथः विह्न्वा वाया विह्नलायाः। न विह्न वाया
विह्नलायाः न विद्यते मारसां रहितायस्य मतथा। इतरति। इतो मत्ताः प्रत्यादेशा लज्जजनेमोतम्यादि कमनुगेर्दुं
यवस्सिताप्रयत्नं कुर्वाणामुङ्गरनंतरम् उच्चैस्तिष्ठतिगुरोः पितुः। शिष्यस्तस्मिन्गुरुसमे करवसमे वदति सतितुनरने
तरं वाष्पस्यप्रसर आविष्कृतेनकलुषाद्दृष्टिं कूरेकविनेइदंवीगयावकाशदानाय। यथा तद्धेहं न तति तिन्निमेद्दिरमि
त्यादौ। मयिनिर्दयेरा हृदये परापकारनिरतेता दृश्ये निरूपाधिर्वेवके ऽलीक धर्मिकं तुके इत्यर्थे ति रसेक्रमितवाची।
अर्पितवती प्रतन्मोद हति। प्रवहदृष्टेदहि कत्वासे भवान्मुख्यार्थविधेकार्यकारणासं वंधा त्रापेल दयतत्तदति
शयं व्यंजयतीति। दहतिप्रदमत्यंततिरस्कृतवाची। किमिव सविषंशल्यमिव विषाक्तः शर इव अशल्यं शक्ते शरे
वेसकं विकार्यो वत्तोमर इति विश्वः। उपमानुप्रासौ। तादृशदृष्टे स्वादृशे ऽपरागत्समं च। गुरुशिष्ये गुरुसमे इत्यः।

तोष ३

शा॰टी॰ त्रकथितपदत्वेन शंकनीयौ। तात्पर्यं सिदेन लाटानुप्रासार्थमेव तथा प्रयुक्तत्वात्॥ ३ नत्र त्रपदे वचनस्यावश्यकारित्वेन

१२४ यकारस्याल्पद्योतनादि तात्पर्यमवगंतव्यं॥ शिखरिणी वृत्तं॥ अमूहे आश्चर्यं॰ ईदृशी स्वकाय पिरते त्यर्थं ति रन्यासः॥ अस्य

संतापे नाहं रमामि मम संतोषः इत्यर्थः॥ संतापेनं दृति विषमीएतद्वाकार्थसमर्थकः॥ स्वर्वोक्तोर्थं ति रन्यासः॥ यथाय यथाऽस्य

तापस्तथा तथा शकुंतलानयनोपायं प्रतिप्रत्रेयेवाहं भविष्यतीत्याशयः॥ अस्ति मे वितर्कः॥ केनापि तत्रत्यवती आका

शचारिणा नीतेति॥ पतिदेवतीपतिव्रतीपरामृष्टुं स्प्रष्टुं जन्मप्रतिष्ठा जन्मस्थानी॥ प्रतिष्ठा स्थानमात्र कइति विश्वः॥

सीमो हः खलु विस्मयनीयः अस्यलावलात्रप्रति वोधः स्यालाव्यात्तस्येत्यर्थः॥ यद्येवमस्ति खलु समागमः कालेनेत

त्र भवत्याः॥ नखलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां दुहितरं द्रष्टुं पारयतः॥ शक्नुतो नखल्विति संवंधः॥ स्व॰ न इति॥ ता राम ११४

त्यक्तं तलालदृशौ वस्त्वसंनिहितैव तु न निर्वि न्नभावाय अनेनोत्कंठातिशयो व्यज्यते॰ अतीतं गतं॰ तत्रस्वनादि लिख

त लिखितर्केरत्यंतासंलावनीयदर्शनीयत्वं व्यज्यते॰ तत्र अदृष्टमप्यर्थमिदृष्टवैभवात्करोति सुखिजनदर्शना तिथि

मिस्तु हे॥ स्वनेसंलाव्यतएतदिति स्वे नो त्विति शर्वंवितर्कः॥ स्वनेस्वे त्स्याऽज्ञायदवस्था यां नाद्य भव्यते इत्यत आहमा

याल्विति मे त्रतेत्रा स्यामस तःप्रकटनं मायातस्याःकपटघटितत्वा हिषयसत्वात्तावदिति सा वाः स्यादेवं यद्यधिष्ठानं नप्र
तीतं स्याद् तत्र आह। मतिभ्रमो त्विति। तेनान्याधिष्ठानेश कुंतलाभ्रमः इत्यर्थः। स्यादेवं यदि व्यवहारदा मत्वं न स्यादत्र आह।
तावत्फलं अतएव ह्लिष्टं तु एवं तु इति। यावा व्यवहारः संताप एणादिरूा तस्तावदेव फलं यस्य तत्तत् ह्लिष्ट मत्यल्पी। तादृशः
कश्चिद् स्तुत्कृष्टो व मीः प्र वजिननै त्यल्पए वा वरितः यस्यता दृगल्पी फलमित्यर्थः। ससंदेहालंकारः। अतःपरं एते
ल्पयो च्यमानाम यावा आशंस्यमानाम मनोरथा। नामेत्यलीको अलीका मन्येरथा इत्यर्थः। तेतटप्रपाता इति स्विन्नरू
पकं। यथा वर्षासमये गंगादेस्तटा ऽघेनपी थ्यमाना ऽअहमहमिकया पतंति एकःपतंति तदुपरि अन्यस्तदुपरीत
रः। एवं मनोरथानाम एकेविलीयन्ते अन्ये उत्पद्यंते तेपि विलीयंते तेत्तदितरे उत्पद्यंते इत्यर्थः। प्रपातस्त्वतटो भृगु
रिति कोशात् तुनरुक्तवसदाभासः। नु मानुमेति मे तेमते तिच्छेदरकष्टत्यनुप्राप्तौ। द्वादशी उपजातिरिंद्र वज्रोपेंद्र
वज्रयोः। मैवेति। न त्वं तु लीयकमेव निदर्शनमुदाहरणं। अवश्यंभावी आर्विंतनीयः समागमो भवतीति। विदर्भकथ
अइएधमित्या हिनाएतदं तेन प्रयोजनानामी गन्तुपदिष्टं। तत्सदृशी दशरूपको सिद्धा मे चरणतो भाविदर्शिकास्यात्।

शा०टी० प्ररोचनेति। न सुलभम् असुलभं तच्च तत्स्थानं चेति तस्मात्। भ्रंशो ऽस्यास्तीति तत्। शकुन्तलांगुलिभ्रंशीत्यर्थः। अत एव शोचनी-
११५ योऽतवेति। हे अंगुलीयकरत्न निश्चितं तव सुचरितं पुण्यं ममेव प्रत्यनु अत्यल्पं विभाव्यते ज्ञायते अतीन्द्रियस्य धर्मस्य प्रत्यक्षत्वं
कथं ज्ञातुं शक्यत इत्याह। फलेनेति। अत्यल्पफलत्वेन हेतुनेत्यर्थः। ममेवेति सहोपमा। तेन ममापि पुण्यमल्पं तवापीत्यर्थः।
तत्र स्वस्याल्पपुण्यत्वे हेतुः पूर्वं दर्शितः। अस्याल्पपुण्यत्वे हेतुमाह। अरुणेति। यद्यस्मात्त्वं स्याः कदाचित् कनिष्ठि-
कायां तत्राश्रितं स्थितं अन्यांगुलौ तत्रापि तथाविधमितरांगुल्यामिति वक्तव्ये नाति प्रायः। प्रेमातिशयेन वामहस्तांगि स्पष्टेष्टि
केवलसर्वांगुलीभूनिक्षेपः। यद्वा विरहातिकृशतयाङ्गुलीकृतास्तु पंचस्वपि अंगुलीषु विन्यासात् वक्तव्यवचनोपपत्तिः।
तथा वालितं युक्तम्। तस्याः किंविधसुभगतदभ्लानवं त्वाद्रियो येनाकस्मात् इत्यपदवीमंगुलीयं प्रयातीति। लब्धपदं
महता भाग्योदयेन यथाकथंचित् प्राप्तस्थितिरपि सत् च्युतमसि। कीदृशं अंगुलीभूषणं नखेनाया सुताः। नखेति
तलस्याप्युपलक्षणम्। तासां तामनोहराश्च नातिस्थूला नातिकृशाः नातिह्रस्वा नातिदीर्घा नवलाकाः सरला इत्य- राम ११५
र्थः। एतेन स्वयोग्यत्वं ध्वनितम्। उक्तं च सामुद्रिके स्त्रीलक्षणे॥ नातिह्रस्वा नातिदीर्घा न स्थूला न कृशा अपि वक्राः

सरलारक्तनखारक्ततलाश्चापि। कामलाःसितविंदाद्याःसंगुरादीमिमन्नखाः। तादृग्गुलयोर्यस्याःसा लवेडाजवदद्वसेति
अनुमानकाव्यलिंगानुग्राह्याः। नन्तुममेवेति वत्कमलमिवम्नुखेमनोज्ञमेतत्। इत्यादावपि सहोपमा किंनस्यात् इतिचे
उच्यते। प्रकृतस्तुपमेयमप्रकृतस्तुपमानमितिसाधारणी स्थितिः। यत्रोभयमपिप्रकृतं इवशाद्दप्रयोगश्च तत्र सहोपमेतिर
हस्यं। यथा आदायशेषामिवमन्तुरिज्ञामित्यादौ। उभयस्यापिप्रकृतत्वेनविधेयत्वात्। अन्यत्रतु अतिशयप्रापकत्वेना
प्रकृतस्योपमेयस्यानुवाद्यत्वात् इयं च साधारणधर्मस्य वाच्यत्व एव संभवतीत्यपि ज्ञेयं। दुष्पितायाहृत्तौ। यद्यन्य
हस्तगतंलवेत्क्तयीशोचनीयेलवेत्। इयंनामंमुग्धाकेनोतेनकेनोपक्रमेण उद्धृतः। कथ्यतेधीरैः स्खलितेसमुपक्रमे इति
वरणिः। तत्रभत्याः शकुंतलाया हस्ताभ्यांहस्तैनेक दूंशापितालयातस्येकिमर्थदत्तेतिवचनेऽनोचित्यप्रसंगादे
तोदृदुक्तिः। ममापिकोऽहलेनाकारितएषः। आकारितइवेतिगम्योत्प्रेक्षा। ममाप्येतच्छुवणेकौतुकमासीत्तदेवानेन
दृष्टमितिभावः। किंयद्धिरेणकियताविलंबेनप्रतिपन्निं च दृत्तिं वा निमितियावत्। प्रतिपत्तिः बद्धत्तौ स्यादितिधर
णिः। एकैकमिति। अत्रकृडिकार्यादिवसमदीयमेकैकंनामाद्वरंगणाय यावत्तद्गणनमेतंगृहित्यावद्गणनसमाप्ति

शा०टी० ११६ रित्यर्थः। विवक्तुरेदि नैरितिलावः। हेप्रिये मम अवरोधगृहे तत्र प्रवेशसमये नेता प्रापयिता जनस्तव समीपमुपेष्यतीति। इतिम
यापि प्रत्यपि हितेति संबंधः। छेकहत्यनुप्रासो काव्यलिंगं वा वसंततिलकं वृत्तं। मया विस्मृततादृशस्नेहेन दुर्लनिष्ठुरं हृदये रो
त्यादि व्यंज्यते। दारुणात्मनेति संबंधः। छेकहत्यनुप्रासो काव्यलिंगं वा तादृशव्यंग्यावकाशदानाय। रमणीयः। हल्लव शि
विधिना दैवेन शापलक्षणेन वविसंवादितस्थ कथं धीवरकल्पितस्य कैवर्तखंडितस्य रोहितमत्स्यस्योदराभ्यंतरे आसीत्।
शचीतीर्थ इति गंगायां शक्रावतारापरपर्याये तीर्थविशेषः युज्यते। अत एवांगुलीयकादर्शनाद्देवतपस्विन्या अनु
कंपा हृदयिः शकुंतलायाः। अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणाये संदेह आसीत्। अथ वेदृशोनुरागः अभिज्ञानमपेक्षते क
थमिवैतत्तथापान्नानादस्याई हि श्युक्तिः। उपालभ्येयमस्योपालंभं करिष्ये। अनेनोन्मादः। गृहीतो नेनपंथा उन्मत्ता
नां। कथमिति। त्वितिप्रश्ने। वंधुरा सुंदरः कोमलाश्चांगुलयो यत्र तौ। वंधुरवंधुरेरम्येइतिविश्वः। एतद्विशेषणाप्र राम
योजनमेतत्स्वर्वतिरपद्येनि नरूपितं। तेरक्तोत्पलछविमतिम्रदुलं मया वारं वारं स्वहृदयन्यस्तं येनातिप्रीत्याततवधार ११६
णीकृतं तदुरवपरि॰ स्फुरीतकरं विहाय। अनेन बुद्धिपूर्वकस्त्यागउक्तो नमोहादिः। कथमंभसि निमग्नमसि। त्वं

त्वलीकरणीतेनतवदृश्यत्वमेवप्रयोजनं तत्करस्थमपिदृश्यमेव स्थितं सद्यदंतसि नितरांमग्नम दृश्यत्वंगतमितिकथं।एवं
तत्करत्यागस्तेनाप्यदृश्यत्वगमनमितस्तुपालंसदृयी।तत्रचेतनव्यवहारारोपात्समासोक्तिः।साकगुरुत्वात्स्वाभाविकोजलपातःस्तत्वे
दैकत्वेनोच्यतइतिस्वाभाविककृत्रिमयोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिगर्भा।अथवेतिदृष्टान्तोदेपालंकारः।नामेतिप्रसिद्धौ।अचेत
नैकर्तृगुणेसौंदर्यादिकंप्रेमादिकंचनलक्ष्ययोदित्यर्थः।तिरन्यासः।त्वयात्वचेतनत्वादिदैकृतं।मयातुसचेतनेनापित्यक्तुमितितत्का
रिणात्वं प्रतिकिंवक्तव्यं।मयैवेत्येवशब्दार्थः।कस्मादकारणमित्यर्थः।स्त्रीमात्रेणापितुप्रियापूर्वधीरितातिरस्कृतान तु त्यक्ता।
त्यक्तायाः पुनरुपादानेमहापुरुषस्यानौचित्यप्रसंगात्।अत्रवधीरणकारणाभावेतदुत्पत्तेर्विभावना।अक्तितिहृत्पुत्रासयो
र्सकरमवैमर्ध्वं वृत्तौ।कथंवस्तुद्वयारवादयितव्योऽस्मि।असावुन्मत्तोऽतएवविषयांतरसंचाराभावान्मयालोजनार्थं गंतुम
शक्यमितिभावः।अथचाहयथावुभुक्षयाभक्षितव्यस्तथाचायमपितयाभक्षितव्यइत्यपर्थः।प्रकरणवलात् वुभुक्षे
तिस्त्रीलिंगनिर्देशाच्च।कस्मादवधीरिताप्रियेत्यत्रप्रियास्मरणात्सेकल्पोपनीतोऽपियौवत्याह।अकारणेति।अकारणंयःपरि
त्यागस्तेनानुशयःपश्चात्तापस्तेनतर्तिहृदयंयस्याःसा।अत्रपरित्यागस्येलकथंकारणताधाकारणाभावस्येलकथंपरित्याग

मू०टी० ११७ इति विरोधो नाशंकनीयः॥ अत्र च कारणशब्देन प्रसिद्धेनायिकापराधादिकं गृहीतं तदेव तत्त्यागे कारणं दृष्टवरमिति॥ अने
न विचित्रफलकहस्तायाश्चतुरिकायाः सखीः स्त्रवितायाः एव पटान्क्षेपेणाप्रवेशोति त्वरासूचनाय॥ इयं चित्रगता महिनीत्य
नेन यद्राज्ञा पुनर्निर्दर्शनीया चित्रे तदनया भंग्या कविना संपादितमत एव पश्चाच्चित्रफलकं दर्शयिती तु क्लिश्यसाध्वयस्य
ति लिखितैवाकार्या (मधुरं सुंदरं यदवस्थानेत्याह) कुतिस्तयाद दर्शनीयो दृष्ट्यः॥ लावण्यान्तु प्रवेशो भ्यंतरीकरणी सुंदराकारतया भा
वाविर्भावो रम्यतरः इत्यर्थः॥ स्खलतीव दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु॥ अनेन मधुराकृतित्वमेवोक्तं यथा प्रत्यन्तदृष्ट्या माकृतौ
निम्नोन्नतेषु दृष्टिः स्खलतीति तथा चित्रेपीति महच्चालेख्यकौशलमिति॥ लावः॥ किं बहुनास त्यान्तु प्रवेशशीकया लावण्यैको
त्हलमेजनयति॥ एतदेवाह संशयाया हसा तुमतीं॥ अहो आश्चर्यं एषा राजर्षेर्निपुणता॥ अहं जाने सखीत्थं कुत्तलास्य
यतोमेवर्त्तत इति जाने इति संदेहः॥ यदृति॥ चित्रे यद्यत्साधु न स्यात् तत्तदन्यथा क्रियते यद्यपि तथापि तस्या लावण्यं किं राम ११७
चिद निर्वचनीयं या वरेखया चित्रार्थं त्लिकाविहितपाश्चत्यवशोभाविशेषेणान्विती संमार्ज्यरिक्षयोः लिख्यमानमपि शोभनातिक्रा
मतीति भावः॥ अन्यथा क्रियतोप्यथ वरेखया शोभयान्वितमिति विरोधाभासः॥ लावण्यलक्षणं रत्नाकरे मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्
वमिवान्तरा प्रतिभाति यदंगेषु लावण्यं तदिहोच्यते इति रेखालक्षणं संगीतरत्नाकरे

यतित्वमप्युमितं। ततश्च द्रविशेषणत्वेनापि योज्यं। नियत्या तिन्नमोह वन्तमोराहुर्यस्मि सस्तस्येति उपमासाविकाचात्र
निदृर्शनैव। अन्येत्वहृष्टांतमेवाहुः॥ अन्येसाधकप्रमाणत्वाविह्नुत्नयोः॥ संदेहसंकरमेवाहुः॥ अन्येसाधकप्रमाणत्वाद्वा
त्नयोः॥ संदेहसंकरमेवाहुः॥ जयति श्री आयुष्मिन्नयः॥ वाच्येनोति वाच्येरण क्रमप्रारंभेण गङ्गाद्रकंठत्वाज्जयश्च्द्र प्रतिबेधः॥ नविद्य
ते संस्कारो यस्यात एव पाटलवर्णश्चेतरत्नेपि पाटलरत्नमरः॥ एवंभूतमोष्ठपुटं यस्य तद्विति स्वलानोक्तिः॥ तेनचतिवि
नहक्लांतत्वं व्यज्यते पत्ताद्दशं तेमुखं दृष्टमिति विशिष्टं विधेयं। विशिष्टन्तु खदर्शनेन च विरहनाशः॥ अतएव जयइत्यवधा
तव्यो जयशब्दे प्रति बिद्धेपिजितमिति विरोधाभासः॥ जितत्वे प्रत्युत्तरार्द्धस्य हेतुत्वोपादानात्काव्यलिंगमपि। श्रुतिवृत्त्य
नुप्रासो। मातः॥ कएषः॥ वत्सतेसागधे यानिष्टछः। क्वचित्तु छेहीति नास्ति तस्मिन्पाठेन्नपकं। सुतत्विति कुतनावप्रियं इति
ष्ठति नस्तुतनाविति संबोधनं हेसुतत्विति। तत्र हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकं निराकरणाप्रियमपेतु। व्यलीकं त्वप्रियम्
तेइत्यमरः॥ विप्रियस्य हृदयात्त्यागे। यतिः॥ सिद्धेपि तुनस्त्रहृहर्यं विप्रियं मयात्यक्तमिति वाक्यात्रेण नत्यागोपितत्तत्सं
स्कारोन्मूलनपूर्वकं त्यागः इति ध्वनितं। किमर्थमप्रियं कृतं तत्राह। किमपि ईप्सितमनायस्यासौ किमपि मनास्तस्यार्किमपि

ना०टी०
१२६

मनसो मे तदा त्वद्दर्शनसमये बलवान्संमोहो ऽभूदिति विशिष्टं विधेयं तेन संमोहेन मनः समुन्मूलनं जातमित्यर्थः तेन वि
ज्ञानाभावात्कृतमिदं हीतव्यमिति भावः संमोहात्मनः संमूलनं जातमित्यस्यथा हे विधेयत्वेवक्तव्ये यदार्थे विधेयत्वेन तत्संमोह
स्य प्राधान्यद्योतनाय। तेन संमोहस्य मनो धर्मत्वान्मनसः संमोहो जात इत्यार्थेपि नरुहरे निरस्तं। प्रबलेति। प्रबलतमसा
माधिकसंमोहानीत्र तु प्रबलतमः शरहे नाधिकशोक उच्यते। तज्जन्यः संमोहो लक्ष्यते। तदतिशयो व्यज्यते। अत एवोद्भव
ति निर्हेश्य प्रक्रमभंगो न शंकनीयः। तमःशोके गुणांतर इति विश्वः। शुक्लेष्वकार्ये प्रवेदे प्रायाः शुक्लस्याग्रगण्या याः हृत्तयोस्तयोस्ताती
त्यर्थांतरन्यासः। हृष्टीतमप्याहाहस्त्र जमिति। अंबशिरसि निहितां परिशाविताः स्रजं मालामप्याहि सुधीकया भुनोति। अहि सुधी
कयेति श्रीति मात्रः। काव्यलिंगमस्रत्वं तु शासकं किमेतिमध्येमयीतिवलवलेति छेकानुप्रासाः। हरिणीहत्तं। राजाशाकुंतलायाः राम
पादयोः प्रणिपत्येत्यादिना तु नयोनाम भूषणमुक्तं। तल्लक्षणं त्वभ्यर्थनापरैर्वाक्यैर्विज्ञेयो ऽनुनयो बुधैरिति। उत्तिष्ठत्वाय हत्त्रतः। १२६
त्ननं नितिष्ठितमेसुवरितप्रतिर्वधनेपुराकृतं कर्मेत्यर्थः। तेषु दिवसेषु परिणाममुखे परिपाकोन्मुखे मायालोके साधकस्य वत्स
मारणत्वादतिदुःखदत्वं व्यंग्यं। मोहादिति। हे सुतनु मयापरमविवेकिना ऽधर्मशीलरुणात्यीत विदग्धेन दुष्पीतेनेत्यर्थांतर

सेक्रोतं॰मोहादज्ञानात्तेतववाष्पविंदुः जात्येवचनीउपेक्षितोनमार्जितोतएवाधरंपरितः सर्वतोवाधमानः क्लिष्ट
इतिशेषः॥ अनेनविंदूनामनवरतपातितास्खलतोक्षताद्ययावत्स्थितिस्थवनिता।तेनमार्जनकारणासामग्र्यांसत्या
मपियत्तदनुत्पत्तिः सा विशेषोक्तिः॥ मोहादितिनिमित्तस्योक्तत्वादुक्तनिमित्ता।तावदादावादित्वेकथनापेक्षयांतं
वाष्पंप्रमृज्यपश्चाद्व्यविगतानुशयोगतपश्चात्तापोभवेयमाशीसायीलिङ्।कीदृशी।आईषत्कुटिलेयत्यद्दतत्र
विलग्ने।अनेनास्यविंदुलाभावस्तदभावेनाधरपीडनाभावश्चध्वनितः॥ नन्वनुतस्यवाष्पस्यातीतत्वात्तमितिकथं
दृष्टेतिदृष्टिः कथमितिचेत्।उच्यते।यतः॥ चिरानुभूतोत्वंदुदर्शनोजनस्यदुःखानिनवीभवंतीत्युक्तदिशयाएतद्द
र्शनात्तस्याः पूर्वदुःखस्मरणोनयोवाष्पउत्पन्नः सतदृष्टेनराज्ञापरामृष्टः॥ दुःखहेतुत्वादुभययोः।आकुटिलेतिव्य
तिरेकः॥ यतस्तदाशोकावेगाद्विंदुरूपएवोत्पन्नोऽश्रुनाक्रमिकत्वात्तदवस्थापाप्तमनावदतिवोद्धव्यं।अतएवतत्
त्प्रमार्जनेनविगतानुशयत्वं।इदमेवोद्धृतविषादशल्यत्वं।यतोपराधादिनानुशयोहिविषादः॥ ततदुक्तंसुधाकरे।
अपराधपरिज्ञानादनुतापस्तयोभवेत्।विषादइति।हेतुरत्रानुप्रासो।वसंततिलकंवृत्तं।यथोक्तंमनुत्तिछति

शा॰टी॰ वाष्पमार्जनंकरोतीत्यर्थः। तच्चत्रिपताकवक्त्रानामिकयेतिज्ञेयं। तदुक्तंसंगीतरत्नाकरे। तन्मार्जनेवस्पादृषोयींति
१२७ मनामिकांनेत्रद्वेऽगतां विन्यसेदिति। अनेनकथयिष्यामीतियदुक्तंतत्संगोप्यप्रदर्शितं। आर्यपुत्रेदत्तंगुलीय
स्योपलंभः। प्राप्तिस्तस्माद्विषमीकृतमनेनयत्तदार्यपुत्रस्यप्रत्ययकालेदुर्लभमासीत्। तेनकारणेनहिनिश्चितं
लताकर्षीकृतोःसमवायःसंबंधः। तस्यापि ज्ञंकुसुमेप्रतिपद्यतां। अत्रत्वयाअंगुलीयकंधारणीयमितिप्रस्ता
तेयल्लताकुसुमदर्शनं तस्यप्रस्तुतउक्तः। सादृश्येनसाऽप्रस्तुतप्रशंसा। नास्याविश्वसिमि। आर्यपुत्रएवैतद्धारय
तु। राजा। अयिवेस्मृतिरित्यादिनाएतदेतेनपरिभाषणंनामांगमुपक्षिप्तं। तल्लक्षणं। मिथःसंजल्पनंयत्स्यात्त
दुक्तःपरिभाषणमिति। ततःप्रविशतिमातलिरित्यादिनाग्रंथनंनामांगमुपक्षिप्तं। तल्लक्षणं। उपक्षेपस्य
कार्याणांग्रथनंपरिकीर्तितमिति। राजा। अमृतंत्सीपादितस्वादुफलोमेमनोरथइत्यनेनप्रहर्षनामानाट्यालंका राम
रउपक्षिप्तस्तल्लक्षणंतुप्रहर्षःप्रमदाद्वाक्यमिति। लज्जामि। आर्यपुत्रेणासहगुरुसमीपंगंतुं। अभ्युदयकालेषु १२७
मंगलोत्सवादिसमयेषुइदमाचरितमेव। दाक्षायिणिदक्षपुत्रस्येति। अयंदुष्यंतइतिसम्बोधितःइतिनामप

वामर्शात्वाद्रूपरो निर्द्दिष्टः। तेन दुष्यंतनामधेयकः इत्यर्थः। भुवनस्य सप्तद्वीपमंडलस्य पालकः। ते पुत्रस्य ईडस्य रणशि
रःणशिरसि युद्धमुखे अग्रगामी अग्रेसरः इदमेव विधेयं। यस्य चापेन धनुषा क्षितिवल्लितिकर्म्म समापितकार्यं कोटि
मत्रं कुंठकोटिमदित्यर्थः। तेन युद्धे स्वमच्चैश्च न्यते। एतादृगपि मघोनः कुलिशं वज्रं अभरणीजाती वीर्यलिवरणस्य व
स्तनो श्रथितत्वेन वर्णितानुदात्तैः। नूपकंवास्यस्येति पयपायातियस्येति निर्ति तददितिमिच्छेक वात्युज्ज्वासौवावसत्र
तिलकं वृत्तं। संलावनीयानुलावास्यो हरितः संलावनीयः अनुलावः। प्रलावोयस्याः सा पुत्रघातिपिशुनेनपुत्रस्ने
हस्तवकेन पिशुनौरवलस्तवकावित्यमरः। इडोनयोः पुत्रः तस्य त्वं मित्रं चतस्त्वमपिपुत्रघायाः तत्रस्नेहः इत्यर्थः। दिवौक
सां पितरा वदितिकश्यपौ। धाद्रुविति। मुनयो व्यासादयः इत्यनेनेषां विप्रलंभश्रमकरणापाटवादिराहित्यं ध्वन्यते। तेन
च तद्दुक्तौ वैदानुमानेन प्रामाण्यं। द्वादशधा स्थितस्य द्वादशसु मासेषु द्वादशमूर्त्तिधरस्य तेजसः सूर्यस्याथ त्वोरणाम
मनीति। जगत्प्रदीपस्य विश्वविश्वक्रियाकलापकारणभूतस्योत्पादकत्वेन तेजोराशित्वं ध्वनितं। तथाच विष्णुपुरा
णे। तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि। अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च। विवस्वान्सविता चैव मित्रो वरुण एव च।

भा॰टी॰ त्वं मनुरंगिरा अदितिरिति आदित्या द्वादश स्मृताः। चाक्षुषस्यांतरे पूर्वमासन्ये तुषिताः सुराः। वैवस्वतेंतरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृ-
१३८ ता इति। अथवा द्वादशधा स्थितस्य द्वादशकलात्मकस्य। तदुक्तं माधवाचार्यैः। तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः। सु-
षुम्ना भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा। कभाद्या वसुदाः सौराः ठडांता द्वादशेरिता इति। यत्र स्तुवनत्रयस्य भूर्भुवः स्वल-
क्षणस्य लन्नैरिपोषकत्वेन धारणसमर्थं स्वामिनमिति यावत्। यज्ञस्य भागो विद्यते येषां ते येषामीश्वरमिंद्रमित्यर्थः।
सुप्युवेजनयामासा यज्ञलोगेश्वरं न स्तुरेश्वरं नस्तुवनस्य भर्त्तारमपि अयस्येति तस्योत्कर्षवद्दतापदसमुदायेन तदु-
त्पादकत्वात्तस्य कोप्यतिशयो ध्वनितः। यस्मिन् हृद् आत्मना लवतीत्यात्मभवः स्वयंभूः वरः पुरुषो विष्णुः भवा-
यजन्मने आस्पदं वक्रवामनावतारो सकलजगत्सृष्टिस्थितिसंहृतिकर्तुरजस्याप्युत्पादकत्वेन तपःसिद्धातिश-
यो ध्वनितः। परिकरोलंकारो व्यंग्यः। तदुक्तं विष्णुपुराणे। मन्वंतरेव संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज। वामनः कश्यपा- राम
द्विष्णुरदित्यां संबभूव हेति। इदं तद्धृदि मिथुनं वदन्प्रजापतिः। तस्मिन्भवा आदितिः। मरीचिसंभवः कश्यपः। अतएव १३८
स्तुर्जन्मनः एको मरीच्यादिरंतरं यस्य सः। अनेन ब्रह्मतुल्यत्वं। अंगम्भूतमहापुरुषचरितवर्णनस्तुतावामितितः

हरणात् त्रपाद त्रयेमा लोदात्तालंकारः। आत्मसवोलवायेतिवि रोधाभासोपि सवो नवेति द्वं द्वं द्वं देति छेकवृत्यनुप्रासो।
यज्ञभागेश्वरमिति विशेष्यं। परः पुरूप इति च विशेष्यमिति विशेषणप्रक्रमभंगो न शंकनीयः। सम्प्रदायेन संज्ञि प्रतिपाद
कत्वेंश्च वयवार्थेन रुद्रे जकत्वे कपालिपदवन्न विरुद्धं। कारणं तु पुंवेलवायास्यदं वज्र इति पर्याये रेकस्यैवार्थस्य
ग्रहणात् अर्थावृत्तिरलंकारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं। तदुक्तं विष्णुपुराणे। अथान्यान्मानसान् पुत्रान् सदृशानात्मनोऽसृ
जत्। भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमंगिरसं तथा। मरीचिं दक्षमत्रिं च वसिष्ठं चैव मानसानिति। तथा भृगोः ख्यातिर्लवे त्वसत्या
सीत्यति श्च मरीचये इति। तथा॥ षष्टिं दक्षोऽसृजत् कन्या वीरिण्यामिति नः श्रुतिं। ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश
ति। तथा मरीचात् कश्यपाजातास्तेऽदित्यादक्षकन्ययेति। इयं सृष्टिर्वैवस्वतमन्वन्तरे। न त्वयं प्राचेतसः पृथुवंशस
मुद्भवो दक्षः तस्यस्वष्टुरेकांतरत्वे कथमिति वेत्। उच्यते स एव दक्षोऽस्त्र उत्पन्न उत्पत्तिदोषः। तथा च विष्णुपुराणे।
दशभ्यस्तु प्रचेताभ्यो मारिषायां प्रजापतिः। जज्ञे दक्षो महाभागो यः पूर्वं ब्रह्मणोऽभवदिति। अत्र प्रतिरथो भवदार
क संहितावालकयुतावो युष्माकं पादवंदनं समुद्भवो दक्षः स्यस्वपुरुं न करोमि। आखंडलेति। तेभर्त्रा आखंड
लसमः सुतो जयंतप्रमितः प्रतः कारणात्। तेत वान्या आशीर्योग्यानतत्तीयवरणार्थे प्रवीर्हहे हेतुत्वेन योज्यौ॥

शा·टी· १३९

पौलोम्याः जयीपौलोम्याः सदृशी भवेतीयमेव तुष्टाशीरित्यर्थः काव्यलिंगोपमानुप्रासाः जातेसत्तुरिति मताभवाश्च
श्वपंदीर्घायुर्वत्सः उत्तस्यकुलनंदनो भव उपविशतां हिष्येति साध्वी शकुंतलाइदं सदृशत्वं भवानित्यर्थंतिरसीक्र
मितवाद्यैतेन तत्र द्रुणागरिष्ठोल्लवानित्य नेनविशेषणाप्रक्रमलंगः परिहृतः अद्धाविधिश्चेति त्रितयं समागतंमिलितं ते
दिष्ट्येति सर्वं वः निदर्शना अद्धादित्रितयोपमस्यकल्पितत्वात् त्रितयं वः समागतमिति पाठे एके केचिन्न दिष्ट्याविशेषव
सुक्तः प्रत्येकं प्राधान्यं तेन साध्वी शकुंतलाश्रद्धेति तत्तिन्न त्रयके या वाक्यत्रयं योजनीयं ततो वो युष्माकं त्रितयं दि
ष्ट्या समागतं चेति योजना तेनाति त्रय समागमात् समालंकारः वित यपदेन समागमे प्रति प्रत्येकं कर्तृत्वं बोधय
ता स्त्रीबालावित्यनयोरत्र ज्ञानकार्येति भावः देवानामपि येदेवा महात्मानो महर्षयः भगवन्निति ते वाच्या या
स्ते षीयोषितस्तथेति भरतो क्ते भगवान्निति संतुष्टिः उद्रोतीति कुसुमंप्रूर्वसुदेति ततः फलं उदेतीत्येवं घनोद राम १३९
यः प्राक् उदेतीत्येवं तदनंतरं पयो जलमुदेतीत्येवं आदिक्रियादीपकं निमित्तनैमित्तिकयोः कार्यकारणयो
रयं पूर्वोक्तः क्रमः अप्राकरणिकेन प्राकरणिकार्थ्यपिता न्मालार्थापत्तिः व्यतिरेकमाह तवप्रसीदस्यपुरः
सर्वंसीपद इति कार्यकारणविपर्ययादतिशयोक्तिः मम शकुंतला पुत्रलाभइत्तिप्रक्रान्तस्य विशेषस्य गम्यत्वे

(1051)

सा॰टी॰ विवरात्विंहे तुत्वेनयोज्यो। ततः क एष इदानीं कृतरक्तामंगलंदारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति। मातः एव कोपि इ रूषः पुत्र इ
१३५ तिमालिंगति। अनुकूलः परिणामः परिपाको यस्य तत्। त्वं यदा आगतासि तदा मया न प्रत्यभिज्ञातासि मयि तु नरागते त्वया
प्रत्यभिज्ञातः तस्य नु कूलपरिणामता। हृदयस्थः आश्वसिहि पतित्यक्तमत्सरेणानुकंपितासि दैवेन। आर्यपुत्रः खल्वेषः।
अनेनानंदनामकमंगमुक्तं। तल्लक्षणं समागमस्तु यो र्थानामानंदः सन्तु कीर्त्यते इति। स्मृतीति। मोहस्तमो राजरिव मोहतमः
अनेनोपमानेनाज्ञानस्य गाढत्वमुक्तं। उपमासाधकमनंतरमेव वक्ष्यामः। स्मृत्यापि तत्रं दूरीकृतं मोहतमो यस्य तस्य मे
प्रमुखे संमुखे दिष्ट्या दैवेन हे सुमुखि स्थितासि सुमुखीति सालिप्रायं सुमुखस्यैव संमुखे स्थातुं योग्यत्वात् सुमुख
स्य मुखगोपनमेव करोतीति। यत्र दुपरागांते ग्रहीतो उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विंदोर्नव पूष्णि चेत्यमरः। शशिनो रोहिणी
नक्षत्रविशेषः योगं संबंधं समुपागता। अत्र सुखे सुखीति सिमे सिंविति छेकानुप्रासः संदेहसंकरः सकारादीनां दं राम १३५
सान्तराणीमकारादीनामोष्ठ्याक्षराणां बहूनां सत्वात् श्रुत्यनुप्रासः। अनेन सह एकस्यैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः सं
करः। आर्याभ्यामीय तंत्र्यामेकवाक्यत्वात् संभवद्वस्तुसंबंधा निदर्शना मोहतम इति एकदेशविवर्तिन्युपमा इति तस्मृतेर्नि

ओ इत्यादिना अरो अ सो इत्येतेन पूर्वभावनामकमङ्गमनुपदिश्नीत न च द्रष्टीत्र अनु वर्त्तावत्स्र विज्ञेयो यथोक्तार्थोपदेशक इति।
सुखाते एहि इमं हन्तीति नियमव्याप्तताये। अनेनाद्यापि त्वत्सामर्थ्यं नियमकारित्वमुक्तं। शकुन्तलायै निवेदयावः। सुं वमीया
वन्मातुः सकाशं गमिष्यामि। मम खल्वनेनात्तो दुष्यतो न खलु। प्रत्याययन्तीति। एतावत्यर्थे प्रत्ययो नोत्पन्न एवेति लावः। विकारको
लोपि प्रकृतिस्थो सदृदम नस्योषधिस्कन्लानमेऽशाशाऽसीदात्मनोऽतागधेयेषु। अथवा यथा सानुमत्या आरब्धा ततथा सं भा
व्यतएतत्। अनेन समयाख्यमङ्गमुक्तं। तल्लक्षणं दुःखस्यापगमो यस्मिन् समयः स निगद्यत इति। वसने इति। परितो धूसरे नो ज्वले। इद
मेव विविधेयी। वसने ऽन्तरीयसंव्याने वसाना नियमेन तप आदिना क्षामं मुखं यस्याः सा। अत्रापाहृतमुखाया मुखस्यैव दर्शना
द्वेषाभ्यामसुखीत्युक्तिः। अनेन नालिङ्गहृस्थितावपि अतिशयलज्जालुत्वं व्यज्यते। सुखापावरणी तु चिरतरकालतद्दर्शनो
त्कण्ठयातदर्थमेव वपुः हृत्तेरिति विना नो चित्यं। इतः तावेकावेणी धर्ये यासा। यतएतादृशी अतएव शुद्धशीला अतिनिष्करुणा
सा मम मत्त्वं संविधित्वं दीर्घं विविरहकालीनं विरहव्रतं बिभर्त्ति। काव्यलिङ्गस्यभावोक्तिः। छेकवृत्त्यनुप्रासो। हन्नमनन्तरो
क्तौ राजेत्यादिना तदृते नसीध्वि नामाङ्गमुक्तं। तल्लक्षणं सुखधीजोपगमनं सीध्विरित्यभिधीयत इति। मरवन्धार्थ तु चइवा। पश्चात्ताप

शा॰टी॰ १३४ अत्रात्रभवमातरीतिदेशीकोश॥ आर्यस्त्विह भवस्तस्त्वस्वामेवतथावदत्ती। आर्ययीयस्त्वस्वामिति। नामसादृश्येन
वीवितोमातत्र वत्स लक्ष्मीवत्सास्यसूतिकाम यूरस्य रम्यत्वंप श्येतिम याभणितोसि। राजायदितावदस्येत्यादिनामातुराख्येतथे
तेनाक्षरसंघातनामकं भूषणमुपदिष्टं। तल्लक्षणं तु। वाक्यमक्षरसंघातो लिनार्थश्लिष्टवर्णकमिति अपि नामेति। यथा
मृगतृष्णिकाविषादायकल्प्यतेतद्दृत्तामनाजप्रस्तावदत्यर्थः॥ अत्रसंतिष्ठन्नर्मिमध्येयसीदृश्यानीतिहेतुत्वेन योज्यं।
अद्भुत एमातारोचतेमेएषमङ्गम्य रश्श॥ अम्हे हे इति खेदे रत्नाकरंडकं मणिवंधेस्यनद्दृश्यते। रत्नाकरंडकं रत्नावीडिका।
करंडो मधुकोशे स्याद्वीटिकाखङ्गकोशयोरितिमेदिनी। माखल्विदमलीव्यकथं गृहीतमनेनाउरोनिहितहस्तेइतिविस्म
यादिनयः॥ तदुक्तमादिभरते [illegible] त्रालिनयाध्यायो। शिरोद्भुतं पताकश्च वक्षस्थो विस्मयो भवेदिति। अनेनैतत्स्थायीअ
द्भुतरसोव्यज्यते। तत्रवदनस्याक्षीकंवर्धनिके॥ कुर्यान्निर्वहणोद्भुतमिति। आदिमरतेपि। निर्वहणे कर्तव्यो नित्यंहिरसो
द्भुतोकविभिरिति। अनेनोपगूहनलक्षणं मंगपद्दिष्टं। तल्लक्षणं तु। अद्भुतस्ययाप्राप्तिर्भवेत्तदुपगूहनमिति। मूर्खास्तु महाराज
एषाऽपराजितानामौषधिः॥ अस्यजातकर्मसमयेभगवतामारीचेनकाश्यपेनदत्ता॥ एनां किल मातापितरावात्मानं
च वर्जयित्वाऽपरो भूमिपतितां न गृह्णाति। ततस्तं सर्पो भूत्वा दशतीति॥ ॥अनेक॥ अथ मामनुगाह्णमहारा

राम १२८

शृंगारादौ रसे वीर्ये दिहवा त्वै लुपारदइ ति विश्वः। वनेषु गृहे षु स्थितिरन्वार्थं निवासस्तुशो तिवी ष्ठेति। दशकां ता। विति
षा तुः की तिरि ष्ठेति ह्रीरतरंगिणीकारः। तत्र केवल महीरक्षायै स्थितिरक्षायै स्थितिरिति लावः। पश्चाद्द्वाभ्यां केतेषां राजीत
रुमूला निग्रही सर्वेतिवा न प्रस्थाश्रमे विवाया क्रमेनिवसेती त्यर्थः। कीदृशानि तरुमूलानि नियतानियमसु ह्यात यः
सी तो षादिषु ता एकाकेवलाभ्यति व्रताये ष्ठ तानि। एतेन ततश्च जन्मादि से लाव नापाद्दत्ता। न्नृपका नुप्रासो। मालभारिणी
वृत्तं। आत्मगत्या स्वभावगत्या मानुषस्थ न्नृपेण ति यावत्। एवं देशो मानुषाणी विषयोन त्वु न रितिसंबंधः। एवमुभयथा
आत्मस्यार्थित्वमेवा लिव्य ह्यां। यथा भइ स्तुखो न रणातितत्त्वे थैवेत्यार्थ। अन्नरःसंवैधे नास्य वालस्य जननी। अत्रदेवगुरोः
कश्यपस्य तपोवनेप्रसूता। हेतेति हर्षे। एको वंशः एकमिदमिति द्वितीयं। कस्तस्य व र्मदारपरित्यागि नोनाम सं कीर्तयिष्ट
विं तयिष्यति। सं कीर्तनार्थं हृदि चिंतनेपि दोषः। सं कीर्तने पुनः किं वक्तव्यमिति लावः। अस्त्येतत्यो स्वाराणमित्यादिना
परदारव्यवहारइत्यं ते नक्षिोधनामकमी गन्तुपस्थितं। तल्लक्षणं तु। कार्यस्यान्वेषणां युक्त्या विवोधः परिकीर्तित इति।
सर्वदमनश्र कुंतस्यपक्षियोलावरापि पक्षपा। अथवशाकुंतलायावर्त्तं पिश्येतिश्लेषवक्रोक्त्यलंकारः। कुत्र वा मे अनुमातः।

शा॰टी॰ बोपमानीयत्वान्नम्रनोयमानत्वीस्वागतादृत्तीलड्मुखनखल्वयमृषिकुमारकः॥ आकारेति॥ आकारस्येष्टितं पत्नाषिकुम
१३६ रोर्यनभवतीतिकथयतीत्यर्थः॥ स्त्वानप्रत्यया तस्वानविश्वासात्। यथाभ्यर्थितिवालानन्नमैड्मोवेनमनुतिष्ठ त्र कुर्वन्नि अ
नेनेति॥ कस्याप्य ज्ञायमानस्य अयवृ वाचावराधिलमृग्यस्य कुलेष्ट्रेकुरेरा॥ अल्पदिनजातत्वकोमलत्वमनोहरत्वादिनो
कुन्तपेरणानेनगात्रेष्वहिवेष्ववयवेषुस्पृष्टेन तु सर्वांगस्पृष्टस्य मम एवं वक्षुमशाकाम तुमवै कगम्यीविगलितो वेष्टीतरं सु
खं यदि तदा कृतिनः॥ अयमेव कृतीत्यर्थः॥ यस्यांकादयं प्रनन्दस्तस्य चेतसि कां निर्वृतिं किं सुखं कुर्यादिति न ज्ञायत इ
ति भावः॥ तस्य सुखानुभवेन प्राकरणिकेरणीकेनार्थेन तत्पिचोदः॥ सुखातिशयस्यार्थादापतनादर्थापत्तिरलंकारः॥ नृप
कानुप्रासो वा॥ इड्वज्रोपेंद्रवज्रयोः प्रथमोपजातिः॥ ७ लोवालहृष्यंतो निर्वराप हस्वाञ्चाश्चर्यमाश्चर्यं॥ इमस्त्वस्य वाल
स्य तत्ववसंवेधेनसंवादिनीः श्रीकृतिरितिविस्मापितास्मि अपरिचितस्यापितेऽ प्रतिलोमानुकूलस्संहृत्त इति विस्मापिता १३६
स्मीत्यनु कम्पतो कोस्यव्यपदेशः॥ किंकुलं तु रुवंश॥ अतीवानयस्त्वा श्रमविषयीलवनेषितो तूर्वयो वनेये राजानः॥ रसे राम
राग॥ शृंगारादि श्रमधुरादिश्च आस्वादश्च ऐते विकायेषु एतेवा विकानिउ तमानितेषु रसो गैवरसे स्वादेति ह्रादो विषगयोः॥

व्यापारायेषां तानितिवहूव्रीहिः॥ अंकेधन्या आश्रयस्तत्रधरणायोयाश्या प्रीतिर्विषयिषांताः॥ उत्संगचिह्नयोरंक इत्यमरः॥ स्वभा
एवंभूतास्तनयास्तस्योत्कंठातिशयस्तद्वनयवहुवचनेवहंतो धन्यास्तएवधन्याइतिविधेयीतिषां बालानांसंगरजसामलिनी
भवंतीति॥ अत्रैतद्बालेत्यादिविशेषेप्रस्तुतेसामान्यवचनादप्रस्तुतप्रशंसा॥ तयाचाहमधन्य इतिव्यज्यते॥ णीयतायीतिनोसौ
तिमयन्येतिच्छेकहृत्विन्कत्यनुप्रासः॥ वसंततिलकं वृत्तं॥ नखलुनमामयंगणयतिकोत्रऋषिकुमाराणांभद्रमुखरहिताव
नोचयानेनदुर्मर्मोकिहस्तस्यहेरण दुर्मर्मकोमोचयितुमशक्योहस्तेनयहर्णंयस्यार्यदिस्मा॥ लिः॥ सतेन॥ डिंभलीलयाबाध्यमा
नेवालस्तुगेंदुर्मर्मेकिहस्तग्रहेणानेनबालक्रीडयाबाध्यमानेवालस्तुगेंदुर्मोचयेतिसंबंधः॥ एवमिति॥ आश्रमस्यविरुद्ध
ष्टत्तिर्यस्यतेनलवयासत्वानांसंश्रयःसुखयतीतिसुखः॥ सत्वसंश्रयश्चासोसुखश्चसोपिसमयकूयमोहिंसादिः जन्मतश्चा
रत्यैवेसत्वोपद्रवादिनाकिमितिदूष्यतइतिसंबंधः॥ कृष्णसर्पशिशुनावृंदनेयथादूष्यते॥ उपमानुप्रासौ॥ अत्रापिसामान्यधर्म
स्यदूष्यतइत्यस्योभयत्रयथोस्थितत्वेनान्वयानतिन्नलिंगत्वेदोषः॥ अथवाचंदनोस्त्रियामितिकोषाच्चंदनइतिपठनी
यीतदासत्वसंश्रयसुखइतिविशेषणमत्रापियोज्यं॥ पूर्वत्रपद्योपिविभक्तिविपरिणामेनयोज्यं॥ आश्रमेत्यादिविशिष्टेयौ

शा०टी० १३२ वसुडे। अतिरक्ता॰ करोयस्य यस्थितौ गुलिकोन्मृदु॰ वापीकुशांकितम्भो पिबत्कवतीलवेदुवं मितिः एकं स्तुरव्यंपंकज मिवात
त्वथमविकाशित्वान्मुख्यत्वं कीदृक्षा इव्द॰ रागोल्लोहितं यस्यास्तया। अनेनैतस्योविकाशसामर्थ्यंध्वनितं। नवोषया न्द्रतेन
शातः॰ कालेनन्द्रतनत्वमजठरवीभाव॰ उषाराज्ञौ तदंतेस्यादृचानव्यमसुखेति विश्वः॰ तेनलिङ्गं नतुसम्यक्कुविकसितं अतएव बाल
दृश्यालिप वाणीमैत रासीसं श्विनागायस्यतत्वा काव्यलिंगोपमे। छेकवृत्तिकृत्य उपमा॰। अत्रचविंवप्रतिविंवभावेनौपम्यादुप
मायाश्चित्रलिंगत्वं नसहृदयहृदयोद्वेगकरं। प्रसारितमित्यस्य प्रतिविंवत्वेनतिन्नमित्युपात्तं। तत्रबालककरत्वात्सम्यक्कुविका
सोनोक्त॰ जालेत्यादेरलक्ष्येत्यादिवं शस्कहृतौ। सुत्रोतोऽयंतितापस्या॰ संवुद्धिर्नशक्योवाचामात्रेणाविरमपिन्दुं। त्वंगच्छममकेरके
मदीयोइदमर्थस्य केरइति इदमर्थप्रत्ययस्यकेरदिशेस्वार्थेकिश्चेतिकेन्रूपं। उटजेमार्कंडेयप्यृषिकुमारस्यवरोरिक्तापी
द्वि२ तादिलिविविक्तोस्तिकामूर्यूरत्तिष्ठति। तमस्योपहरातहृगति। तथेति। अनेनैववतावत्क्रीडिष्यामि। अस्मेरतिस्पृहेरीक्षित राम १३२
इतिसंप्रदानत्वेचतुर्थी। आलक्ष्येति। अनिमित्तहासेदंतांशुकुलाश्वसामथ्याश्रितंदन्तकुला इवेत्युपमासमासः॰ हासानोसा
वकलात्। आईषल्लक्ष्माहश्यादं तस्तुकुलायेषी तेता॥ अव्यक्ता वर्णाः॰ यासुता॰ अतएववरमणीया॰ वचः॰ प्रवृत्तयोवा २

र्द्दनाकर्षणावेगेन क्लिष्टविसंस्थुलाः केसराः स्कंधवाला यस्य सः । स्वसावो क्लि॰ रु दन्तमनुप्रासस्था । यथा निर्दिष्टं सिंहबालका
कर्षणी कर्मयि स्यसः ॥ तपस्विनीत्याभिति सहार्थे तृतीया ॥ तं स रभसिं हदंतीस्तेगणायिष्ये ॥ अविनीत किं नोऽस्माकमपत्यनिर्विशे
षाणि सत्वानि विप्रकरोषि । हंतेति खेदे । वर्द्धते तव संरंभः ॥ स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोसि । एषा खलु
केसरिणी सिंही त्वां लंघयति लंघयिष्यति । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति प्रयोगः ॥ यदि तस्य पु
त्रकं नष्टं वसि । अम्महे आश्चर्ये त्विद्ध्वनाद्बलिअमधिकं नीतो स्मीति सोत्कंठं ॥ अधरं विसृष्टं तस्यैव तत्र विनियोगात् । तउ कंसंगीतश्रु
वानिवो । विनिष्क्रांतो विसृष्टः ॥ स्पा दृष्वरोल क्तकादिना । रंजने बालकानां च चेष्टा रोदेनि युज्यते । स्त्रीणां विलासा वियोकहर्षादिश्रु
वकीर्तिति इति । महत इति । अर्थवा लो महतस्तेजसो वीजं मूलं । वाल्यान्म हनिग्रहं तेजोस्मि वर्त्तते ॥ त्मर्थः ॥ स्फुलिंगावस्थया
स्थितो वह्निरिव । महतस्तेजसो वीज मित्यस्य प्रतिविंवमेधापेक्ष इत्युपमानुप्रासौ । वत्सैतं बालम्हगेंद्रं मुंच अपरं ते क्रीडनकं दा
स्यामि । कुवदेहिंणी तत्र तद्योगः ॥ स्पादोक विद्विति णादेशः ॥ प्रलोभ्येति । प्रलोभ्य प्रलोभनकारकं यद्द स्तं तद्वयः ॥ प्रणायो यांचा प्रीति
वीतिनप्रसारिश्र ॥ इति स्वलावारव्यानेंते न विनादर्शनासैस वाल्करो विलाति । कीदृशः ॥ जालवद्ध्थिता अंगुलयो यस्य सः ॥ उक्तं

शा०टी०
१३२

तीप्रार्थनेति पूर्वार्द्धार्थस्य समर्थकत्वादर्थान्तरन्यासः। अयं प्रस्तावः पतिव्रताधर्मकथनलक्षणः। खलु निश्चितं प्रतिपाल्यः
अवसरः समयो यस्य सः। पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः। अशोकवृक्षेत्यनेन तत्रोपविष्टस्य शोकराहित्यं तद्विषयतीति ध्वनितं। अत
न्द्रियमवेक्षणशीलं यस्य सः। निमित्तं दक्षिणबाहुस्फुरणं। मनरथेति हे बाहो वृथा किं स्पन्दसे स्फुरसि। वृथात्वं कुत इत्याह। मनो
रथाय यश्शकुन्तलाप्राप्त्यर्थं सो मम मनोरथस्तस्यापि नास्ति प्राप्तिः। परस्ताद्दूरतो निरस्तेति भावः। मनोरथायेति विषयस्य नि
गरणादतिशयोक्तिः। पूर्वमवधीरितं तिरस्कृतं। ननु त्यक्तं श्रेयः कल्याणं दुःखं च यथा स्यात्तथा परिवर्तते व्यावर्तते। अर्थान्त
रन्यासः। हूत्य नु प्राप्तोऽपि। मा खलु चापलं कुरु। कथं गत एवात्मनः प्रकृतिं चापलं कृतवानेवेत्यर्थः। अभ्रमिरस्तादीन
लस्येव सत्वं बलं यस्य सः। अर्हति। को नु खलु बालः केवलं कर्षणेनानायीतं सिंहशिशुं बलात्कारेणाकर्षति। क्रियास
हाय यः। किं कर्त्तुं प्रक्रीडितुं क्रीडां कर्त्तुं मनोविनोदनार्थमिति भावः। एतेनावश्यकार्यं साहसमपि क्रियेत क्रीडा
र्थं तत्कारित्वेनातिशयबलदर्पितया जगद्धरणाय मन्यत इति ध्वन्यते। कीदृशं मातुरर्द्धपीतस्तनं इष्टस्तनोऽन्यकर्षणमेव दुःख
रं तत्रापि सिंहशिशु कर्षणं तत्राप्यन्यस्मात्तत्रापि मातुः क्रोडात्पिस्तनंधयीतामिति सलोकषोविच्यते। पुनः कीदृशं। आम

राम
१३२
१

ततत्रा १

त्वेतिकविवचनैः रथस्याभ्रंलिहत्वात्। इतिकृत्वा मातलिर्लवतीत्यन्वयः। किंभूतं तत्राह। एतावावामात्रमेत्राविष्टोऽस्व इति अद्रिदिति
स्तत्पत्नी तयापरिवर्द्धिता मंदारद्रुमच्छायश्च स्वर्गादधिकतरं निर्वृतिस्थानं सुखस्थानमिति दिव्यं वाक्यं स्मृतेति। जाताम्रतरुच्छ
वगाहनखेदस्तस्य छेदो। अत्र सर्वविकारहेतुत्वेन ज्ञेयः। कथमिति प्रश्ने किं करिष्यतीत्यर्थः। प्राणान्यमिति सत्कल्पद्रुमोपवने उचिता
वश्यकर्तव्यापाराणां हत्तिः प्राणधारणक्रियानिलेन। न तु कल्पद्रुमवल्कलेन। कीचकपञ्जरे यतुलिः कापिशे पिंगटवर्णः। तायेधा
मार्थं न तु लोगार्थमिति षेकः क्रियास्नानविधिः रत्नशिलातलेषु ध्यानं आधारमात्रपर्यवसितत्वात् न तु रत्नशिलातलत्वेन तत्रक्री
डादिविदुधस्त्रीसंनिधौ संयमः। अन्यसंनिधावेव संयमो न सिध्यति विशेषतः स्त्रीसंनिधौ ततोऽपि देवस्त्रीसंनिधावित्यर्थः। अ
नेकल्पद्रुमादीनां कारणानां सद्भावे सति तत्कार्यमिवेव कर्तव्ये तद्विरुद्धानिलभक्षणहत्तिताद्युक्ते रुक्मनिमित्ता मालावि
शेषोक्तिः। एतयावैतद्विवासिनां तपस्विनां वैयर्थ्यतिशयो व्यज्यते। अन्यस्तु नयः भूमिष्ठास्तपस्विनः यत्स्थानं तपोलिः कीर्त्ति
त९ तितपःफलत्वेन बुद्धिति। तस्मिन्स्थाने मीयस्पर्त्तिः तपश्चरणिकर्मणोरोमंथतपोभ्यां वर्तिचिरो रितिकाजून्। तपसः परस्मैपदं वे
तिपरस्मैपदं। छेकश्चातिहत्यनुप्रासः। हेत्वलंकारो व्यंग्यः। हन्तमनंतरो ह्रो। खलुयस्माद् तत्सार्पिराणी उपर्युपरि धावंतीमह

शा०टी० तीर्णोपीतिकवित्याठः। तच्चकाक्का व्याख्येयं। प्रत्र रथावतरणोकारणोस्तितत्कार्यराणां नेमिशब्दादीनामभावात्‌ तु क्कोनि
१३१ मित्तविशेषोक्तिः। अकृत्यनुप्रासश्च। अवतीर्योपि नलक्ष्मतइतिविरोधालंकारः। वंशस्थे। हस्तीएतावानेवेति व्यतिरेकालंकारः।
हस्तेनेति उन्नानि तेनपतोकेना वल्मीकेति वल्मीकस्यपिपीलिकाकृतमृत्तुंजयस्याग्रेजातस्तंचनिमग्नात्मूर्द्धनि। शरीरंयस्यस
अग्रमालेवनेजातइतिविश्वः। मूर्द्धि। काठिन्यकाययोरित्यमरः। अनेनानेककालतपश्चरणंतु क्तं। सेदृष्टः। सर्पराणां त्वचोय
त्रतेनोरसोपलक्षितः। अनेनसर्वजंतुसाधारणत्वमुक्तं। कैवेजीरोत्यिनेनस्थूलत्वेवडशारवत्वंचोक्तं निर्तं। नताप्रतानेवल्लीसमू
हस्तद्वलयइवकंठरोमाणीवेति उपमितसमासः। संपीडन्स्यसावकत्वातृवलयः। कंठरोमाणिसाद्वलयः। कंकरोपिवेतिवि
श्वः। तेनात्यर्थसंपीडितः। अनेनापकारिणापुपकारकत्वमुक्तं। अंसयोर्व्याप्तोतितदंसव्यापी। अनेनमहत्वमुक्तं। शकुंता
नांपक्षिणांनीडस्थानैतेननिचितं। नीडस्थानेकुलेचयइतिविश्वः। जटानांमंडलंसमूहं विभ्रत्‌। अनेनपरिनिमित्तसपर्वद्यो
त्यते। स्थाणुरिवाचलोनिश्चलः। स्थाणुपदेपि विशेषणानियोज्यानि। उरसामध्येन। कंठेउपकंठेसमीपइत्यर्थः। अंसकस्की
ः। जटाधरोहनृपा। असौमुनिरर्कविंवमलिलंदीरत्यकर्मप्रवचनीयत्वेननद्योगे द्वितीया। यत्रस्थितः। समाधावाश्रम
इत्यन्वयः। परिकरश्लेषोपमानुप्रासाः। श्याईलविक्रीडितं। सेयतानियमिताःप्रग्रहाः रश्मिरञ्जवोयत्रतंरथमित्यार्थःस्क
राम
१३१

देवसर्वस्वाद्दगोचरत्वादेवमुक्तिः॥ इत्वपिरससमुद्रयोरवगाढश्चैवंवेः॥ साव्यः॥ सायंकालीनो मेघागलिद्वसानुमानुपर्वतः॥
अर्गलेनोपमर्दैर्घद्वापनार्थंतिच्च विष्णुपुराणे॥ हिमवान्हिमकूटश्च निषधस्तस्य दक्षिणे। नीलः श्वेतश्च शृंगी च उत्तरे व
र्षपर्वताः॥ लक्षप्रमाणौ द्वाविति। जंबूद्वीपस्यापि लक्षयोजनत्वात्॥ इक्षुरपि रससमुद्रः॥ अवगाढत्वं सेसत्वत्पेव। किंपुरुषेति। तदुक्तं वि
ष्णुपुराणे॥ भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतं। हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विजेति। तपस्वी सिद्धिहेतुमित्यनेन नमा
रीचस्यस्त्वत्वनं। स्वायंभुवादिति। स्वायंभुवात् ब्रह्मणः सेवेविनो मारीचेय ५ प्रजापतिः॥ कश्यपः॥ प्रवक्ष्यसुरासुरगुरुरित्यनेनाव
श्यं नमस्करणीयत्वं सूचयति। सपत्नीक इत्यनेन तवापि पत्नीसेवेयोत्र भावीति ध्वनितं। छेकः इत्यनुप्रासो। प्रथमः॥ कल्पउ
तेमः॥ पद्यं॥ नाद्यनोवतीर्णविति रथावतरणमेवैतयोरारोपितं॥ कविनाकविवाकर्षवेदे। रथावतरणे यानि चिह्नानि तेषाम
प्रामज्ञातत्वात्। तदेवाह। उपोढ इति। अभूतलस्पर्शतया न्नेमिस्वनाभावेन रथांगनेमयश्च कोप्रवयः॥ उपोढं शाह्ला कृतस्वना
नोरजश्च नेम्पश्च इतंपवनमाने न दृश्यते। निरुद्धतो निरोधात्। यतो भूतलस्पर्शसत्यवतरणे रश्मिनिरोधो लवति॥ अ
चेतदभावात्। अतएव अभूतलेति विषयपि हेतुत्वेन योज्यं। तवरथोऽवतीर्णोपि न लक्ष्यत इति नत्यापि लक्ष्यत एवा तवाव

शा० टी० नीउदयात् पाकध्या ३ अस्त्रीप्रकोंड ४ स्कंध ४ स्यादित्यमरः ॥ अत्रोदयशब्दः प्राकट्ये लक्षणया ३ तदतिशयं घनतिपरागो नोऽस्तु अति
१३० शयेन पतत् अतीत रंभमध्यं तत्र विलीनतां तदाकारतां जहाति त्यजंती प्रकटीनभवंतीत्यर्थः ॥ तनोर्लवि स्तत्तुत्वं ते न नषमहस्पर्शं सलिली
यासीत्तत्रापगा ४ नद्यः ४ संताने विस्तारे रथ्याद्विदृष्टैरित्यर्थः ॥ संतानो विस्तृतो देवदृष्टो देवापत्यगोत्रयोरिति धरणिः ॥ व्यक्तिं
प्रकटतां यांति पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वाउत् द्विपताऊर्ध्वीकुर्वंति वेत्तु तस्येद्रा ॥ केनापि भुवनं मत्पार्श्वमितीति कदमानी
यते इवेति गम्योत्प्रेक्षा ॥ पार्श्वं कक्षाधरो वक्रोपीतयोरिति विश्वः ॥ स्वलावोक्तिकाव्यलिंगे ग्रत्ये क्षयोः संसृष्टिः ॥ तानेस्ताविति
छेकवृत्ति श्रुत्यनुप्रासाः ॥ शार्दूलविक्रीडितं छंदः ॥ अत्र काव्यनिकलितौ नससः ८ पुतपाव्यक्तिमितिपठित्वा अस्थानस्थ
पदत्वलक्षणो दोषः परिहरणीयः ॥ एतेन सतानशब्दे अप्रयुक्तत्वेनिहतार्थत्वे वा नष्टशब्दे वा प्रकटलक्षणयार्थानतिवानेन
त्रावाचकत्वं च परिहृतं भवति हेतूनामार्थत्वेऽपि दूषणे तेन वाक्यत्वेन परिहरणीया महावाक्यत्वेनैकवाक्यत्वेपि उत्प्र राम १३०
ज्ञानादितिपठित्वा परिहर्तव्यो ॥ स्फीतोदया इतिपाठे लुप्टद्युतमा इति पठित्वा परिहरणीये पश्येत्यस्योत्तरं साधु दृष्टमि
ति सवर्द्धमानमवलोकयेति भक्रियायां तु वादकं कविवाक्यं का अहो आश्चर्ये उदारा महती रमणीया या वा तत्स्थानस्थित्वा एक

करौ॰ क्लिन्नाश्चाङ्गनि मि॰ वक्रप्रान्तो यस्य मत्ते अर्थैरथ॰ अराणी चक्राङ्गाणि तेषां विवरेभ्यः॰ छिद्रेभ्यश्चरं शीघ्रं वचक्रांग इति
विश्वैः॥ निष्पतद्भिर्निर्गच्छद्भिः॰ वातकैः पद्भिर्विशेषैः॰ कृत्वा अविरतासां विद्धतां भासाँ अत्र लिप्तैः॰ हरितैः॰ रथाश्वैः कृत्वा वारि
गर्भाणि उदराणि येषां ते तादृशाः अनेन सीमूर्णं जलभरितत्वं वेनितं गलेदिरयोरन्यतरोपादानेनतु स वेष्वमात्रः॰ प्रतीतेः॰। घनानान्तु
परिगतं गमनं विस्तृनयति स्थूस्यति पिस्तु नैरवलस्त्र्यकावित्यमरः॰। अत्र वारिगर्भोदराणामित्यस्य हेतुद्वयी। प्रतिश्चार्थं हितु
त्वं वोद्भवीतेन हेतुकाव्यलिंगयोरंगांगिभावलक्षणः॰ संकरः॥ वारिगर्भोदरलैः प्रति रथविशेषणस्यार्थं हितुत्वं ज्ञेयो। रेत्य
रिलिरमेतिच्छेकवृत्त्यनुप्रासो। मालिनी वृत्ती॥ त्रणादितिरथ वेगसूचनं। स्वस्या धिकारो यस्यां सा स्वाविकारा सा वासौ भ्रमि
श्च तस्यां॥ शैलानामिति। उन्मज्जती तप्रकटीलवतां अत्रोन्मज्जनेन कारणेन प्राकट्यं कार्यं लक्ष्यते तात् तमाल्यत्वं स्वनितं।
पत्र धर्मलिक्ष्यते तत्र तद्गताधर्मविंगपायर्थं तीरे लक्षितेततद्गतपावनत्वादयः॰। यत्र धर्म्मेलक्ष्यते तत्र धर्मं तिरोभावात् त
द्गतो विशेषएवव्यंग्यो यथा विकासेनप्रस्तत्वे लक्षिते तद्गद्धः॰ प्राकट्यातिशयितत्वादीति आकरएव स्थितौ। शैलानी प
र्वतानां शिखरात् अग्रनागारता त्ये कवचनं। महिनी अवरोहतीव अव्रोयाती वेत्युत्प्रेक्षा। पादपाहृह्याः॰ स्कंधानीप्रकांडा।

शा०टी०
१२९

त्वात्तुत्पीदिनिजीश्च हत्वा प्रयाम्य वर्षान्प्रथमक्रमेण। महीं महीध्रैः सहितां सहार्णाविं जहार रत्नाकरपत्तनैर्युतां। भुवं सना
कीं त्रिदशाधिवासं सोमार्ककेन्द्रैः सहलिमीडितं नभः। देवो द्वितीयेन जहारवेगाक्रमेण देवप्रियमाश्वरीश्वर इति। अन्यत्रापि।
क्रमेणैकेन जगतीं जहार समवरावरीं। नमध्याक्रमतस्तस्य स्वर्येऽस्य व्याप्तदिद्विरोदसी। द्वितीयेन क्रमेणाष्य स्वर्म्महर्जनतापसाइ
ति। विष्णुपुराणे।। स्यान्वर्थता ध्रुवस्य। यावत्यत्रैव ताराः स्तास्तावंत्यो वातरश्मयः। सर्वे ध्रुवनिबद्धास्ते भ्रमंतो भ्रामयंति ती
तैलपीडा यथा चक्रं भ्रमंतो भ्रामयंति वै। तथा भ्रमंति ज्योतींषि वातविद्धानि सर्वशः। अलातचक्रवद्यांति वातचक्रेरिता
नि। यस्माज्ज्योतींषि वहति तेन तत्र प्रवहः स्मृत इति। अत्र प्रवह एव ध्रुवे दोऽन्तरो वात उपरि वह इति पठितः। एतदुक्तं सारे
ण वायुपुराणे वचनं। मेघपदवीमवतीर्णोऽम्बरस्थ इति। तदुक्तं सिद्धांतशिरोमणौ। भूमेर्बहिर्द्वादशयोजनानि भूवायुरत्राम्बुद
विद्युताद्यं। तदूर्ध्वयोगः प्रवहः स नित्यं प्रत्यग्गतिस्तस्य तु मध्यसंस्थं। नक्षत्रकक्षाखचरैः समेतं यस्मादतस्तेन समा
हतोऽयं। स पंजरः खेचरचक्रयुक्तो भ्रमत्यजस्रं प्रवहानिलेनेति। अगमत्तमहाभूरूपपरिवर्तनवर्णनात्तु दाह्नी। अध्रुपासस्य।।
वसंततिलकं छंदः। अतः प्रवेक्ति प्रवहवायुस्कंधवरसेवारतः सवासकरणो वा हीं इंद्रियसहितः। अयमिति। शाकरे ण तु

राम
१२९

हाद्यशात मध्ये कतरस्मिन्मरुतां स्कंधे वेदत्तमिहे। तदुक्तं सिद्धांतशिरोमणौ ल्लवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वं स्यादुद्वहस्तदनुसं
वहसंज्ञकश्च। अन्यस्ततोपि सुवहः परिपूर्वकोस्माद्बाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धा इति। तिस्रोत समिति। यो मार्गः गगनेप्र
तिष्ठा स्थितिर्यस्याः ऐरावतं नरती। त्रिस्रोतसं गंगां वहतीति। तथा च विष्णुपुराणे। विष्णोर्विभर्ति यां भक्त्या शिरसाहर्निशं ध्रुवः। ततः सप्त
र्षयो यस्याः प्राणायामपरायणाः। तिष्ठंति वीचिमालाभिः सियमानजटाजलाः। वार्यौघैः संतते यस्याः प्लावितं शशिमंडलं। भूयोधि
कतमाकांतिं वहत्येतदहःक्षये। मेरुपृष्ठे पतत्युच्चैर्निष्क्रांता शशिमंडलादिति। यो मार्गः प्रविलक्षाः ऋक्षमयो थाद्ध्वायुरूपा यज्ञ
कर्मणि ज्योतींषि चक्रवादिनं दच्चीतानि वर्तयति परिभ्रमयति। तथा च विष्णुपुराणे। सूर्याचंद्रमसौ ताराः नक्षत्राणि ग्रहैः सह
होवातानीकमयैर्बंधैर्ध्रुवे वद्धानि तानि वै इति। तथ्याग्रहद्यति। राविष्याणि ध्रुवे वद्धानि ध्रुवः शेषतः। अमैत्युचितवारेणमेढ्रे
याति लक्ष्मिभिरिति। तपस्यपरिवहस्य परिवहनाम्नो वायोः इमं मार्गं विदंति। द्वितीयेह रे वामनावतारे विक्रमः पाद
विक्षेपस्तेन निस्समस्तं पापरहितं शोकरहितं वा। तमोंधकारे स्वर्भानौ पापे शोके गुणांतरे इति हैमः। तदुक्तं वामनपु
राणे॥ क्रमत्रयेणायमवेक्ष्य दत्तं महासुरेंद्रेण विभुर्यशस्वी। चक्रे ततो लंघयितुं त्रिलोकीं त्रिविक्रमी रूपमनंतशक्तिः। क्र

शा॰टी॰ विच्छित्तीति सुरसुंदरीणां नंदसुरयोषितां विच्छित्तिशेषै रंगरागावशेषैः यद्वा कर्दमादिति विच्छित्तिरंगहारेपि हारविच्छेदयोर
१२८ पीति विश्वः ॥ तैः स्वहस्तेन तासामंगरागं कृत्वा ऽवशेषितैरित्यनेन त्वच्चरितानामतिप्रियत्वमास्त्वित्तिं । वर्णैः वर्णकैः सितपी
तादिभिर्विच्छित्तिरंगहारेपि हारविच्छेदयोरपीति विश्वः ॥ तैः स्वहस्तेन तासामंगरागं कृत्वा तादिभिः रमीद्विवो कसः कल्पल
तीसुकेसु कल्पवल्लीव स्त्रेषु रतेनैतदेवाधिकरणं तल्लिखानयोग्यमिति ध्वन्यते । त्वच्चरितैस्त्वदवदानं लिखितीति । चरितस्य लेख
नासंभवादाह । गीतद्धमी मा उयोग्यर्थ जातं विचित्यत्वदीयचरितानि गीतनिवद्धानि कृत्वा लिखंतीत्यर्थः । कचिदर्थितत्वमि
तिपाठः । एवं विशिष्टकर्त्तृविशिष्टाधिकरणनिर्देनचतिललेखनस्यवर्णितत्वाद्दृष्टालंकारस्तेन तेषामेव विविधसंदर्भ्रृंगा
ररसोपभोगयोग्यस्थितिस्तत्प्रसादादिति वस्तु ध्वनितं । अत्र विच्छित्तिशेषस्य यक्षकर्दमादेर्वर्णकत्वेन तत्परिणतस्य च प्र राम
तप ३ कृतयोगित्वात्परिणामालंकारश्चाक्षिप्यते । दृत्यनुप्रासः । अष्टमी उपजातिरिंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोः ॥ महाउरुषत्वादस्य स्वस्तुति १२८
श्रवणे लज्जाकरमसावपि तत्स्तुतेर्न विरमतीति राजा तस्याविषयांतरसंचारं करोति । अमुं पुराणीसंप्रहारे उत्सुकेन पूर्वेद्युर्दिवि
स्वर्गमधिरोहता स्वर्गमार्गेण निर्लक्षितः । किं कुत्र वर्तंत इति न ज्ञातमिति भावः ॥ मरुतां पथि वायुस्कंधे तत्र सप्तवायुस्कंधाः ॥ आव

ननुदानवा एवकीटका इति रूपकसंदेहसंकरो वास्तु। कथमुपमेति चेत्। उच्यते। उद्धृतपदस्य दानवकीटकयोः साधारणप
त्वंरूपकसाधकत्वं। किंच। रूपमेकं रकानीप्राधान्यान्न लिंङ्गहृष्टेतयोरनुत्कर्षापाताः। उपमायां तु दानवानामेव प्राधान्या
त्तदुत्कर्षसिद्धेः। अतएव वनसेकरोपि उपमाकरणप्रयोजनं सृष्टमिवोक्तमिति हीनोपमापि न शंकनीया। द्रुतविलंबितं छन्दः। सि
ध्यतीति। महत्स्वपि कर्मसु कार्येषु नियोज्याः सेवकाः कार्यसिध्यतीति कार्यनिष्पादका भवंतीति तमी श्वराणां धन्यानां संभावनागौरव
तस्य तु रीतमवैहि। प्रभुमहत्वेनैव तत्कार्यसिद्धिः सेवकगुणः कोपि नास्तीति तत्त्वतः। संभावना वासनायां गौरवं ध्यानकमेरा
त्यजयः। अत्रेंद्रे आत्मनि च विशेषप्रस्तुते प्रस्तातप्रस्तुत्यवचनादप्रस्तुतप्रशंसा। अनयावतस्य प्रस्तुतत्वमस्य वप्र
भुत्वेस्व चयेत्यावितयातिशयद्योतनाद्दृष्टान्तालंकारो व्यज्यते। अरुणास्तमसीसेना। किंवा कथमभविष्यत्। चेद्यदि सहस्र
किरणोरविः धुरि नाकरिष्यदिति क्रियातिपत्तिः। दृष्टांतालंकारो उपासश्च। किंचेति निपातसमुदायः कथमर्थे चसेतातिलकं
वृत्तं। सदृशमेवैतत्तवेत्यर्थः। इतवेता दृशमेव वचकुंभवितमिति तावः। स्तोकमल्पमेतरमवकाशमतीत्यातिक्रम्येति कविवच
नो। मातलिः पुनस्तस्यैव स्तौति। विवदनाहो युष्मानिति। नाकपृष्ठे स्वर्गतले प्रतिष्ठितस्य सर्वदास्थिरत्वेन प्रतिष्ठीप्रासस्य।

शा॰टी॰ १२७ नयासानयोः॥ पुरस्तेषां तु इतरत्वं ध्वन्यते। उद्धृतदानवकंटकत्वात्तु खपरत्वस्य विधेयत्वेवक्तव्ये यत्तस्यार्थं विधेयत्व
मुक्तं तदस्य प्राधान्यं द्योतयितुं॰ काव्यलिंगं व्यंग्यं॰ यथा कश्चिन्मार्गकंटकमुद्धृतं करोतीत्युक्तिलेशः॥ एतेन न्यक्त्वोशाभावो
ध्वनितः॥ अथ वसुरखपरस्य सिंहाविलासलालसस्य हरेः॥ सिंहस्य त्रिदिवमिव त्रिदिवं स्थानं। यद्वा त्रिदिवं सुखे स्वर्गे वि
त्रिदिवा तद्यामिति हैमः॥ यतो हर्शस्थाने दानमदोद्दकं वीतिश्राक्रवंति दानवागजाउद्धृता दानवकंटकाय त्रेति एव
मन्यैर्न हृतमिति श्लेषप्रतिश्लेषप्रतिरोद्धापितो व्यतिरेकः॥ अतएव शक्रादिपदत्यागे न हरिपदोदकं वीतिश्राक्रवंतिदा
नवागजाउद्धृता दानवकंटकाय त्रेति एवमन्यैर्न हृतमिति श्लेषप्रतिभोद्धापितो व्यतिरेकः॥ अतएव शक्रादिपदत्यागे
न हरिपदोपन्यासः॥ कैरुन्नयैरित्यत आह। नवेति। अप्युनान्नतानि पर्वाणि येषां तेन नतपर्वाणो नैः॥ पर्वाणि नतत्वं यद्वि स्थ राम १२७
लेततन्नराणात्। एतेन सरलत्वं शीघ्रगत्वं मनोहरत्वं च ध्वनितं। तत्त्वपरमस्य रस्य विख्यातपौरुषस्य शरैर्नान्यस्य शरैरिति सं
वंधस्य व्यंजकत्वं वोद्धव्यं पुरा पुरु रुषे केसरिणो नृसिंहस्य पर्वणः॥ सकाशात् त्रातानतपर्वाणास्तेन रखेस्त्राई इषति उभयस्मा
प्राकरणिकत्वेन नतपर्वत्वसम्प्यानुल्पयोगितातेन नरवेः॥ शराणां नृसिंहेणा वा स्मरात्तत्त्रौपम्यं ध्वनितं॥ उपमानुप्रासौ वा।

तस्याद्धासिनेनिविष्टस्यनापितनिवेशितस्येत्यस्यश्लोकेनान्वयः॥ अंतरितिअंतर्गताहृतापार्थनामंदारमालायांजायस्य
सः तेनद्गरस्थमपिअंतिकस्थंसमीपस्थंउपकंठातिकाभ्यर्णोत्याद्यमरः॥ जयंतंउच्चसुद्धीदृष्यअधिकंदृष्वाहृतस्मितेनेति
तस्यमनोगतीयाज्ञांज्ञात्वेतिस्त्द्भंजयंतादप्यात्मनोधिकत्वेनहपात्रताध्वन्यतेहरिणाइंद्रेणाआमृष्टंस्पष्टं॥ यतुवक्षोहरि
चंदनेहदयानुलेपः सर्वेकश्चिद्भूमस्याः सास्त्रर्चीकपद्योपादानेनमालायास्तत्कालधारणीतस्यतत्कालकृतचंदनानुलेप
त्वैवव्यज्यतेतेनतत्कंठयोगपत्वास्नानत्वात्यंतसुरतित्वमनोहरत्वादिकंध्वन्यते। मंदारपुष्पाणांमालाममपिवक्षआहृत्त्वा
स्वयंपरिधापितानतुदत्ता। गौरवस्याधिक्यादुदानत्वंतितेतिहृदेतिच्छेकष्टत्यनुप्राप्तोवहितीयोपजातिरिंद्रवज्रोपेंद्रव
ज्रयोः॥ मातलिः अत्यल्पमिदमुच्यते। त्वानमरेश्वरादितिमनोइथातीतवस्तुदानेपिसामर्थ्यंद्योतितं। किमिदनार्हतिय
दतिप्रियमतिरम्यमत्तुष्टंजीवितायमाननमपितदर्हंपार्हतिअन्यदर्हतीतिकिंवक्तव्यमितिभावः॥ सुखेति। सुखपरस्यसुखप
रः सुखपरः तस्यायद्वासुखमेवपरंयस्यातिसुखिनरतिविषये। हरेरिंद्रस्योभयेः॥ त्रिदिवंस्वर्गः दानवाः कंटकाइवदानवकं
कंटकाः उद्धृतादानवकंटकायत्रतत्स्ताैः॥ श्रयोद्धृतपदेनतेषांसमूलनाशादत्यंताभावोध्वन्यते। दुःखप्रलीसावमर्यगम्यीः॥अ

श्री॰टी॰ कामन्यस इति तावत् ॥ तदेव दर्शयति प्रथमेति ॥ लवाः रमठत्वतः इस्य प्रतिपत्त्या गौरवेन पश्चात्कृतेन प्रथमस्तुपकृतेलघु
१२६ स्तुत्यैमन्यते । मठतो वदानेन स्तुद्धकर्मणा विस्मितः अवदानं स्तुद्धवर्मेत्यमरः । सोपि ईडः सन् क्रियास्वकृतासंमानना
तस्यौगुणाः आदरातिशयापादी अथ वातयागुणात्स्वस्मिन् विरयार्जवादीन गणयति तव कर्मस्तुत्वा मया तस्य संभा
वना कृतेति चेत्तस्यापि तस्य नायातीत्यर्थः । वड्डवचनेन संमाननामाधिक्यं व्यज्यते ॥ क्रियाश्चैवं कार्थ गुणा इति विरोधाभासो
व्यंग्यः । शहृद्धास्किमूलः त्वदवदास्मरणोनालिव्यक्तविस्मयपरसो विगलितवेद्यान्तरत्वेन किमपि न स्मरतीति तावत् । तेनोदात्ते
वस्तुनासंपदिति उदात्तालंकारः । हेतुश्च त्वत्स्त्रासौ । उपमेयोपमा व्यंग्या परस्परं क्रियाजननादन्योन्यमपि च वस क्रिया
लक्षणेकारणेसत्यपि यज्ञपानलक्षणकार्यानुत्पत्तेः सा विशेषोक्तिः । अथवगणनाभावलक्षणकार्योत्पत्तौ कारणाभा
वाद्विभावनापि यद्यपि कारणाभावो नोक्तस्तथापि तद्विरुद्धस्तुखेनोक्त एवेति संदेहसंकरः । अवदानविस्मितत्वेनोक्त राम १२६
निमित्तत्वस्तुभयत्रैवेतालीयं हे त्वैः अन्येतु वर्द्दिसमप्रबोधितामन्यते । मनोरथातिमित्वे एवं दर्शयति मम हीति मम मनुष्य
मात्रस्यादिवौकसो देवस्य न अपि तु दिवौकसां सकलदेवानां स्वयमागततया नापि तु समदृष्टे प्रत्यहं आसनमात्रेनापि

हनै—

कृशानैः प्रयुज्यते। तदर्थं यः समारंभस्तत्कार्यं कथ्यत इति। अभिप्रेतं समर्थं वप्रति नृपे क्रियाफली इति। तवेद्यस्मिन्फल
योगः स्वतुच्यत इति। अंगानि तु। संधिर्विग्रहो यथनं निर्णयः परिभाषणी। प्रसादादानं दमनमयाः कृतिः सीषोपगूहनी। सर्व
सा चोपसंहारो शशिः सम्यक्वतुर्दशेति। एते चौलक्षणानि व्याख्यानावसरे तत्र तत्र वक्ष्यामः। अत्र दानवयुद्धे युद्धत्वेन सा
हाय्यविषिद्धमित्यकनैव स्तवितं। प्रकृते प्रयोजनाभाव आह न्यक्षारवाचिकाभिनयेनापि नोक्तं अनंगस्याभिधानमिति रस
दोषापत्तेः व्यक्तः कृतकार्ययोः स्वतरयोर्निर्देशेव प्रवेशात्संवादे नैव कृतकार्यत्वस्तु तत्रेयं। आकाशयानेन त्यनेन मरीया
स्वगमनं द्योतितं। अनुष्ठितनिर्देशः कृता इत्थं मघवत ईदृश्यैतिमध्यस्थ स्तुत्यवचाप्पद्वेति। सत्क्रियाविशेषात्संमानना
विकारात् स्वस्तु पयुक्तमिव उपयोगरहितमिवार्थादिदं प्रति। यन्मयाकार्यं कृतं तदिदं इस माननावाः सहस्रांशमपि तुल
यितुं न क्षममिति सद्धमालंकारः। एतेनेंद्रस्य प्रत्युपकारशीलत्वं विनयपुक्तत्वं गुणग्राहित्वं वात्मनः स्तुपरमशैथिल्यशा
लित्वं मिंद्रेण तथा प्रजितत्वादत्यंतसौभाग्यास्पदत्वे वक्ष्यज्यते। उक्तयैव तुपकृतमिंद्रसत्कृतं चा त्वं अत्रालोपकृतमेवत
थापि समर्थयसा अहं पुत भयमपि नवि द्यते पारितोषं समर्थयसी ईदृक्तु वल्कमो घिकं मन्यते त्वं इदं कृतो राजा मणि

शा० टी० १२५

लतीति। वलितं चलितं नेत्रप्रान्तं इं च नेत्रं यस्य सो ज्वलति। विश्रुतः कोपितः पन्नगः सर्प्पः फणी फटी स्यादिकुटितः इत्यर्थः। फणा

ध्वी तु इ फणा हृदयोरित्यमरः। हिनस्ति जनः सर्वो लोकः द्वौ लोकौ तं क्रोधयन्तिं महिमानमात्मप्रभावं शायोवाकुल्येन प्रति

पद्यते। मालादृष्टान्तालंकारः। लवानीतिविशेषे प्रस्क्तेजन इति सामान्योक्ते रप्रस्क्तप्रशंसा। लतितिलिते इति प्रा

तिष्ठेकट त्यनु प्रासौ॥ तत्स्मादत्रविषये ममेङ्गजयातत्रगमनरूपे परिगतार्थं ज्ञातार्थं कृत्वा। पिस्तुनइति। मे त्रिनामा त्वन्म

ति इति। इति बृहीति। सं वंध इति सर्वप्रजापरिपालने उभयमपि व्याप्तमासीत्। अद्युनानेमतिरोवेति केवले स्तुकं। अनेनोत्साय

तासि द्विलमात्मनः स्त्रवितं द्वितीयस्यान्यत्र विनियोगमाह। अधीति। अन्यस्मिन्कर्मणि दानवमारणे। एतेनलोकद्वयरक्षकत्व

मस्य ध्वनितं। अधिज्यमिति। नेनैतत्स्मय मारमदानवमारणापर्य्यन्तं ज्यानुनारणं ध्वनितं। यह वानाज्ञापयति। रथाधिरोहणं ना १२५ राम

टयतीति। ऊर्द्ध्वजानुचर्य्या तल्लक्षणं संगीतरत्नाकरे। कुञ्चितो क्षिप्तपादस्य जानुस्तनसमं यदा। न्यस्यस्तत्र वीक्षितोन्योऽधिरूर्द्ध्व

जानुस्तदा भवेदिति॥ इति षष्ठोंकः॥ इतो निर्वहणसंधिः समाप्तिं यावत्। तल्लक्षणं यथा सुधाकरे। मुखसंध्याद्योयत्र विकीर्णा

वीजसंयुताः। महाप्रयोजनं यान्ति तन्निर्वहणमुच्यत इति। कार्यफलयोगे नास्य संधिः। तल्लक्षणमात्रतु मात्र्यैः किल्विषो यदाधिको

रिकं वस्तु सम्य

गीवा सुहृज्जने सती प्रसादेन सौम्या नित्रनुयायिणी चक्षूंषि पतेतीति न दारुणा ॥ मम र्त्ति दिनः शरा ॥ तेन ते भुवनत्रयाकर्षणा=
मार्द्दं नापि तु दारुणा शरपातोपि कर्त्तव्य इति भावः ॥ अत्र तव मयीति विशेषे वक्तव्ये सती सज्जने इति सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्र
शंसा ॥ सतीत्ताहृशवस्तुषा सुहृज्जने संवे वेशनीतेः समालंकारो व्यंग्यः ॥ न दारुणा इति व्यतिरेकः ॥ हृत्य उपासः ॥ वंशस्थं वृत्तं ॥
अस्त्रैर्वाणी अये इत्याश्चर्ये ॥ मातले महत्वमिंद्रसारथित्वेनैवेति महेंद्रसारथय इस्तु क्तिः ॥ अहं येनेष्टि पशुमारं मारितो
सो नेन स्वागतेनालिनंद्यते ॥ अस्मीत्यहमर्थे निपातः ॥ हरिणा इंद्रेण ॥ अवहितोस्मि सावधानोस्मि ॥ राजा अस्मीति पूर्वस्यो न
रत्नपीतिन्नं वाक्यं ॥ सखुरिति किलेति प्रसिद्धौ ॥ तेतव सख्युर्मित्रस्य ॥ अनेन जन्म प्रभृति तेनं सह मैत्र्या नियोगत्वेने दर्शनम
तव्येमिति भावः ॥ शतक्रतोरिंद्रस्याजय्यः प्रपन्नेसहस्रैरपि जेतुमशक्य इत्यर्थः ॥ द्वा ध्यज य्यौ शक्यार्थ इति निपातः ॥ रण
शिरसि सैन्य मार्येतस्य दानवगणस्य तत्वं निहंतासहतः ॥ सहस्रस्य शिरः स्वयंः यन्नेशे निशा संवेशितिमिर मुक्के तु नाशयितुं
न प्रभवति न समर्थो भवति ॥ वृंद्रस्तदपाकरोति ॥ दृष्टांतः ॥ तेसस्तस्येति सहस्रस सप्तीति छेकादृत्य उपासः ॥ प्रहर्षिणी वृत्तं ॥ अत्रा
नेन स्वस्वामिनः स्वर्योपमानत्वेन तेजस्विलं वदता तद शक्यकार्यकरत्वे नास्य वीडोपमानत्वं च वदतो भयत्रौ चित्यं ध्वनितं ॥ व्व

व निराशोऽस्मि जीविते संहृतः। अनेनोपमानेन त्यागेऽपि जीवितानां वः स्तुवितः। तिरस्कारिणी अत्र दृश्यकारिणी विघातया गद्वि
तयद्यप्यहं न पश्यामि तथापि महीयं शस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति। एष इत्यस्य श्लोकेनान्वयः। य इति॥ यः शरः बध्यं त्वां हनिष्यति प्र
हरिष्यति रक्षिं द्विजैर्विदूषकैर रक्षितिरक्षिष्यतीति न भिक्षुसंदध इति संबंधः। एकस्योभयकारित्वे दृष्टांतमाह। हंस इति।
अत्रोपमेये उभयस्मादृष्टत्वेन नृपे रौद्रं विवक्षितं। राजा तो इत्यादिना एतद्दर्शितं तेन व्यवसायो नाम गम्यपक्षितं। तत्व
द्वारीदृश नृपके॥ व्यवसायः स्वशक्त्युत्क्षेपिति रात्मास्वशक्तेराविष्करणात्। नेपथ्य इत्यादिना एतद्दर्शितं न रौद्रो रसोऽद्व
नितः। तत्रुदेरौद्र॥ हेत्वप कृत तयोरनौ दैत्याद्यन्यापकारिणः। जिघांसाद्याश्रयवस्तु विभावः परिकीर्तिताः। भ्रु
कुटीरक्तनेत्रत्वं कपोलस्फुरणं तथा। दंतोष्ठपीडनं हस्तनिष्पेषो धान्यवियहो तलाद्येस्ताडनं छेदो महश्यापटनमोटनौ।
शस्त्राणां ग्रहणं पातः प्रहारो रुधिरस्रुतिः। एते तु लावा वा बोधाव मर्षाये गौग्य चापलं। स्वेदवेपथुरोमांच गद्गदस्वर
तादयः। भावाः संचारिणः स्थायी क्रोधो रौद्रोऽभ्यवायि स इति। कृता इति। हरिराई डेरासुरादैत्यास्तव शरव्याः लक्षीकृ
ताः लक्षीलक्ष्य शरव्ये वेत्यमरः। अतएव शरासने धनुः ते सु विलक्ष्यती। तद्धर्ममहमागतोऽस्मीति सूचितोऽस्त्यन्नं कावृषि

राम
१२४

शार्दूलोव्याघ्रघुर्घदिवेष्टमानं इतस्ततो वल्गमानं पश्यामि वयमेषवलीहन्मि।अस्तिनवेत्यादि विशेषणामेतद्दोपियोज्ञेयं विचेष्टमान
मिति युष्मद्दोपि।अनेनवीलत्सरसो ध्वनितः।तल्लक्षणं तु।।अहृद्यानीं पदार्थानां दर्शनश्रवणादयः।स्वभावाद्धाल्लुदोष
द्वावस्तुत्वेताप्रियात्मकं।स्याहिसावोप्यान्तुलावाहृल्लेपोगात्रसंकोचनी।अथसंचारिणोमोहावेगापस्मारमृत्यवः।विव्याधिय
त्रवीभत्सः।स स्थायिन्याजुगुप्सया।शुद्धोशुद्धोत्ययंतस्तुद्धोवीभत्सस्तु द्विधामतः।आद्योरुधिरविष्ठादिस्तुद्वस्तुद्विसावजे
विति दशरूपकेपि।।रुधिरांत्रकीकसवसामांसाद्यादिलिः द्वोभवेद् इति द्वितीयोवीभत्सभेदः।आर्तानांलयमपनेतुमात्त ध
ह्वोइति स्वातावि कंसदपिसोहंमहुंइमिदानींदुष्यंतस्तवशरणं लवलित्वितिशिरस्थालनेकाकुः।सशरयांकर्षं सविष्यतितद्वदृष्टा
मीतियत्रोविके क्रोध्याद्यावेगसूचनं।उपमादृष्टिनिश्चयत्रयाशामाः प्रहर्षिणी छंदः।अनेनोजोनामसंध्यंतरोगमुपाक्षिप्तं।
तल्लक्षणं तु।। उजस्कवाग्युपन्यासोनिजशक्तिप्रकाशक इति।एतद्विप्रायेणाराजासरोषमिति।कुणपाशनराक्षस।
राजासरोषमित्यादिनाएतदंतेन क्रोधनामकं संध्यंतरोंगमुपाक्षिप्तं।तल्लक्षणं तु।क्रोधस्कूचेतसोदीप्तिरपराध्यादि
दर्शनादितिः।इ तस्ततोदेवः।अविहारवेदो।अहमत्रभवंतं तस्त्वं राजानं न पश्यामि।त्वंमां न पश्यसि।विडालगृहीतो मूषक इ

शा॰टी॰ १२३ दुःखदे शीविदीलके पीविद्धाय स्त्रमरिकामतेति। अब्रह्मण्यमवध्यः। अब्रह्मण्यमवध्यो हतोऽस्मीत्यमरः। माढव्यस्येव विदूष-
१२३ कस्यैव परित्रायतां देवः। संशयगतं जीवनमरणसंशयं प्राप्तं वयस्यं विदूषकं। अनेन लयनामकं संध्यंतरांगमुपक्षि-
प्तीत ह्लद्वयोस्तु। लयैवाकस्मिकस्त्रास इति। आत्तगंधोऽभिभूतः। आत्तगंधोऽभिभूतः स्यादित्यमरः। माणवको विदूषकः। अदृ-
ष्टरूपेण केनचित्सत्वेन जं तु नाऽतिक्रम्य मेघप्रतिच्छंदनाम्नः प्रासादस्याग्रभूमिमारोपितः। सत्वेनातिक्रम्येति यदुक्तं त-
न्निषेधे मा तावदिति विजं वाक्यं। ममाप्यति धार्मिकस्य यथाशास्त्रं प्रजापरिपालकस्य नानायज्ञादिकर्तुः गृहाः सत्वैरति-
क्रम्यंत इति प्रश्नकाकुः। अथवा इत्यादेपे। अहनीति। अहन्यहनि आत्मनः एवं प्रमादस्खलितं अनवधानेन विपरीतक-
रणं ज्ञातुं आत्मनः शक्तिर्नास्तीति सर्वं वे। ज्ञातुं वेदितुमित्यर्थः। वृत्तिरलंकारः। छेकवृत्त्यनुप्रासो। त्रयोदशप्युपजातिरि-
न्द्रवज्रयोः। मा तावत् अस्त्र। अविहा इति खेदे निपातः। अविहा विद निर्वेद इत्युक्तेः। गतिभेदेन क्रोधोद्धतगत्येत्यर्थः। कथं राम
न मे ध्यामि एष मां कोऽपि प्रत्यवनतशिरोधरं इक्षुमिव त्रिभंगं चिरंडैकरोति। एतद्धस्तावापसहितं ज्याघातवारणसहितं १२३
शरासनं धनुः। एष इति। अलिनवेंद्रतनं यत्कंठशोणितं तदर्थी।

तच्चत्वच्छेषं वताहृकृपि तरप्यिवेति । काव्यलिंगोत्प्रेक्षानुप्रासाः ॥ ९ ॥ वक्षीतति लकं हृत्वा राजा दीर्घं सुखं वनि ॥ ८ ॥ श्वसेत्यादिना एतद्
तेन क्लान्तनामोगमुपपन्निदर्शितं । तत्त्वद्दर्शनं तु आत्माव मानने य त्तु च्छलनं तद् दाहृत मिति । राजा संरोपिते त्यादिना मोहमुपा
गतद् त्यै तेन मूर्छन्नानाम कामदशोक्ता । समाश्वसितं लतां सतिरवलु दीपे व्यवधाने देशांतरे रागाय वरकादिना वसरवदोष
स्तेनएवमपीयं वकारदोषं मोहलक्षणां । अथ सतिमिरक्षतंदोषं वस्त्वदर्शनिलक्षणां । अव्वलवति । सत्यामपि शकुंतलायां ॥ ८ ॥ तद्दर्शने प्र
स्क्ते सामर्थ्याद्दीपस्याप्रसक्ते तस्य वचनाद प्रसक्ते तप्रशंसा । अहमिदानीमेवनिर्हतं करोमि । अथवेत्यादिपो । क्ततं मयाशकुंतलां
समाश्वासयं त्यामेहंदजनन्या अदितेर्दुर्वातप्रायजलागोत्सुकादेवायतथा हृष्टास्येति यथा ऽ चिरेण धर्मपत्नीं शकुंतलां
नेत्रांजलिनं दिष्यतीति तत्र युक्तंकाले प्रतिपालयितुं विलंबं कर्तुमित्यर्थः । यावदमेन हृत्वा तेन प्रियसखीं शकुंतलां सम
श्वासयामि । कृतमि आदिना वदयमाराममात्तलिप्रवेशः ॥ ८ ॥ स्वचितः । अनेन दानेनाभीगमुपाद्दिष्टं । तत्त्वे हृयां तु वीजाकार्ये पि
मनमादानमितिसंक्षितमिति । मन्त्रीशकुंतलामत्तिनेदिष्यतीति वीजकार्ये पि गमनी । उद्भूतकेनेति । उद्भूतकं नाम्ना उत्सु
तिकरणो नातत्त्वद्दर्शी संगीतस्थानविधौ । शर्वद्द्दिरामं विघ्नं तु स्थापयित्वा वकुं चयेत् । वामेशीद्भ्रमवेद्वामावर्तमिड्डीतकं वि

शा०टी० १२२ दितेरेवस्यशासनमिति। अकाले उप्तवीजाभूरिव। ममायतेपुरुवंशश्रीरेवहतेत्यन्वयः॥ प्रतिहतममंगली। उपस्थितीशार्द्धं
श्रेयःसगर्भस्निग्धं तत्तानूपी। असंशयं सर्वमेव हृदये कृत्वानिं दितोनेनात्मा। संरोपितइति। नमेतिसंतावनायी। मायातादृ
श वामिकिरा। तादृशसावधानेन संरोपितेप्यात्मनि उअनर्ते उत्यादितेप्यात्मावेपुत्रनामासीतिश्रुतेः॥ कुलप्रतिष्ठा उत्र प्रस्त
त्वात् वर्ष्मपित्रीत्यक्तं। काले खलु समये उप्तवीजाद्यतएवमहतेफलायसस्याय कल्पिष्यमाणा वसुंधरायथोपेक्षिता इत्युप
मा। काव्यलिंगं वा। श्रुत्यनुप्रासः॥ अष्टमीउपजातिरिंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोः॥ असपिंडिन्नाइदानीं तेसंततिर्भविष्यति। अर
इमिरा। अनेन सार्धं विहहन्तीते नवरोग्हतीतेनहिंस्तुरणो ह्मोल त्नीणीएन माश्वासयितुं मेघश इति। इदनस्नेःप्रासाद
त्। आर्यं माढव्यं विदूषकं गृहीत्वा आगच्छामि। सुष्टु मया सिसंशयमात्रदाः पिंडदाभावात्। पिंडभाजः पितरः॥ अ
स्मादिति। वतेतिखेदे। अस्मात्। दुष्यंतात्परं यथाश्रुति वेदानतिक्रमेणानोस्माकं कुले संभृतानि वहृत्य करणाद्धृक्ता राम १२२
निनिवपनानि श्राद्धादीनि। निवापः पितृदानं स्यादित्यमरः॥ कोनियच्छतिददातिदास्यतीत्यर्थः॥ वर्तमानसमीप्येव
र्तमानवद्वेतिलट्। इतिकारणात् नूनं सुत्यिद्धे। प्रसूतिविकलेन पुत्रविरहितेन मया प्रसिक्तं दत्तं स्तुदकं धौतमश्रुयेन

लि

वार्यपुत्रसोपनेष्यामीतिसखीजनात्कारं गृहीतः॥दिष्ट्यालब्धमुक्ता।यावद्देव्याविटपलग्नमुत्तरीयंतरलिकामोचयतितावन्मयानि

र्वाहितेआत्मापलायितास्मीत्यर्थः॥इमांप्रतिकृतिंलिखितांशकुंतलपतिर्मीआत्मानमितितरणा।केवलेप्रतिकृतिरेवरद

राणीयेतिनाऽपितुआत्मापिरक्षणीयइत्यर्थः॥अत्रात्मशब्देनविदूषकोराजाउभयमपिगृह्यते।तेनप्रतिकृतिरक्षणेनोभ

वपिरक्षिताविितिसावः॥यदिभवानेतःउरकालकृतःआत्मोद्धृतेतदामामेघप्रतिच्छंदनामनिप्रासादेआरुह्याकारयेत्यर्थः॥

अन्यसंक्रांतहृदयोपिप्रथममसंभावनामपेक्षते।अशिथिलसौहार्द्दइदानीमेषः॥जयतु२देवः॥अथकिंपत्रहस्तामीघेज्ञप्र

तिनिहितोदेवामात्योविज्ञापयति।अर्थजातस्यइव्यसमहस्यगणनाबहुलतयाएकमेवपौरकार्यमवेक्षितंतिद्देवःपत्रा

रूढंप्रत्यक्षीकरोतितो।व्यसनेपोतश्रेष्ठो।व्यसनंसपदिभ्रंशइत्यमरः॥विविधायत्तामचिष्पतांतस्यधनिजः॥सार्यासुमध्ये।काविहा

यश्चापन्नसत्वास्यात्।देवइदानीमेवसाकेतस्याःयोध्यायाः॥स्यात्साकेतमयोध्यायामितिहेमः॥श्रेष्ठिनोदुहितानिर्वृत्तपुंसव

नाजायानार्यः॥स्यश्रूयते।पित्र्योरिक्थं धनंरिक्थं मृक्थं धनंवसुइत्यमरः॥यदेवआज्ञापयतीति।इयमास्मियेनेतिपापात्रते

स्त्रीणांभर्तृत्वेनविनेत्यर्थः॥छेकर्तृत्वउपासौ।एवंनामघोषयितव्यं।कालेप्रवृष्टमिवापेक्षितसमयेवर्षणमिवालि

तेतुः सं
मितेन
नचित
क्ष्णएत
स्मिन्नम
ईरत्नं।
उली ८
स्मि ३
शौं १

पुत्रः। ननु वयमपरोपसर्पिणीया राजानः। जानुक प्रस्फुरंति मे हस्तौ। अस्य वध्यस्य सु
मनांसि परिधापयितुं। नार्हति तावदाकारणेन मारयितुं। एष अस्माकं स्वामी
पत्रहस्तः राजशासनं प्रतीक्ष्य इतोमुखं लक्ष्यते। गृध्रबलिर्भविष्यसि। शुनो मुखं
वा द्रक्ष्यसि। सूचक मुच्यतामेष जालोपजीवी। उपपन्नः किलास्याङ्गुलीयकस्याग
मः। यथा आवृत्तो भणति। अयं यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः। भर्तः कथय कीदृशो
मे आजीवः। एष भर्त्राङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः। भर्तुरनुगृहीतोस्मि
एष नाम अनुग्रहः यत् शूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापितः। आर्यपुत्र परितोषं कुरुते
नाङ्गुलीयकेन भर्तुर्बहुमतमिति। किं तयाभिमतस्य दर्शनेन भर्त्रा अभिमतो जनः स्मृतः।
मुहूर्तकं प्रकृतिगंभीरोऽपि पर्युत्सुकनयन आसीत्। सेवितं नाम आर्यपुत्रेण। ननु भवता
स्य कृते मात्स्यिकभर्तुरिति। तद्धारक अर्द्धं युष्माकं सुमनामूल्यं भवतु। एतावद्युज्यते।
धीवर महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृतः। कादम्बरीसाक्षिकमस्माकं प्रथमशो
नितमिष्यते। तत् शौण्डिकापणमेव गच्छामः। मानुनिर्वर्तितं मया पर्यायनिर्वर्तनीय- १२

एतन्मणिबंधनोत्कीर्णनामधेयंराजकीयमंगुलीयकंसमासादितं।पु०प्रसीदंतुभावमिश्राः।अहं
नईदृशाकर्मकारी।प्र०किंखलुशोभनोब्राह्मणइतिकलयित्वाराज्ञाप्रतिग्रहोदत्तः।पु०शृणुते
दानीं।अहंशक्रावताराभ्यंतरवासीधीवरः।द्वि०पा०पटच्चरकिमस्माभिर्जातिःपृष्टा।श्या०सूच
कथयतुसर्वमनुक्रमेण।मा एनमंतरेणप्रतिबंधय।उ०यद्राजपुत्रआज्ञापयति।कथय।अ
हंजालोद्गालादिभिर्मत्स्यबंधनोपायैःकुटुंबभरणंकरोमि।वि०विशुद्धइदानीमाजीवः।जानुः
४ यदि सहजंकिलयद्विनिंदितंनखलुतत्कर्मविवर्जनीयं।पशुमारणकर्मदारुणमनुकंपामृदुरि
वश्रोत्रियः।ततः।एकस्मिन्दिवसेखंडशोरोहितमत्स्योमयाकल्पितः।तावदुदराभ्यंतरेइ
दंरत्नभासुरंअंगुलीयकंदृष्टं।पश्चादहंतस्यविक्रयायदर्शयन्गृहीतोभावमिश्रैः।मारय
वामुंचतवा।अयमस्यागमवृत्तांतः।जानुकविस्रगंधीगोधादीमत्स्यबंधएवनिःसंशयं।
अंगुलीयकदर्शनमस्यविमर्शितव्यं।राजकुलमेवगच्छामः।गच्छ।अरेगंडच्छेदकसूचकइ
मंगोपुरद्वारेअप्रमत्तौप्रतिपालयतंयावदिदमंगुलीयकंयथागमनंभर्तुर्निवेद्यततः
शासनंप्रतीक्ष्यनिःक्रमामि।प्रविशत्वावार्यपुत्रःस्वामिप्रसादाय।चिरायतेखलुआर्यो

शकुं ४

वद्धहस्ते संनिहितमासीत्। तत्क्षणं मम पुत्रकृतो दीर्घापांगो नाम मृगपोतक उपस्थितः। त्वयायं तावत्प्रथमं पिबत्विति। अनुकंपितो पत्रेदिति उदकेन पुनः परिचयो। तौ हस्ताभ्याशमुपगतः। पश्चात्तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः। तदा त्वं मितं प्रहसितोऽसि सर्वः सगंधे विश्वसिति द्वावप्यत्रारण्यकाविति। गो० महाभाग नार्हस्येवं मंत्रितुं तपोवनसंवर्धितोयं। जनोऽनभिज्ञः कैतवस्य। अन्यं चात्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे कइदानीं धर्मकंचुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते। सुष्ठु तावदत्र स्वच्छंदचारिणीकृतास्मि याहमस्य पुरुवंशस्य प्रत्ययेन मुखमधोहृदयस्थितविषस्य हस्ताभ्यासमुपगता। कथमेतेन किं तेन विप्रलब्धास्मि यूयमपि मां परिदेविनीं परित्यज्यथ कथं। गो० वत्स शार्ङ्गरवानुगच्छतीयं पुनरपि करुणं परिदेविनीं परित्यजत कथं। गो० ... किं वा मे पुत्रिका करोतु। भगवति वसुधे देहि मे विवरं शाकुंतलाप्रत्यादेशपरु ... ।

॥ इति शाकुंतलप्राकृतविवरणे पंचमोंकः ॥ ॥ अरे कुंभीलक कथय केरइतो देवः ॥ १२

यान खलु ईदृशो बंधुजनः। एकैकमेव चरितेन यिकि मेकैकस्या। शं० किं नु खलु आर्यपुत्रो
न एति। पावकः। खलु वचनोपन्यासः। हृदयसंभवंते आशंका। गौ० ताते मुहूर्त्तकमालंकृत्य स्व
अपनेष्ये तावत्ते अवगुंठनं। तात स्वं भर्त्ता अभिज्ञास्यति। रा० अहो धर्मापेक्षिता भर्त्तुः ईदृशमस्याः
सुखोपनतं रूपं प्रेक्ष्य कोन्यो विचारयति। शं० आर्यपुत्रस्य परिणयः एवं संदेहः। कुत
इदानीं मे दुराधिरोहिणी आशा। रा० इदमवस्थांतरं गते तादृशे अनुरागे किं वा स्मृतेन। आत्मा
इदानीं मे शोचनीय इति व्यवसितमेतत्। आर्यपुत्र संधिते परिणये इदानीं निवसमुदाचा
चारः। पौरव न युक्तं तेन तथा पुरा आश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयमिमं जनं समयपूर्वं प्रतर्थ्ये ईदृ
शैरक्षरैः प्रत्याचक्षितुं। रा० भवतु यदि परमार्थतः परपरिग्रहशंकिना त्वयैवं प्रवृत्तं अभिज्ञा
नेनैतेन तवाशंकामपनेष्ये। हा धिक् अंगुलीयकशून्या मे अंगुली। न्यूनं ते शक्रावतारे नू
भ्यंतरे शचीपतीर्थं वंदमानायाः प्रभ्रष्टमंगुलीयकं। इदं तावत् विधिना दर्शितं प्रभुत्वं। अ
परं ते कथयिष्ये। ननु एकस्मिन् दिवसे नवमालिकामंडपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं त

गीतेः
विदू०भो वयस्य संगीतशालांतरे अवधानं देहि कलकलविशुद्धायो गीतैः। स्वरसंयोगः श्रूयते। जा
ने तत्रभवती हंसपादिका वीणापरिचयं करोतीति। अभिनवमधुलोलुपस्त्वं तथा परिचुं
ब्य चूतमंजरीं। कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोस्येनां कथं। वि। किं तावद्गीतेरवग
तोक्षरार्थः। यदनेन वाज्ञापयति। भो वयस्य गृहीतस्य परकीयैर्हस्तैः शिखंडकेन ताड्य
ग मानस्याप्सरसा वीतरागस्येव नास्तीदानीं मोक्षः। का गतिः। प्रती० इत एतो देवः ङ
अभिनवसंमार्जनसश्रीकां संनिहितहोमधेनुमग्निशरणालिंदमारोहतु देवः। सुचरितनंदि
न ऋषयः देवं सन्नाजयितुमागता इति तर्कयामि। शा० किं मे वामेतरनयनं स्फुरति। गौ० ता
तिप्रतिहतममंगलं सुखानि ते संतु कुलदेवता वितरंतु। प्रती० देव प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यंते
ता ना। मि। विश्रब्धकार्याः ऋषयः देवकुतूहलदर्शनपिहितो न मे तर्कः प्रसीदति। अ
र्थं किमपि वक्तुकामास्मि। नमेव वचनावसरोस्ति। कथमिति। नोपेक्षितागुरुजनेन न १०

यातिरजनीविषाददीर्घतरांशुचोपिविरहदुःखमार्त्तशावंधःस्ताहयति।एतावान्त्वं
भुजनस्योपदेशः।तातएतत्खलुमतमवधारयतात इतएवकिंप्रियंवदमिश्रश्रीः
सख्योनिर्वर्त्तयिष्येते।कथमिदानींतातस्यांकतःपरिभ्रष्टामलयतटोन्मूलि
तालतेवदेशान्तरेजीवितंधारयिष्ये।द्वे अपिमांसममेवपरिष्वजेथां।सखिय
दिनामसराजाप्रत्यभिज्ञानमंथरोभवेत्।ततोस्येदमात्मनोनामधेयांकितमंगु
लीयकंदर्शय।अनेनसंदेशेनाकंपितास्मि।मास्नैषीस्नेहपापशंकी।तातक
दानूयस्तपोवनंप्रेक्षिष्ये।परिहीयतेगमनवेला।निवर्त्तयपितरं।अथवाचि
रेणापिपुनरेषाएवंमंत्रयिष्यतिनिवर्त्ततां।जवान्नतपश्चरणपीडितंतातश
रीरंअतिमात्रंममकृतेउत्कंठितं।हाधिक्।अन्तर्हिताशकुंतलावनराज्या।उभौ
तताकुंतलाविरहितंशून्यमिवतपोवनंकथंप्रविशामः।। ।।इतिचतुर्थोंकः।। ।।

नकेवलंतपोवनविरहकातरा सख्येवत्वयुपस्थितवियोगस्यतपोवनस्यता
ऽसमवस्था दृश्यते। उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः। अप
सृतपांडुपत्रामुंचंत्यश्रूणीव लताः। तातलतानगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामंत्रयि
ष्ये। वनज्योत्स्ने चूतसंगतापिमां प्रत्यालिंग इतोगताभिः शाखाबाहाभिः। अद्यप्र
भृति दूरवर्त्तिनी त्व भविष्यामि। एष द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः अयंजनः कस्यह
स्ते समर्पितः। तात एषा उटजपर्यंतचारिणी गर्भमंथरा मृगवधूर्यदा अनघप्र
सवा भवति तदा मे कमपि प्रियनिवेदयितृकं विसर्जयिष्यथ। कोनुखल्वे
ष निवसने मे सज्जते। तत्संकिं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि। अचिरप्र १ मि
सूतया जनन्या विना वर्द्धित एव इदानीमपि मया विरहितं तातस्त्वां चिंतयिष्यति।
निवर्त्तस्व तावत्। पद्मपलिनीपत्रांतरितं सहचरमपश्यंती आतुरा चक्रवाकी
आरटति। दुःकरमहं करोमीति। त्वरितमेवं मंत्रयाऽ एवमपि प्रियेण विनागम पी

वेङ्कमता नवाम्रु रविस्तुरवमर्जुनं तेन्न वत्त। स्वागतं सख्योः। इतो निषीदतां। सङ्गौ
नवयावन्मंगलं समालंभनं विरचयामः। इदमपि वङ्कमं तव्यं दुर्लभमिदानीमेस
रवीमंडनं भविष्यतीति। सखिउ चितं जले मंगलं कालेरुदितं। आभरणोचित
मिदं रूपं आश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते। वस्महाशीत कुतस्तनूः। किमान
सीसिद्धिः। एतयास्तुपपन्ना सूचिता ते तर्नुगेहेऽनुभवितव्या ते राजलक्ष्मीरिति। अ
नुपयुक्तभूषणोऽयं जनः। चित्रकर्मपरिचयेनांगेषु ते आभरणविनियोगं कुर्व
ज्ञानेवोनेपुणं। शकुंतलेऽवसितं नूषणं सि परिधेहि सांशुतं द्वौमयुगलं। तात
एष ते आनंदपरिवाहिना चक्षुषा परिष्वजन्निव गुरुरुपविष्टः। आचारं ताव
त्प्रतिपद्यस्व भगवन्ननुचरः। खल्वेष न आश्री। तातेष्ठातिजन स्निग्धानिर
नुज्ञातगमना सितपोवनदेवताभिः प्रणाम‾ भगवती। प्रियंवदे आर्यपुत्रस्य
दर्शनोत्सुका या अपि आश्रमं परित्यजंत्याः दुःखदुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्त्ते

परिरक्षितां भर्तुः सकाशं विसर्जयामीति। अ॰ अथ केन सूचितस्तातकन्वस्य
वृत्तांतः। अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छंदोमय्या वाण्या एषा कथया। सखि वि
कि यं मेंव वृद्धैव शकुंतला नीयत इति। उक्तं च। साधारणं परितोषमनुभवामि। वयं
तावदुत्कंठां विनोदयिष्यामः। सा तपस्विनी निर्वृता भवतु। तेन हि एतस्मिंश्चूतशा
खावलंबिते नालिकेरसमुद्गके तन्निमित्तमेव कालांतरमैंवद्धमा निक्षिप्ता म
याकेशरमालिका तदिमां हस्तसंनिहितां कुरु यावदहमपि तस्यै मृगरोचनां
तीर्थमृत्तिकां दर्भकिशलयानी किशलयानीति मंगलसमालंभनानि विरचया
मि। तथा क्रियतां। अनसूयान्तरस्यै ते हस्तिनापुरगामिनो ऋषयः शब्दाय्यंते सखि
एहि गच्छावः। एषा सूर्योदय एव शिखामज्जिता प्रतिष्ठनीवारहस्ताभिः स्वस्ति
वाचनिकाभिस्तापसीभिरभिनंद्यमाना शकुंतला तिष्ठति। उपसर्पावः। एतां ता
तेनर्तुर्वद्धमानसूचकं महादेवीशब्दं ... सेवी रभ्रमसविनीभव। वत्से भर्तु ८

तांतस्मिंश्चआरक्षितव्याखलुप्रकृतिपेलवाप्रियसखी।प्रि०कइदानीमुष्णोदकेन
नवमालिकांसिंचति।बुद्धापिकिंकरिष्येनमेउचितेष्वपिनिजकार्येषुहस्तपादंप्र
सरति।कामइदानींसकामोऽस्तुयेनासत्यसंधेजनेशून्यहृदयासखीपदंका
रिता।अथवादुर्वाससःशापएषविकारयति।अन्यथाकथंसराजर्षिस्तादृशानि
मात्र मंत्रयित्वाएतावतःकालस्यलेखमात्रमपिनविसृजति।तदाभिज्ञानमंगु
लीयकमस्यविसर्जयामः।दुःखशीलेतपस्विजनेकोऽभ्यर्थ्यतां।इत्थंगतेस्मा
भिःकिंकरणीयं।प्रि०सखिवदस्वशकुंतलाप्रस्थानपूर्वेकौतुकंनिर्वर्त्त
यितुं।अ०सखिकथमिदं।प्रि०शृणुइदानींसुखशयनपृच्छिकाशकुंतला
सकाशंगतास्मि।ततः।तावदेतांलज्जावनम्रनतमुखीं।परिष्वज्यस्वयंतात
कश्यपेनैवमभिनंदितं।दिष्ट्याधूमाकुलितदृष्टेरपियजमानस्यपावकएवा
हुतिःपतिता।वत्सेसुशिष्यपरिदत्ताविद्येवअशोचनीयासंवृत्ता।अद्यैवऋषि

न्कस्मिन्नेष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः। तदाशुश्च्यावेगचलोत्फुल्लयैदुर्वीरया गत्या

प्रतिनिवृत्ताः। कोन्यः हुतवहाद्दग्धुं प्रभविष्यति। अ० गच्छ पादप्रणम्य निवर्तयैनं या

वदहमर्घोदकमुपकल्पयामि। प्रि० तथेति। अ० अस्माकमावेगस्खलितया गत्या प्र

भ्रष्टंमभायहस्ततः पुष्पभाजनं। प्रि० सखि प्रकृतिवक्रः सकस्यानुनयं प्रतिगृह्णा

ति किंचित्पुनः सानुक्रोशः कृतः। अ० तस्मिन्नद्वेतदपि कथय। प्रि० यदा निवर्तितुं

नेच्छति तदा विज्ञापितो मया। भगवन्प्रथममिति प्रेक्ष्याविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृ

जनस्य भगवतैकोपराधो मर्षितव्य इति। शापमिदानीं समाश्वसितुं। अ० अस्ति तेन राज

र्षिणा संप्रस्थितेन स्वनामधेयांकितमंगुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं परिधापितं तस्मि

न्स्वाधीनोपाया शकुंतला भविष्यति। प्रि० सखि एहि देवकार्यं तावन्निर्वर्तयावः। अ०

नसूये पश्य तावद्वामहस्तोपहितवदना आलिखितेव प्रियसखी भर्तृगतया चिंतयात्मा

वि नमपि नेषा भावयति किं पुनरागंतुकं। अ० प्रियंवदे द्वयोरेवावयोर्मुख एष वृ ७

हला प्रियंवदे यद्यपि गांधर्वेण विवाहविधिना निर्वृत्तकल्याणा शकुंतलानुरूपभर्तृगामि
नी संवृत्तेति निर्वृत्तं मे हृदयं। तथाप्येतच्चिंतनीयं। प्रि० कथमिव। अ० अद्य स राजर्षि
रिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसर्जित आत्मनो नगरं प्रविश्यांतःपुरं समागत इतो गतं वृ
त्तं स्मरति वा न वेति। प्रि० विश्रब्धा भव न तादृश्य आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवं
ति। तात इमं इदानीमिमं वृत्तांतं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यते। अ० यथाहं पश्यामि तथा तस्या
नुमतं भवेत्। प्रि० कथमिव। अ० गुणवते कन्या प्रतिपादनीयेति। अयं तावत्प्रथमः संक
ल्पः। तं यदि दैवमेव संपादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः। प्रि० सखि अवचि
तानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि। अ० ननु प्रियसख्याः शकुंतलायाः सौभाग्यदेवता
र्चनीया। प्रि० युज्यते। अ० सखि आतिथ्यं नाम्नि वनिवेदितं। प्रि० ननु उटजसंनिहिता श
कुंतला। अ० — पुनर्हृदयेनासन्निहिता। अ० नवबल्लमेतावद्भिः कुसुमैः। प्रि० हा धिक् कु
अ० प्रियमेव संवृत्तं। कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराद्धा शून्यहृदया शकुंतला न खलु यस्मि

वंधुजनशो। चनीयान भवति तथा निर्वर्त्तय। उ० निर्वृत्त एषः। प्रि० अनसूये यथैष दत्तदृष्टि
रुत्सुको मृगपोतकः मातरमन्विष्यति। एहि संयोजयाव एनं। शा० अशरणास्मि। अ
न्यतरा वामागच्छतं। उ० पृथिव्याः यः शरणं स तव समीपे वर्त्तते। स कथं गत एव। न मान
नीयेस्वात्मानं न पराधयिष्ये। शा० पौरव रक्षा विनयं। मदनसंतप्तापि न खल्वात्मनः
प्रभवामि। मुंचताव मां। भूयोपि सखीजनमनुमानयिष्ये। चक्रवाकवधु आमंत्रय स्व
सहचरं। उपस्थिता रजनी। शा० असंशयं मम शरीरदृष्टान्तो पलंभायायी गोतमी। इत
एवागच्छति। तावद्विटपांतरितो भव। शा० इत आर्ये गौतमी। गो० नाते अपि लघुसंतापा
ते। शा० अस्ति मे विशेषः। गौ० एतेन दर्भोदकेन निराबाधमेव ते शरीरं भविष्यति। वत्से
परिणतो दिवस एहि उटजमेव गच्छामः। रा० हृदय प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे
कातरत्वात्वं न मुंचसि। सानुशय विघटितस्य कथं ते अद्य संतापः। लतावलय
संतापहारक आमंत्रये त्वां भूयोपि परिभोगाय॥ ॥इति तृतीयोकः॥ ॥अ० ६

ति। प्रि० तेन ह्यात्मन उपन्यासपूर्वं चिंतयता वत्किमपि ललितपदबंधनं। श० चिंतयाम्यहं। अव
धीरणाभीरुकं पुनर्वेपते हृदयं। सख्यौ। आत्मगुणावमानिनि क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं
शारदीं ज्योत्स्नां पटांतेन वारयति। श० नियोजिता इदानीमस्मि। चिंतितं मया गीतवस्तु न ख
लु संनिहितानि पुनर्लेखसाधनानि। प्रि० एतस्मिन् शुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे नखैर्नि-
क्षिप्तवर्णं कुरु। श० शृणुतेदानीं। संगतार्थं नवेति। उभे। अवहिते स्वः। श० तव न जानेहृदयं मम
पुनः कामो दिवापि रात्रावपि। निर्घृणं तपति बलव [illegible] दृतेमनोरथान्यंगानि। नृ० स्वगतमवि
लंबिनो मनोरथस्य। अ० इतः शिलातलैकदेशमलंकरोतु वयस्यः। द्वयोरपि युवयोरन्योन्या
नुरागः प्रत्यक्षः। सखीस्नेहो मां पुनरुक्तवादिनीं करोति। प्रि० आपन्नस्य विषयवासिनः
आर्तिहरेण राज्ञा भवितव्यमित्येष वो धर्मः। तेन हि इयं नः प्रियसखी तामुद्दिश्येदमेवस्थांतरं
भगवता मदनेनारोपिता। तदर्हस्यभ्युपपत्त्या अस्या जीवितमवलंबितुं। नृ० किमैतत्पुरः [illegible]
विरहपर्युत्सुकस्य राजर्षेरुपरोधेन। अ० बहुवल्लभा राजानः श्रूयंते यथा नः प्रियसखी

श्री १

नीं न दिष्या। मि। उ से। अत एव खलु निर्बंधे स्निग्धजनसंदिष्टं दुःखं सत्यवेदनं भवति। श०

म सखि यतः प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवनरक्षिता राजर्षिस्तत आरभ्य तद्गतेनाभिलाषे

णैतावदवस्थास्मि संवृत्ता। तद्यदि युवयोरनुमतं यथा वर्तेथाः। यथा तस्य राजर्षेरनुकंपनीया भवा

मि। अन्यथावश्यं सिंचत मे तिलोदकं। प्रि० दूरगतमन्मथाक्षमेयं कालहरणस्यास्मिन् ब

द्धभावा विषा सललामभूतः स पौरवाणां। तद्युक्तोस्या अभिलाषोभिनंदितुं। अनसूया। यथा भ त

णसि। प्रि० सखि दिष्ट्यानुरूपस्ते अभिनिवेशः। सागरं वर्जयित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति। क इ

दानीं सहकारमंतरेणातिमुक्तलतां पल्लवितां सहते। अ० कः पुनरुपायो भवेत् येन सखीमनो

रथं संपादयावः। प्रि० निभृतमिति चिंतनीयं भवेत् शीघ्रमिति सुकरं। अ० कथमिव। प्रि०

ननु स राजर्षिरेतस्यां स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाषः एतान् दिवसान् प्रजागरकृशो लक्ष्यते

प्रि० मदनलेखस्तस्यै क्रियतां। इमं देवप्रसादस्यापदेशेन सुमनोगोपितं कृत्वा तस्य हस्तं प्रापयि ५

ष्यामि। अ० रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः। किं वा शकुंतला भणति। शकुं० को नियोगो विकल्प

मे

युवराजोस्मिइदानींसंवृत्तः।वि०अथकिं॥ ॥इतिप्राकृतविवृतौद्वितीयोंकः॥ ॥सखौ
न हलाशकुंतलेअपिसुखयतितेंलिनीपत्रवातः।श०किंवीजयतोमांसख्यौ।प्रि०अनसूये
तस्यराजर्षेःप्रथमदर्शनादारभ्यपर्युत्सुकेवशकुंतला।किंउखलुअस्यास्तन्निमित्तोमे
यमातंकोभवेत्।अ०सखिममापिईदृशीआशंकाहृदयस्य।भवतुप्रक्ष्यामितावदे
ना।सखिप्रष्टव्यासिकिमपिबलवान्खलुतेसंतापः।श०हलाकिंवक्तुकामासि।अ०
नगत शकुंतलेअनभ्यंतराखलुअयंमदंगस्यवृत्तांतस्य।किंतुयादृशीइतिहासनिबंधेषुका
मयमानानामवस्थाश्रूयतेतादृशींतेपश्यामि।कथयकिंनिमित्तंतेसंतापः।विकारं
खलुपरमार्थतोज्ञात्वाआरंभःप्रतीकारस्य।श०बलवान्खलुमेऽभिनिवेशः।इदानीं
मपिसहसैतयोर्नशक्नोमिनिवेदयितुं।प्रि०सखिशकुंतलेसुष्ठुएषाभणतिकिमा
त्मनआतंकमुपेक्षसेऽनुदिवसंखलुपरिहीयसेअंगैः।केवललावण्यमयीछायात्वां
नमुंचति।श०सखिकस्यवाअन्यस्यकथयिष्यामि।आयासयित्रीयुवयोरिदा

ण्पामनिलाषो न वेत्ति। तथा स्त्रीरत्नपरिज्ञा विनोनतु भवतः इयमभ्यर्थना॥ वि०
नखलु रमणीयं यद्वृत्तदपतेः पि विस्मयमुत्पादयति॥ वि० यद्येवं अत्यादेशः इदानीमपव
तीनां॥ वि० तेन हि लघु परित्रायतां भवान्। माकस्या। पितप्रत्विनः इंगुदीतैलमिश्रवि
ति ४ कणाङ्गलीर्यस्य हस्तेषु पतिष्ठयन्ति। अत्र भवते कीदृशो दृशो यस्याः दृष्टिरागः॥ न खलु दृष्ट
मात्रस्य तवांगे आरोहति तेन हि गृहीतपाथेयो भव कृततयोपवनं तपोवनं प्रेक्ष्य। मि। कः
अपरः अपदेशः। तव राज्ञः नीवारषष्ठभागं वंतो॥ वि० एषा इदानीमनुरूपा तेऽभ्य
र्थना। दौ० यद्देव आज्ञापयति॥ वि० प्रथमं सपरिवाहमासीत्। इदानीं राकस्य वृत्तांतेन॥ वि०
दुरपिनावशेषित। वि० एषराद्रस्तेरक्षितो स्मि। दौ० औरथो भर्तुर्विजयप्रस्थानं प्रेक्ष
ह ते। एष पुनर्नगरतो देवीनामाज्ञप्तिकरः करभः आगतः। दौ० अथ किं। तथेति। एष भर्त्ती
उपसर्पितः राज्ञा। जयतु जयतु भर्त्ता। देवी आज्ञापयति। आगामिनि चतुर्थदिवसे प्रवृत्तपा
रणको मे अपवासो। तत्र दीर्घायुषा अवश्यं संभावनीयेति॥ वि० त्रिशंकुरिवान्तरे त
तूले तिष्ठ॥ वि० नखलु रक्षोभीरुकं गणयति यथा राज्ञानुगंतव्यं तथा गच्छामि तेन हि ४

नु

विडंबयतीति किमात्मनः प्रस्तावेन ननु नदीवेगस्य । एवं ममापि भवान् । एवं राजकार्याणि उ
उज्झित्वा एतादृशो आकुलप्रदेशो वनचरस्त्रिनाद्वयान् भवितव्यं यस्मात् एतादृश्यापदः समु नी ३
त्सारणेः मन्दो । नितरां पिधिबंधानां ममगाचराणां मणिरूपास्मिन्नेव स्थले: । तस्मात् द्वयेष्वेवि
मर्क्कुं उमामेकाहमपि तावद्विश्रमितुं । अथ भवान् किमपि हृदयेन व्यामंत्रयति अरण्य
मध्ये रुदितमासीत् । चिरंजीव ममाज्ञापयतु भवान् । किं मोदिकखंडिकायां तेन द्वयं समु
द्दीतो जनः । आज्ञापयतु भवान् । चे० तथेति । चे० एष आज्ञावचनो कंठो भवतो इतो दत्त द्वि
खंडितकति । उपमन्यच कार्यः । वि० अत्र भवान्प्रकृतिमापन्न । चेतावदद्वीतो द्वौ महिंडम
रू मानो न रत्न ॥ कालोलुपस्यजीर्णसंदेहस्य कस्यापि मुखे पतिष्यसि । वि० ध्वंसतां तेउस्मा
द्दृष्टांतः । " यद्देव आज्ञापयति । वि० कृतं भवता । निर्मर्द्दिकं । स्यां प्रतमेतस्य पादपच्छाया
यां विरचितलतावितानदर्शनीयायामात्मने निषीदतु भवान् । यावदहमपि सुखासीनो भ
वामि । वि० एतु भवान् । न तु भवानयतो मवतीते । भवत्वस्याः अवसरं न दास्ये । नो वयस्य ते
तापसकन्यका अन्यर्थनीयाद्भवपतो । वि० यथा कस्यापि पिंडखर्ज्जूरको द्वेजितस्यातिति

ष्म विरलपादपच्छायासु वनराजीष्वाहिंड्यते अटवीतोटवीं। पत्रसंकरकषायाणि कटुकानि गि
रिनदीजलानि पीयंते। अनियतवेलं शूल्यमांसभूयिष्ठो हारो भुज्यते। तुरगानुधावनकं
शा डितसंधेः रात्रावपि निकामं शयितव्यं नास्ति। ततो महत्येव प्रत्यूषे दास्याः पुत्रैः शकुनिलुब्ध
कैर्वनग्रहणकोलाहलेन प्रबोधितोस्मि। एतावतेदानीमपि। पीडा न निःक्रामति। ततो गंडस्यो
परि पिंडिका संवृत्ता। ह्यः किलास्मासु अवहीनेषु तत्रभवतो मृगानुसारेण आश्रमपदं प्रविष्टस्य
म ६ तापसकन्यका शकुंतला नाम ममाधन्यतया दर्शिता। सांप्रतं नगरगमनस्य मनः कथमपि
न करोति। अद्यापि तस्य तामेव चिंतयतः अक्ष्णोः प्रभातमासीत्। का गतिः यावत्तं कृताचारप
रिक्रमं प्रेक्ष्यामि। एष बाणासनहस्ताभिर्यवनीभिर्वनपुष्पमालाधारिणीभिः परिवृत इ
त एवागच्छति प्रियवयस्यः। भवतु अंगभंगविकल इव भूत्वा स्थास्यामि। यद्येवमपि नाम
विश्रामं लभेयं। वि॰ भो वयस्य न मे हस्तपादाः प्रसरंति वाङ्मात्रेण जीवयिष्यामि। विजु
तः स्वयं कृतः किं। आकुलीकृत्य ... कारणात् ... किं। भो वयस्य यद्धत संकुचलीलं २

आर्यधर्मचरणे। प्रि० प्रियंवदे अयं जनः। गुरोः पुनरस्य अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः। शा० अन
सूये गमिष्यामि। अ० किं निमित्तं। शा० इमामसंबद्धप्रलापिनीं प्रियंवदामार्यायै गौतम्यै
निवेदयिष्यामि। अ० सखि युक्तं न कृतसत्कारमतिथिविशेषं विसृज्य स्वच्छंदतो गमनं
प्रि० हला न ते गंतुं युक्तं। शा० किं निमित्तं। प्रि० द्वे वृक्षसेचने धारयसि मे। तावदात्मानं
मोचयित्वा ततो गमिष्यसि। प्रि० तेन हि नार्हति। एतदंगुलीयमंगुलीवियोगं। आर्यस्य
वचनेनानृणा इदानीमेषा। प्रि० शकुंतले मोचितासि अनुकंपिता आर्येण। अथवा।
महाराजेन गच्छेदानीं। शा० यद्यात्मनः प्रभविष्यामि। कात्वं विसर्जितव्यस्य रोद्धव्यस्य
वा। अ० आर्य एतेनारण्यकष्टेनातिपर्याकुलाः स्मः। अनुजानीहि नः उटजगमनाय
सख्यै। आर्य असंभाविततिथिसत्कारं भूयोपि प्रेक्षणनिमित्तं लज्जावहे आर्यं विज्ञा
पयितुं॥ ॥इति शकुंतलाप्रारब्धविद्धतो प्रथमोंकः॥ ॥विस्तीर्णदेह एतस्य मृगयाशील
स्य राज्ञो वयस्य तावन निर्विण्णोस्मि। अयं मृगः अयं वराहो यं शार्दूल इति मध्याह्नेपि ग्री

जनः कृतो देशः। किं निमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनपरिक्रमस्यात्मा पदं नीतः। शा०
हृदय मा उत्ताम्य एषा खलु ते चिन्तितानि अनसूया मन्त्रयति। अ० सनाथा इदानीं धर्मचारि
णः। सख्यौ हला शकुन्तले यद्यत्रार्यतातः संनिहितो भवेत्। शा० ततः किं भवेत्। सख्यौ
इमं जीवितसर्वस्वेनापि अतिथिविशेषं कृतार्थं करिष्यति। शा० उन्ने किमपि हृदये कृत्वा
मन्त्रयेते। न युवयोर्वचनं श्रोष्यामि। सख्यौ। आर्यानुग्रह इवेयमभ्यर्थना। अ० शृ
णोत्वार्यः। अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्रनामधेयो महाप्रभावो राजर्षिः। तमावयोः
प्रियसख्याः प्रभवमवगच्छ उज्झितायाः शरीरसंवर्द्धनादिभिस्तातः कश्यपो
ऽस्याः पिता। अ० शृणोत्वार्यः। गोतमीतीरे पुरा किल तस्य राजर्षेरुग्रे तपसि वर्तमा
नस्य किमपि जातशङ्कैर्देवैर्मेनका नामाप्सराः प्रेषिता नियमविघ्नकारिणी।
अ० ततो वसन्तोदारसमये उन्मादयितृ रूपं दृष्ट्वा। अ० अथ किं। प्रि० पुनरपि
वक्तुकाम इवार्यः। अलं विचार्य। अ० नियंत्रणानुयोगस्तपस्विजनो नाम। प्रि० २

वदनंमेमधुकरोन्निवर्त्तते।शा०नैवप्रदुष्टोविरमति।अन्यतोगमिष्ये।कथमितोप्यागच्छति।हला।
परित्रायेथांमामनेनदुर्विनीतेनमधुकरेणाभिभूयमाना।उभे।केआवांदुष्यंतमाक्रंदराज ×परित्राणे
रक्षितव्यानितपोवनानिनामकथमितोपिमामनुसरति।अ०आर्यनखलुकिम
प्यत्याहितं।इयंनोप्रियसखीमधुकरेणाभिभूयमाना।कातरीभूता।अ०इदानीमति
थिविशेषलाभेन।हलाशकुंतलेगच्छोटजंफलमिश्रमर्घमुपहर।इदंपादोदकंभवि
ष्यति।प्रि०तेनह्येतस्यांप्रच्छायशीतलायांसप्तपर्णवेदिकायांमुहूर्त्तमुपविश्यपरिश्र
मविनोदंकरोत्वार्यः।अ०हलाशकुंतलेउचितंनःपर्युपासनमतिथीनां।अत्रोपवि
शामः।शा०किंनुखलुइमंप्रेक्ष्यतपोवनविरोधिनोविहारस्यगमनीयास्मिसंवृत्ता
गं
प्रि०अनसूयेकोनुखल्वेषचतुरगंभीराकृतिर्मधुरप्रियमालपनप्रभाववानिवल
क्ष्यते।अ०सखिममाप्यस्तिकौतूहलं।प्रेक्षेतावदेनं।आर्यस्यमधुरालापजनितोपिवि
श्रंभोमांमंत्रयतेकतम।आर्येणराजर्षिवंशःअलंक्रियतेकतमोवाविरहपर्युत्सुकः

न हि स्वामिनिश्चायेण मे दर्शनं। शकुं० आत्मगतं। वलिअं खु मे अहिणिवेसो दाणिं विसद
माण्टदाणिं णसक्कुणोमि णिवेदिदुं। प्रियं० सहि सुदट एसा तणो दि। किं अत्तणो आतंकं णिवेकाव
सि। अणुदिअहं खु पडिहीअसे अंगेहिं केवलं लावण्णमई छाआ उण मं ण मुंचदि। राजा। अवितथ
माह प्रियंवदा। तथा हि॥ क्षाम क्षाम कपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं मध्यः क्लांततरः प्रका
म विनतावंसौ छविः पांडुरा॥ शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते पत्राणामिव शो
षणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी॥७॥ शकुं० सहि कस्स वा अण्णस्स कहइस्सं। किंतु आआसइत्तिअ
आ दाणिं होत्त विस्संत। उभे। इदो एव्व खु णिव्वंधो सिणिद्धजणसंविभत्तं हि दुःखं सज्झवेअणं हो
दि। राजा॥ पृष्टा जनेन समदुःखसुखेन बालानेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुं॥ दृष्टो विवृत्य
वहुशोऽप्यनया सतृष्णमत्रांतरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि॥८॥ शकुं० सहि जदोप्पहुदि मम
दंसणपहं आअदो सो तवोवणरक्खिदा राएसी तदो आरहिअ तग्गदेण अहिलासेण एत
दवत्थम्हि संवुत्ता। राजा। सहर्षं। श्रुतं श्रोतव्यं॥ स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः॥

नाटयित्वा परस्परमवलोकयतः। राजा। बलवदस्वस्थशरीरा शकुंतला दृश्यते। तत्किमय
मातपदोषः स्यात्। उत यथा मे मनसि वर्त्तते। विचिंत्य। अथवा कृतं संदेहेन॥ स्तनन्यस्तो
शीरं श्लिथिलितमृणालैकवलयं प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदं॥ सम
स्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोर्न तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु॥ ६॥ प्रियं
ज नांतिकं। सहि अणसूए तस्स राएसिणो पढमदंसणादो आरहिअ पज्जुस्सुआ विअ स
उंदला। किं णु खु से तं णिमित्तो अ आदंको णवे। अन०। सहि मम वि ईदिसी आसंका हि
अ। अस्स। होदु पुच्छिस्सं दाव णं। प्रकाशं। सहि। पुच्छिदव्वासि किंपि बलिअं खु दे संदा
वो। शकुं०। पूर्वार्द्धेन पुष्पशय्यामुदस्य। हला किं वत्तुकामासि। अन०। हला सउंदले अण
ब्भंतरा खु वअं मअणगदस्स वुत्तंतस्स। किं दु जादिसी इदिहासणिबंधेसु कामअमाणाण
णं। अवत्था सुणीअदि तादिसिं दे पेक्खामि। कहेहि किं णिमित्तं दे संदावो। विआरं खु पर
मत्थदो अजाणिअ अणारंभो पडिआरस्स। राजा। अनुसूयामप्यनुगतो मदीयस्तर्कः।

दृष्टेरनुज्ञातः श्रममक्लान्तमात्मानं विनोदयामि। निःश्वस्य किंनु खलु मे प्रियादर्शनादृते शरणम
न्यत्। यावदेनामन्विष्यामि। सूर्यमवलोक्य। इमामुग्रातपवेलां प्रायेण लतावलयवत्सु मालि
नीतीरेषु ससखीजनो शकुन्तला गमयति। तत्रैव तावद्गच्छामि। परिक्रम्य संस्पर्शं रूपयित्वा २ स्प
अहो प्रवातसुभगोयमुद्देशः॥ शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरंगाणां। अंगैर
नंगतप्तैरविरलमालिंगितुं पवनः॥४॥ परिक्रम्यावलोक्य च। अस्मिन्वेतसपरि क्षेप्ते लतामं
डपे संनिहितया शकुन्तलया भवितव्यं। तथा हि॥ अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्प
श्चात्। द्वारेस्य पाण्डुसिकते पदपंक्तिर्दृश्यतेभिनवा॥५॥ यावद्विटपान्तरेणावलोकयामि। परि
क्रम्य तथा कृत्वा। अये लब्धं नेत्रनिर्वाणं। एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमास्तरणं शिलाप
ट्टमधिशयाना सखीभ्यामन्वास्यते। भवतु श्रोष्याम्यासां विस्रंभकथितानि। विलोकयन्
स्थितः। ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सखीभ्यां शकुन्तला। सख्यौ। उपवीजयतः। हला
सउंदले अवि सुहेदि दे णलिनीपत्तवादो। शकुं० किं वीअअंति मं सहीओ। सख्यौ विषादं २५

वाश्रमं तत्रभवति राजनि निरुपद्रवाणि नः कर्माणि प्रवृत्तानि भवंतीति॥ का कथा बाणसंधाने ज्याश
ब्देनैव दूरतः। टंकारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति॥१॥ यावदिमान्वेदिसंस्तरणार्थं दर्भानृ न्द्र
त्विग्भ्य उपनयामि। परिक्रम्यावलोक्य चाकाशे। प्रियंवदे कस्येदमुशीरानुलेपनं मृणालवं
ति च नलिनीपत्राणि नीयंते। किं ब्रवीषि। आतपलंघनाद्बलवदस्वस्था शकुंतला तस्याः शरी
रनिर्वापणायेति। तर्हि त्वरितं गम्यतां। सखि सा खलु भगवतः कण्वस्य कुलपतेरुच्छ्वसितं। अ
हमपि तावद्वैतानिकं शांत्युदकं गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामीति निःक्रांतः॥ शुद्धविष्कंभकः।
ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा॥ राजा॥ जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे वि
दितं। अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्तयितुं॥२॥ मदनबाधां निरूप्य। भगवन्कुसुमा
युध त्वया चंद्रमसा च विश्वासनीयाभ्यामतिसंधीयते कामिजनसार्थः। कुतः। तव कुसुमश
रत्वं शीतरश्मित्वमिंदोर्द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु। विसृजति हिमगर्भैरग्निमिंदु
र्मयूखैस्त्वमपि कुसुमबाणान्वज्रसारीकरोषि॥३॥ परिक्रम्य। क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि स

निसंकुविअंतरालेचिट्ठ। राजा। सत्यमाकुलीभूतोस्मि। कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वाद्द्वैधीभवति मे मनः।
पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा॥१५॥ विचिंत्य। सखे त्वमंबया पुत्र इति प्रतिगृहीतः। अतो
भवानितः प्रतिनिवृत्य तपस्विकार्यव्यग्रमनसं मामावेद्य तत्रभवतीनां पुत्रकृत्यमनुष्ठातुमर्हति।
विदू० ण खु मं रक्खोभीरुअं गणेसि। राजा। स्मितं कृत्वा कथमेतत्‌ भवति संभाव्यते। विदू० जह राआ
णुएण गंतव्वं तह गच्छामि। राजा। ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुयात्रिकांस्त्वयैव ये
सह प्रस्थापयामि। विदू० तेण हि जुवराओ म्हि दाणिं संवुत्तो। राजा। आत्मगतं। चपलोयं बटुः क
दाचिदस्मत्प्रार्थनामंतःपुरेभ्यः कथयेत्‌। भवतु। एनमेवं वक्ष्ये। विदूषकं हस्ते गृहीत्वा प्रकाशं। व
यस्य ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि। न खलु तापसकन्यायां सत्यमेव शकुंतलायां ममाभिला
षः। पश्य पश्य क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो मृगशावैः सममेधितो जनः। परिहासविजल्पितं सखे पर
मार्थेन न गृह्यतां वचः॥१६॥ विदू० अहइं॥ ॥इति निःक्रांताः सर्वे द्वितीयोंकः॥ ॥ततः प्रवि
शति यजमानशिष्यः कुशानादाय। शिष्यः। अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्यंतः। प्रविष्टए १४

एसा दाणिं अणुरूवा ते अब्भत्थणा। राजा। स्मितं कृत्वा। रैवतक मद्वचनादुच्यतां सारथिः सबाणा
सनं रथमुपस्थापयेति। दौवारिकः। जं देवो आणवेदि त्ति निःक्रान्तः। उभौ सहर्षं। अनुकारिणि पूर्वे
षां युक्तरूपमिदं त्वयि॥ आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः॥ २४॥ राजा। सप्रणामं। गच्छ
तां पुरोभवंतौ। अहमप्यनुपदमागत एव। उभौ विजयस्वेति निःक्रान्तौ। राजा। माढव्य अप्यस्ति श
कुंतलादर्शने कुतूहलं। विदू०। पढमं सपरिवाहं आसि। दाणिं रक्खसवुत्तंतेण बिंदू वि ण अवसे
सिदो। राजा। मा भैषीः। ननु मत्समीपवर्त्ती भविष्यसि। विदू०। एसो रक्खसादो रक्खिदो म्हि। प्रविश्य दौ
वारिकः। सज्जो रहो भत्तुणो विजअप्पत्थाणं पेक्खदि। एस उण णअराओ देवीणं आणत्तिह
रओ आअओ। राजा। सादरं। किं मंत्रिभिः प्रेषितः। दौवा०। अह इं। राजा। ननु प्रवेश्यतां। दौवा०। तह इ
ति निःक्रम्य। करभकेन सह प्रविश्य। एसो भट्टा। उवसप्प। करभकः। जेदु जेदु भट्टा। देवी आणवे
दि। आआमिणि चउत्थदिवहे पउत्तपारणो मे उववासो भविस्सदि। तहिं दिहाउणा अवस्सं संभावइ
दव्वो त्ति। राजा। इतस्तपस्विकार्यं। इतो गुरुजनाज्ञा। द्वयमप्यनतिक्रमणीयं किमत्र विधेयं। विदू

क्रौ
न्न
अ

क

श्रारण्यं ह्वगीतः पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुक्तः केवलं राजपूर्वः ॥१२॥ द्विती
यः। गौतमः। अयं स वलभित्सखो दुष्यंतः। प्रथमः। अथ किं। द्वितीयः। तेन
हि॥ नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्रीमेकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रा
शुवाहुर्भुनक्ति॥ आशंसंते सुरयुवतयो वद्धवैरा हि दैत्यैरस्याधिज्ये धनुषि
विजयं पौरहूते च वज्रे॥१३॥ उपगम्य विजयस्व राजन्। राजा। आसनादुत्था
य। अभिवादये भगवंतौ। उभौ। स्वस्ति भवते। फलान्युपहरतः। राजा। सप्र
णामं परिगृह्य। आज्ञामिच्छामि। उभौ। विदितो भवानाश्रमसदामिहस्थः। ते
न भवंतं प्रार्थयंते। राजा। किमाज्ञापयंति। उभौ। तत्रभवतः कण्वस्य महर्षेरसां
निध्याद्रक्षांसि न इष्टिविघ्नमुत्पादयंति। तत्कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भ २३
वता सनाथीक्रियतामाश्रम इति। राजा। अनुगृहीतोस्मि। विदू०। अपवार्य

ते उ जे उ न ह्वाः एदे ड्ढ वेदृ स्सि कुमार अ्रा पडि हार भूमिं उवह्हिदा । राजा । तेन हि अविलंवितं अवेशय दौवारिकः ६

मि । राजा । स एव तपस्विभिः केश्चित्परिज्ञातोस्मि । चिंतयता वकेनापदेशेन स्पष्ट

प्पा । आमेव सा मः । विदू० को अवरो अवदेस्सो उमे हराआ एणं नीवारच्छद्धं अम्हा

ति ३ णं उवहरंतु । राजा । मूर्ख अन्यभागधेयमेतेषां रक्षणे निपतति । यद्रत्नराशीनपि

विहायाभिनंद्यं । पश्य । यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयितत्फलं । तपः षड्भाग

मक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ १२ ॥ नेपथ्ये हंत सिद्धार्थौ स्वः । राजा । कर्संद

वा । अये धीरप्रशांतस्वरैस्तपस्विभिर्भवितव्यं । प्रविश्य दौवारिकः । एसो पवे

सेमि । निःक्रम्य ऋषिकुमारकाभ्यां प्रविश्य । इदो इदो भवंतौ उभौ राजानं विलो

कयतः । प्रथमः । अहो दीप्तिमतोपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवा उपपन्नमेत

दृषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः । अध्याक्रांता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभो

गे परक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति । अस्यापि द्यां स्पृशति वशिन

कालंप्रतिपालयितुंयावद्देतेनहृतंतेनप्रियसखीस्समाश्वासयामीति।परित्राणुदेवः
संशयगतंवयस्यंअदृष्टरूपेणकेनापिसत्वेनअतिक्रम्यमेघप्रतिच्छंदस्यप्रासा
दस्याग्रभूमिमारोपितः।त्रायस्ववयस्यहाकष्टंननेच्छेएषमांकोपिप्रत्यवनतशिरो
धरमिक्षुमिवत्रिभंगंकरोति।य० ननुरिदंहस्तावापसहितं।शरासनेनाइतइतोदेवः
हा अहमत्रभवंतंप्रेक्षे त्वंमांनप्रेक्षसेविडालगृहीतोमूषकइवनिराशोस्मिजी
वितेसंवृत्तः।अहंयेनेष्टिपशुमारंमारितः।एतेनस्वागतेनानिनेदृश्येते।यद्भवानाडू
पयति॥ ॥इतिषष्ठोंकः॥ ॥माखलुचापलंकुरुकथंगतएवात्मनःप्रकृतिं
वृा०जृंभस्वसिंहदंतांस्तेगणयिष्ये।अविनीतकिंनोपत्यनिर्विशेषाणिसत्वा ४
निविप्रकरोषि।हंतवर्धतेतेसंरंभः।स्थानेखलुऋषिजनेनसर्वदमनइतिकृतनाम १६
धेयोसि।एषाखलुकेसरिणीत्वांलङ्घयतियद्यस्याःपुत्रंनमुंचसि।मातर्वलवद्व

...तेन नहि अ... तं ... जायतौ दौ

६

ति

व

पत्रहस्तो मां दृष्ट्वा इति निष्क्रान्ता। देवामात्यो विज्ञापयति। अर्थजातस्य गणनावहुलतया
एकमेव पौरकार्यमवेक्षितं तद्देवः पत्रारूढं प्रत्यक्षीकरोत्विति। देवेदानीमवंशोके तस्यापि
च्छिन्नो दुहिता। निर्वृत्तपुंसवना जायास्य श्रूयते मे देव आज्ञापयति। इयमस्मि। एवंनाम
घोषयितव्यं। कालेप्यहमिवात्तिनंदितं देवस्य शासनं। इति हतममंगलं। असंज्ञायं
मरवीमें हृदये रुदित्वा निंदितो तेनात्मा। अपरिच्छिन्ना इदानीं ते संततिर्न्नविष्यति। अये
एतेनसोर्थवाहदत्तो तेन द्विगुणो वेगो नन्ना। एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छंदत आर्ये
मादव्यं गृहीत्वा आगच्छामि स्मत्वं तत्र सिस्मा माश्वसितुं नन्तौ। हा धिकू रसाति खलु दे
दि व्यवधानदोषे नैषोंधकारदोषमनुत्तवति। राजर्षिः अहमिदानीमेव निर्वृतं करो
मि। अथवा श्रुतं मया शकुंतला ममाश्वासयेत्या मे हेन्द्र जननन्यामुखतः। यज्ञस्ता गोप्तु
कादेवा ... तत्यानुष्ठास्यति यथा सिरेण धर्मपत्नी नन्नी आनिनंदिष्यतीति। तन्नयुक्त

पाटच्चरमत्त नत्त वत्या वदनं अखिलं वते मधुकरः। नवा नेवा विनीतानां

स्पमाराणेष्व नृ विष्यते। आयी नितातं खल्वेष रवौ वारितः प्रति सिद्धा नपि वा मेषां

नीतिः। एवं ती ... ई उस्य न किं नेवि ष्यते। एषता वद्रुन्मत्तः अतएतस्य संगेन ईदृशास्त

नइव संवृत्तः। नो चिरं खल्विदं। अहमपीदानीमवगतार्थो किं पुनर्यथा लिखितानुसा

री एषः। पूर्वापर विरोधी। अपूर्व एष विरह मार्गः। सर्वथा प्रमार्जितं त्वया प्रत्यादेशा कुःखं

शाकुंतलायाः। चे। जयतु मर्त्ता। वर्त्तिकाकरंडकं गृहीत्वा इतो मुखं प्रस्थिता स्मि। मम्र मे दृ

स्तः। अंतरा तरलिका द्विनी यादेव्या वसुमत्याः। अहमेवार्य स्यो पनेष्ये इति सबल

कारं गृहीतः। दिष्ट्या वेमुक्ता। यावद्देव्या विटपलग्नमंतरीयं तरलिका मोचयति ता

वन्मया निर्वहितं आत्मा आत्मानमिति स्मरणा। यदि नवा नतः स्फुरत्कालकूट तो मुच्य

ते। ततो मां मे प्रति ... दे प्रासादे ... वयेति। अन्य संक्रांत हृदयो पि ... मन्नं ...

वनमपेक्षते। अति ... शिथिलित मोहार्द्र इदानीमेषः। प्र०। जयतु रदेवः। अथ किं

रायतैादो ६

नेसखीश्रग्रतोमेवर्त्तते इति। सहृष्टामेतत्पश्चात्तापगुरोः स्नेहस्यानवलेपस्यासीत्। अन्यो
२दानींतिस्त्वस्तवनवल्पोहर्षपतेसर्वोश्चदर्शनीयाः कसैमात्रतत्रत्तवती शकुंतला। श्र
ह नन्निड्राखवल्वीहशाम्यमोहहेष्टिरयंजनः तर्कयामियाह्कांत्रिापिलिर्तेवंधनोङ्कात
कुसुमनकेशंगतेनोष्ठित्तस्वेदविंदुनावदनेनविशेषतोपमृतात्याचाकृत्यामवशे केरा
कस्निग्धतरूरागपल्लवस्यचूतपादपस्यपार्श्वेईषस्त्वद्वैतेवालिखिताएषाशकुंत
ठ ला इतरेसखो। आर्यैमेहैमालैमालंवस्वचित्रफलकंयावद्रागच्छामि। एषोत्रत्तवा
मति न्तदीबीतिकम्पमसगहहित्रिकायांसंकोंतः। त्तो। अपरंकिमत्रालिखितव्यंयोयः
चदेशःसखामेत्तिरूपस्तंतमालिखितकामोचवेत्। यथाहं पत्रपा। मिपूरितव्यश्री म
कू नेनचित्रफलकंलंवकुर्वानेतापमानोकदंवैःकिमिवनवारस्यसोकुमार्यस्य
चविनयस्पचयत्मदृशांत्तविष्यति। किंद्धतेत्रैत्तवतीरक्तकुवलयपल्लवश्रोत्तिना
यहसेनमुखमपवार्यचविलिख्यसिलेखिता। श्रा। एषदास्याःपु

केनापि तत्रभवती आकाशचारिणा नीतेति। संमोहः खलु विस्मरणीयः। नष्टतिवे
धः। यद्येवमस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्या। न खलु मातापितरौ भर्तृवियोग
दुःखितां दुहितरं द्रष्टुं पारयतः। मैवं नन्वंगुलीयमेव निदर्शनमवश्यंभावी चिन्तनी
यः। समागमो भवतीति। यद्यन्यहस्तगतं भवेत्तत्पमेवशोचनीयं तवे तू ममाऽध्यैना
ना। ममुद्रा कनीदृशेन तत्रभवत्या हस्तान्यो संभ्रा पिता। ममापि कौतूहलेना कारित
एजः। ततः रमणीयः खलु। अवधिविधिना विसंवादितः कथं धीवरकल्पितस्य रो
हितमत्स्यस्योदरान्यंतरे आसीत्। अयुज्यते अतएव तपस्विन्याः शकुन्तलायाः
अधर्मभीरोरेतस्य राजर्षेः परिणये संदेह आसीत्। अथवा ईदृशोऽनुरागः अभि
ज्ञानमपेक्षते। कथमिवैतत्। गृहीतानेनपथा उन्मत्तानां। कथं बहुमुद्रे यायस्वादयि
तव्योऽस्मि। शांऽथं चित्रगता सृति। साधु वयस्य मधुराव स्थानदर्शनीयो भावानुप्र
वेशः। स्खलतीव मे दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु। अन्ये एषा राजर्षे निपुणता। जो २४

रातपङ्क्तेरमणीये एतस्मिन्नुन्मदवनोद्देशे आत्मानं रमयिष्यामि। इति हृत्वा वदने
नदंडकोष्टेनकं दृष्टिव्याधिं नाशयिष्यामि। नवो मन्त्रपरिचारिका चतुरिका नवलतासं
दिष्टा माधवीमंडपे इमां वेलां मतिवाहयिष्यामि। तत्र च मे चित्रफलकगता स्वहस्तलिखि
ता तत्र नवलता: प्रतिकृतिमानयेति। इति द्रुतो नवानुप एवमालि। शिलापट्टकस्सनाथो
माधवीमंडपः उपहाररमणीयतया निःस्नेह। अथ स्वागतेन वनः प्रतीकृति। तदुपवि
श्य निषीदतु नवानू। लतासंनिहितो इदं प्रममताव अद्य सख्यो: प्रतिकृतिं ततो स्थित्वा
नुविक्रमतमनुरागं निवेदयिष्यामि न विस्मरामि किं तु सर्वं कथयिष्यामि। वस्माने पुनः
परिहासविकल्पएबानुभूतार्थ इत्याख्यातं मयापि मंदबुद्धिना तथैव गृहीतं।
अथवा भवितव्यता खलु बलवती। एवमेतत्। तत्तोः किमेतत्। अनुपपन्नं खलु इ
दशां त्वयि कदापि मनुष्याः शोकवक्तव्यानां भवंति। ननु वा तेऽपि निःकंपा गिरयः
आश्चर्यमसी दृश्यो स्वकार्यपरता एतस्य संतापेनाहं रमामि। ज्ञातो अस्ति मतर्कः

न वः। अत्र वंधं गतं सुरभिर्निर्वर्तितं। भ्रमसि मया चूतांकुरदलंः कामायागृहीतधनुषे
पथिकयुजनयुवतिलक्ष्यः पंचाभ्यधिकशरो नव। प्रसीदत्वार्यः। अगृहीतार्थैव आ ना २
वां। नास्ति संदेहो महाप्रभावो राजर्षिः। आर्ये कतिदिवसान्यावयोर्मित्रीवरु
णाराच्छ्रियेसाम्नहिणीं पादमूलं प्रेषितयोः। इहैव नौ प्रमदवनस्य पालनक
र्मपरिकल्पितं तदा आगंतुकतया अश्रुतपूर्वमेष वृत्तांतः। आर्ये कुतूहलेनो
यद्यनेन न श्रोतव्यं कथयतु। अयं किं निमित्तं नन्द्री वसंतोत्सवः प्रतिसिद्धः श्रि
उत्सवप्रियामनुष्या गुरुणा कारणेन न वितव्यं। श्रुतं याच्छ्रियमुखाद्यावदं
गुलीयकदर्शनं सा प्रियेमेयुत्पतो एवेतु नवान्लभ्या। स्तौनेखलु अत्याद
शाविमानितापि अस्य कृते शकुंतला क्लाम्यति। नन्वीदृशानितपस्विन्या
नागधेयानि लंघितएषनूयोपि शकुंतला व्याधिना न जाने कथं चिकि
स्सितव्या भवतीति। यदेव आपद्यति कृतं तन्नवता निर्मर्दितं किं सा प्रतं शिशि २३

मधुकरस्तीर्थस्तानिधन्ययावत्साधुजनस्यापात्तिपेककालइति। सांप्रतमेवराजर्षेरुदितंप्र
त्यक्षीकरिष्यामि। ननुमेनकासंबंधेनशरीरभूताइदानीमेशकुंतलातयाचदुहितृ
निमित्तमादिष्टपूर्वास्मि। किंनुखलुऋतूत्सवेपिनिरुत्सवारंभमिवदृश्यतेराजकुलं
दृश्यते। अस्तिमेविभवःप्रणिधानेनसर्वंपरिज्ञातुं। किंतुसख्याआदरोमयामानयि
तव्यः। भवतुअनयोरेवोद्यानपालिकयोस्तिरस्करिणी। प्रतिछिन्नापार्श्वपरिवर्तिनी
भूत्वोपलप्स्ये। आम्रमंजरीरितपांडुरवर्णेतमासस्यजीवितसर्वस्वा। दृष्टोसिचूतकौ
रकऋतुमंगलत्वांप्रसादयामि। परभृतिकेकिमेकाकिनीमंत्रयसि। मधुकरि
चूतकलिकांदृष्ट्वोन्मत्तापरभृतिकाभवंति। कथमुपस्थितोमधुमासः। मधुकरिके
तवेदानींकालःऋमदविभ्रमगीतानां। अवलंबस्वमांयावदग्रपादस्थिता
भूत्वाकामदेवार्चनंकरोमि। यदिममापिखल्वर्धमर्चनफलस्य। अकथितेप्येत
संपद्यतेयतएकमेवनौजीवितंद्विधास्थितंशरीरं। अयेअप्रतिबुद्धोपिचूतप्रस फ २

न ज्ञाने नेत्राणां किमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥१०॥ विदू० तेण हि लहु परित्ताअदु

णं भवं । मा कस्स वि तवस्सिणो इंगुदीतेल्लमिस्सचिक्कणसीसस्स हत्थे पडिस्सदि । डि

राजा । परवती खलु तत्रभवती । न च संनिहितोत्र गुरुजनः । विदू० अत्तभवंतं अं

तरेण कीरिसो से दिट्ठिराओ । राजा । निसर्गादेवाप्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः । तथा

पि तु । अभिमुखे मयि संहृतमीक्षितं हसितमन्यनिमित्तकृतोदयं ॥ विनयवारितवृ

त्तिरतस्तया न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥११॥ विदू० ण खु दिट्ठमेत्तस्स तुह अंक

मारोहदि । राजा । मिथः प्रस्थाने शालीनतया काममाविःकृतो भावस्तत्रभ

वत्या ॥ तथा हि । दर्भांकुरेण चरणः क्षत इत्यकांडे तन्वी स्थिता कतिचिदेव प-

दानि गत्वा ॥ आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयंती शाखासु वल्कलमसक्तमपि

द्रुमाणां ॥१२॥ विदू० तेण हि गहीदपाहेओ होहि । किदं तुए उववणं तवोवणं पेक्ख १२

शो। जो वअस्सस्स देताव स्सकण्णे आअन्तुएणी यादीसई। राजा। सखेवन परिहार्य्ये वस्तु
नि पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते॥ सुरयुवतिसंभवं किल मुनेरपत्यं तदुज्झिताधिगतं॥
त ३ अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमल्लिकाकुसुमं॥६॥ विदू॰ विहस्य। जह कस्स
वि पिंडखज्जूरेहिं उव्वेजिदस्स तिंतिणीए अहिलासो भवे। तह इत्थिआरअणपरि
भोविणो भवदो इअं अब्भत्थणा। राजा। न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादीः। विदू॰ तं
खु रमणिज्जं जं भवदो वि विम्हअं उप्पादेइ। राजा। वयस्य किं बहुना। चित्रे निवेश्य
परिकल्पितसत्त्वयोगा रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु॥ स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा
प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिंत्य वपुश्च तस्याः॥७॥ विदू॰ यदि एव्वं पच्चादेसो दा
णिं रूववदीणं। राजा। इदं च मे मनसि वर्त्तते॥ अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररु
हैरनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसं॥ अखंडं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं

प्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ॥ स्पर्शानुकूला इव सूर्यकांतास्तद
न्यतेजोऽभिभवाद्वमंति ॥ ३ ॥ सेनापतिः । यदाज्ञापयति स्वामी । विदूषकः । ध्वंसदु दे उ
च्छाहवुत्तंतो । निःक्रांतः सेनापतिः । राजा । परिजनं विलोक्य । अपनयंतु भवंतो मृ
गयावेषं । रैवतक त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु । परिजनः । जं देवो आणवेदि
त्ति । निःक्रांतः । विदू० । किदं भवदा णिम्मच्छिअं । संपदं एदस्सिं पादवच्छा
आए विरइदलदाविदाणदंसणीआए आसणे णिसीददु भवं । जाव अहंवि सु ९ अंदं ५
हासीणो होमि । राजा । गच्छाग्रतः । विदू० । एदु भवं । उभौ परिक्रम्योपविष्टौ । रा
जा । माढव्य अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि येन त्वया दर्शनीयं वस्तु न दृष्टं । विदू० । णं
भवं अग्गदो मे वट्टइ । राजा । सर्वः कांतमात्मानं पश्यति । तामाश्रमललामभूतां २२
शकुंतलामधिकृत्य ब्रवीमि । विदू० स्वगतं । होदु से अवसरं ण दाइस्सं । प्रका

प्यल्पमप्येषवैधवेयः॥ ननुप्रचुरे एव निदर्शनं॥ मेदश्छेदकृशोदरंलघुभवत्युत्थानयोग्यंवपुः
सत्वानामपिलक्ष्यतेविकृतिमच्चित्तंभयक्रोधयोः॥ उत्कर्षः सचधन्विनांयदिषवः सिध्यंति
सो लक्ष्येचलेमिथ्यैवव्यसनंवदंतिमृगयामीदृग्विनोदः कुतः॥५॥ विदू० अत्तभवंपकिदिम
पन्नो तुमंदाव अडवीदो अडवीं आहिंडिअ णरणासि अअलोलुपस्स जीण्णरि
रक्खस्समुहेपडिस्ससि॥ राजा॥ भद्रसेनापते आश्रमसंनिकृष्टेस्थिताः स्मः॥
अतस्तेवचोनाभिनंदामि॥ अद्यतावत्॥ गाहंतांमहिषानिपानसलिलंशृंगैर्मु
हुस्ताडितंछायाबद्धकदंबकंमृगकुलंरोमंथमभ्यस्यतु॥ विस्रब्धंक्रियतांव
राहततिभिर्मुस्ताक्षतिःपल्वले॥ विश्रामंलभतामिदंचशिथिलज्याबंधमस्म
द्धनुः॥६॥ सेनापतिः॥ यत्प्रभविष्णवेरोचते॥ राजा॥ तेननिवर्तयपूर्वगतान्वन
न ग्राहिणः॥ यथानमेसैनिकास्तपोवनमुपरुंधंतितथानिषेद्धव्याः॥ पश्य॥ शम

राजा। सत्यमिदं किमन्यदतिक्रमणीयं मे सुहृद्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि। विदू० चिरं जी
विदू० राज्ञो मुखं विलोक्य। अत्तभवं किं पि हिअए करिअ मंतेदि। अरण्णे मए रुदिअं
आसि। स्मित्वा नत्वं मे वचः। विदू० आणवेदु भवं। राजा। विश्रान्तेन भवता ममान्यस्मिन्न
नायासके कर्मणि सहायेन भवितव्यं। विदू० किं मोदअखंडिआए तेण हि अअं सुगही
दो क्खणो। राजा। यद्वक्ष्यामि। कः कोऽत्र भोः। प्रविश्य दौवारिकः। आणवेदु भट्टा। रा
जा। रैवतक सेनापतिस्तावदाहूयतां। दौवारिकः। तह इति निः क्रम्य सेनापतिना सह पु
नः प्रविश्य। एसो आणावअणुक्कंठो भट्टा इदो दिण्णदिट्ठी एव्व चिट्ठदि। उपसप्पदु अज्
जो। सेनापतिः। राजानमवलोक्य। दृष्टदोषापि मृगया गुण एव संवृत्ता। तथा हि॥ अनवरत
धनुर्ज्यास्फालनक्रूरपूर्वं रविकिरणसहिष्णु स्वेदलेशैरभिन्नं॥ अपचितमपि गात्रं व्या
यतत्वादलक्ष्यं गिरिचर इव नागः प्राणसारं बिभर्त्ति॥ ३॥ उपेत्य जयतु स्वामी। गृहीत
श्वापदमरण्यं। किमन्यदवस्थीयते। राजा। मंदोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माढव्येन। सेना
पतिः। जनांतिके। सखे स्थिरप्रतिबंधो भव। अहं तावत्स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्त्तिष्ये। प्रकाशं।

स्वा॰ मिनि

वर्णाश्रम रुतीरा जो वयस्य तिः। ३ लीइ

१०

२कुतोऽस्यं गात्रोपघातः। विदू० कं दे किल म अक्खि आउलिअ रिअ अस्स कारणं पुच्छीअसि

यिता विडंव्यते। तद्यथा॥ स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत्प्रेषयंत्या तया यातं यच्च नितंबयो
गुरुतया मंदं विलासादिव॥ मा गा इत्युपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी सर्वं तत्किल
मत्परायणमहो कामी स्वतां पश्यति॥२॥ विदू० तं कहिं ठिदो एव। जो वअस्स णो महत्त
पात्र। पसरंति। तावाअसमेत्तेण ज्ञी आवडूस्सं। राजा। न खल्वेवं गच्छामि। विदू० जो वअ
स्स जं वे अस्सो कुडुलीलं विडंवदि तं किं अप्पणो पहावेण णं णई वेअस्स। राजा। न दिट्ठे
मस्स वकारणं। विदू० ममा विसवं। राजा। कथमिव। विदू० जुण्णेण मए बुराअ कज्जा
णि उज्झि अतारिसेच्चओ उलप्पदेसे वणचरा। वुत्तिणा तुए हो दव्वं। जं स च्चेदं सावदसमू ५ प्र
सारणेहिं संखोहिअ संधिवंधाणं मम गत्ताणं अणीसो सो म्हि संवुत्तो। ता पेसीदादु ऍसं
विसज्जिदुं मए क्कादं पि विस्सामिदुं। राजा। स्वगतं। अयं चैवमाह। ममापि काण्वसुत
ताम नुस्मृत्य मृगयां विक्लवं चेतः। कुतः॥ न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो धनुरिदमाहि
तसायकं मृगेषु॥ सह वसतिमुपेत्य यत्प्रियायाः कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः॥३॥

धावणकं डिदसंधिणो रत्तिम्मि णिक्कामंसस्स यिइदव्वं णत्थि। तदा मदं तेएव्व पच्चूसे दासीए
पुत्तेहिं सउणिलुद्धएहिं वणगहणकोलाहलेण पडिबोधिदोम्हि। अत्तएण दाणिं पीडाए ✕ दो
णिक्कमदि। तत्तो गंडस्स उवरि पिंडिआसंवुत्ता। हा — किल अद्दैन सुअहीणे सुतन्नहे
दोम्हि आणुसारेण अस्सतमपदं पविट्ठस्स ताव सकणआसंउदलाणाम मम अधणाद
एहं किदा स पदं णाअरगमणस्स मणं कहं विण करेदि। अज्ज वि तस्स तदपेच्चविंत अंतस्स
अच्छि सुप्पन्नादं आसा का गदी जाव णं किदावारपरिक्कसं पेक्खामि। इति परिक्रम्याव
लोक्य। एसो वाअणस्स णहक्कहिं वणपुप्फमालाधारिणीहिं पडिवुदो इदो एव्व आअ
च्छदि पिअवअस्सो। होदु अंगभंगविअलो विअ भविअ चिट्ठिस्सं। जइ एव्वं वि णाम वि
स्समं लहेअं। इति दंडकाष्ठमवलम्ब्यास्थितः। ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिराजा। राजा।
कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि॥ अकृतार्थेपि मनसिजे रतिमुभय
प्रार्थना कुरुते॥१॥ स्मितं कृत्वा। एवमात्माभिप्रायसंभावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थ ✕ ऐ

प्रयतिष्ये महे। सर्वे उत्तिष्ठंति। सख्यौ। अज्ज असंभाविअ अदिहिसक्कारं भू
यिष्ठ पेक्खणणिमित्तं लज्जेमो अज्जं विण्णविदुं। राजा। मा मैवं। दर्शनेनैव भवती
नां पुरस्कृतोस्मि। शकुंतला। राजानमेवावलोकयंती सव्याजं विलंब्य सह
सखीभ्यां निःक्रांता। राजा। मंदौत्सुक्योस्मि नगरगमनं प्रति यावदनुयात्रिकान्
समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयेयं। न खलु शक्नोमि शकुंतलाव्यापारादात्मानं निवर्त्तयि
तुं। मम हि॥ गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः॥ चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवा
तं नीयमानस्य॥ ॥इति निःक्रांताः सर्वे प्रथमोंकः॥ ॥ततः प्रविशति विषण्णो
हं विदूषकः। निश्वस्य। अन्नो दिट्ठं एतस्स मिअआसीलस्स रण्णो वअस्सभावेण णिव्वि
ण्णोम्हि। अअं मिओ अअं वराहो अअं सद्दूलो त्ति मज्झण्णे वि गिम्हविरलपादवच्छाआसु
वणराईसु आहिंडीअदि अडवीदो अडवी पत्तसंकरकसाआई कडुआई गिरिण
ईजलाई पीअंति। अणिअदवेलं सुल्लमंसभूयिट्ठो आहारो अण्हीअदि। तुरगाणु

ऽवसनमिश्रयति यद्यपि मे वचोभिः कर्णं ददात्यभिमुखं मयि भाषमाणे ॥ १॥ १
अथवा लब्धावकाशा मे प्रार्थना। कुतः। कामं न तिष्ठति मदाननसंमुखी सा भूयि
ष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ ॥ नेपथ्ये। भो भो तपस्विनः संनिहितास्तपोव
भेव नरक्षायै भवत। प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यंतः ॥ तुरगखु
रहतस्तथा हि रेणुर्विटपविषक्तजलार्द्रवल्कलेषु ॥ पतति परिणतारुणप्रकाशः ५ ए
शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥ ॥ अपि च ॥ तीव्राघातप्रतिहततरुस्कंधल
ग्नैकदंतः पादाकृष्टव्रततिवलयासंगसंजातपाशः ॥ मूर्तो विघ्नस्तपस इव नो
भिन्नसारंगयूथो धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यंदनालोकभीतः ॥ ॥ सर्वाः
कर्णं दत्वा किंचिदिव संभ्रांताः। राजा आत्मगतं। अहो धिक् पौरा मदन्वेषि
णस्तपोवनमुपरुंधंति। भवतु प्रतिगमिष्यामस्तावत्। अन० अज्ज इमिणा
आरिएण अवुत्तंतेण पज्जाउलह्म। अणुजाणीहि णो उडअगमणाय। राय ८
जा संभ्रमं गच्छंतु भवत्यः। वयमप्याश्रमपीडा यथा न भवति तथा

राज्ञा। नेदंहृदयमेवनोदेवपरिभ्रान्तो तामकन्नवतीं लक्षये। तथाह्यस्याः॥ स्त्रस्तांसा
वतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणादद्यापिस्तनवेपथुंजनयतिश्वासःप्र
प्रमाणाधिकः॥ स्त्रस्तंकर्णशिरीषरोधिवदने घर्माम्भसांजालकंबंधेस्त्रंसिनिचै
कहस्तयमिताःपर्याकुलामूर्धजाः॥ ॥तदहमेनामनृणांकरोमीत्यंगुली
यंदातुमिच्छति। उभे। नाममुद्राक्षराण्यनुवाच्य परस्परमवलोकयतः। राजा
अलमस्माननुथा। संभाव्य राज्ञः परिग्रहोयमिति राजपुरुषंमामवगच्छथ।
प्रियं० तेणहिएलुहदिएअं अंगुलीअअं अंगुलीविउत्तं अज्जस्स वअणेणदा
णिंएसा किंचिहिदहस्सहला। सउंदले मोकिदासि। अणिरिणा इदासि अणु
अंपिणा अज्जेण अहवा महाराएण गदाणिं। शकुं०। आत्मगतं। जइ अत्तणो
पहविस्सं। प्रकाशं। काउमं विसज्जिदव्वस्स रुंधिदव्वस्स वा। राजा। शकुंतलां
विलोक्यात्मगतं। किंनुखलु यथावयमस्यामेवमियमप्यस्मान्प्रतिस्यात्

वितव्वं॥ अत्वंतमेव मदिरेक्खणा वल्लभमाहि राहो निवत्त्यति मम संहरितंग गवाक्षि:॥

प्रियं० अङ्गुध मा वरणे विपरवसो अस्सं जणो। गुरुणो उसे अणुस्सूव वरष्य

दाणो अं कप्पा। राजा। दुरवापेयं खलु प्रार्थना। आत्मगतं॥ नव हृदयस्य मालिला

वस्संप्रति संदेह निर्णयो जात:॥ आसे शाकस्सेयद न्नितदिदं स्य शंके मेरत्नं॥

शाकुंतला। सरोष मिव। अण मूए अह्वं। अ० किं णि मित्तं। शाकुं। इमं अस्संव

पला विणी प्रियं अं वदं अज्जाए गोदमीए णिवेदइस्सं। अन० सहिए णतेजु

तं अरे किदसक्कारं अदिहिविसेसं विसज्जि असच्छंददे गमणं। शाकुं०।

न किं वि उत्त्का प्रस्थितेव। राजा। गृहीतुमिच्छन्निगृह्यात्मानं। आत्मगतं। स्का

नादनुस्खलन्न पिग न्वे व पुन: प्रतिनिवृत्त:॥ ॥प्रियंवदा। शाकुंतलं। निरुध्ये

हला। णादियुजुत्तं गंतुं। शाकुं० सभ्रूभेदं। किं णि मित्तं। प्रियं० रुक्ख से अणेवु

वे धारेसि मए हिदा व अत्ताणं मोचिअ तदोगमिस्ससि। बलादेनां निवर्त्तयति।

एए। उ गोतव स्सिवदमाए। स्स किं पियादंसे कोहि देवेहिं मे ए। आ। ण म अच्छ रा पसि
द्दा णि। अम विग्घ का रिणी। राजा। अस्त्येतद न्य समाधिभीरु र्वं देवानां। अन०। तद्दे
वसं तउद्दारस्स मट्टं एस उम्माद इत्त अं स्सुवं पेसिव। इत्यर्द्धोक्ते लज्जया विरमति॥ राजा।
परस्ताकृम्यत एव। सर्वथा अप्सरः स्संनवेस॥ अन०। अहं इ। राजा। उपपद्यते॥ मानु
षी षु कथं वा स्याद स्य रूपस्य संभवः॥ न प्रभा तरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥ २॥ श
कुंतला। अधोमुखी तिष्ठति। राजा। लब्धावकाशो मम मनोरथः। किं तु सख्या परिहासो
दाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा द्वैधीभूत कातरं मे मनः। प्रियंवदा। सस्मितं। शकुंतलां विलोक्य
नायिकाभिमुखी भूत्वा। पुणोवि यं वत्तु कामो विअ अज्जो। शकुंतला। सखीमंगुल्या तर्ज
यति। राजा। सम्यगुपलक्षितं भवत्या। अस्ति नः सच्चरित श्रवण लोभादन्यदपि प्र
ष्टव्यं। अन०। अलं विआरिअ अणि अंतणा णु तवस्सिजणो एणमा॥ राजा। इति
सखीं तिज्ञातु मिच्छामि। वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद् व्यापाररोधि मदनस्य नि षे

धिकारेनियुक्तः सोहमविघ्नक्रियोपलंभायधर्मारण्यमिदमायातः। अन० सणाहा दाणिं
धर्मचारिणो। शकुंतला। शृंगारलज्जां रूपयति। सख्यौ। उभयोराकारं विदित्वा जनांतिकं।
हला सउंतले जइ एत्थ अज्ज तादो संणिहिदो भवे। शकुंतला। सरोषं। तदो किं भवे। सख्यौ। इ
मं जीविदसव्वस्सेण वि अदिहिविसेसं कदिच्छं करिस्सदि। शकुंतला। तुम्हे अवेदं किंपि हि
अए अमंतेह ण वो वअणं सुणिस्सं। राजा। वयमपि तावद्भवत्यो। सखीगतं पृच्छामः। सख्यौ।
अज्ज अणुग्गहो विअ इयं अब्भत्थणा। राजा। भगवान्काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित-
इति प्रकाशः॥ इयं च वः सखी तदात्मजेति कथमेतत्। अन० सुणादु। अज्जो। अत्थि को वि को
सिउं गोत्तिणामहेउं महप्पहावो राएसी। राजा। अस्ति श्रूयते। अन० तं णो पिअसहीए पह
वं अवगच्छउ। किंआए सरीरसंवद्धणादिहिं। तादकस्सवो से पिदा। राजा। उदितशब्देन जनितं ६
मे कौतूहलं। आमूलाच्छ्रोतुमिच्छामि। अन० सुणादु। अज्जो। गोदमीतीरे पुरा। किल तस्स राएसि

परिश्रांताः। अन। हला। सउंदले उइदं णो पज्जुवासणं आदिहीणं। ता एअं उवविसिअ अ
सर्वे उपविशंति। शकुंतला। आत्मगतं। किं णु खु इमं पेक्खिअ तवोवणविरोहिणो वि-
आरस्स गमणीआ म्हि संवुत्ता। राजा। सर्वा विलोक्य। अहो समवओरूपरमणीयं त-
वतीनां सौहार्दं। प्रियंवदा जनांतिकं। अणसूए को णु खु एसो चउरगंभीराकिदी महुरं
पिअं आलवंदो विअ लक्खीअदि। अहिअ णो त्तहि मम वि अत्थि कोदूहलं पुच्छिस्सं दाव णं
२ स प्रकाशं। अज्जस्स महुरालावजणिदो विस्सम्भो मं मंतावेदि। कदमो अज्जेण राए
सिणो वंसो अलंकरीअदि। कदमो वा विरहपज्जुस्सुअजणो किदो देसो। किं णिमित्तं वा
सुउमारतरो वि तवोवणपडिस्समस्स अत्ता पदं उपणीदो। शकुंतला। हिअअ मा उत्तम्माए
सा खु दे चिंतिदं दाणिं अणसूआ मंतेदि। राजा। आत्मगतं। कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि
कथं वात्मापहारं करोमि। भवतु। एवं तावदेनां वक्ष्ये। प्रकाशं। भवति यः पौरवेण राज्ञा धर्मा

राअरक्खिदव्वा सिंतवोवणा सिणम॥ राजा॥ अवसरोयमात्मानं प्रकाशयितुं न न्नेतव्यो

नज्जे नव्वं मित्यर्द्धोक्तेस्व गं तं रा न नाव - त्रिज्ञानो न वेत्ता नव वेवं तावदस्मि धाम्ये

शकुंतला । पदं तरेस्किद्वासदृष्टिं देण। कदं इदो वि मं अनुप्पसरदि। राजा। सव्वस्सुपस

त्या। कः पौरवे वसु मती शासति नरिद विनीता नां॥ अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु

तपस्विकन्यासु॥ अनसूया राजानं दृष्ट्वा किं चि दिवसंभ्रांताः अन। अज्ज तण्णक्कु। किं निअ

च्चाहिदिं इअं रणा पि अम्महीम द्ध अरे सा अहिजिउअ मारण कादरी जदा शकुंतला

दरविपि ति। राजा नाशकुं तला। त्रिकुरवा जअं। अधिति पावर्द्धते। शकुंतला साध्वसादव

चना तिष्ठति॥ अनसूया। दासिं अदि दिष्ठि वेसेसलादिहण एदुल्लपत्तं उदगं अउज्जं फल

मिस्सअग्घं उद्वहरइदं पादोदअं। न विम्मदिराजा। मैवत्तो नांस्रृत्य तयैव वा

चा कृतमातिथ्यं॥ प्रियंवदा तेण हि इम सिं पच्छाअसा अत्ताएव तोवोदि आयमुद्ध

तं अवसि सिहि अआअ परिस्समं विणोदं करेदु अज्जो॥ राजा। नूनं यूयमपनेनैव कर्मणा

अ रवणवेर

वे १

राज्ञो सिणी। अणुरूपेण संगदा। अविणाम ये एवं अहं वि अत्तणो अणुरूवं वरं लहेअं ति
शकुंतला। एसो णूणं उद्दअत्तगदो मणोरहो कलइ भमावर्जयति। राजा। अपि नाम कुल
पतेरियमसवर्णक्षेत्रसंभवा स्यात्। अथवा कृतं संदेहेन। असंशयं क्षत्रपरिग्रह
क्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः॥ सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमंतःकरण
स्य वृत्तयः॥ तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये। शकुंतला। ससंभ्रमं। अम्मो सलिलसेअसंभ
मुग्गदो णोमालिअं उज्झिअ वअणं मे महुअरो अहिवट्टइ। भ्रमरबाधां रूपयति। राजा।
सस्पृहं। चलापांगां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णां
तिकचरः॥ करं व्याधुन्वंत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं
खलु कृती॥ शकुंतला। ण एसो दुट्ठो विरमदि अण्णदो गमिस्सं। पदांतरे स्थित्वा सदृष्टि
क्षेपं कदं इदो वि आअच्छदि। हला। परित्ताअह। परित्ताअह मं इमिणा दुव्विणीदेण
कुसुमकुसुमासुत्रे अहिहूअमाणं। उभे सस्मितं। का वअं परित्ताउं दुष्यंतं अक्कंदु।

लिनापि रम्यं नलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ॥ अयमधिकमनोज्ञा वल्कले
नापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मंडनं नाकृतीनां ॥ शकुंतला ॥ एसो वादेरिदपल्लवंगु
लीहिं तुवरदि विअ मं केअरारूवे ववकंउआवअंसं त्तो वेमि ॥ परिक्रामति ॥ प्रियंवदा ॥ हला
खु सउंदले एच्छ एव्व दाव मुहुत्तअं ॥ चिट्ठ ॥ जाव तुए उवगदाए लदासणाहो विअ अअं केस
ररुक्खओ पडिभादि ॥ शकुंतला ॥ अदो खु पिअंवदा सि तुमं ॥ राजा ॥ प्रियमपि तथ्यमाह श
संनद्धं कुंतला ॥ प्रियंवदा ॥ अस्याः खलु ॥ अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणो
बाहू ॥ कुसुममिव विलोकनीयं यौवनमंगेषु ष्टद्धं तौ ॥ अनसूया ॥ हला सउंदले इअं
सअंवरवहू सहआरस्स तुए किदणामहेआ वणजोसिणि त्ति णोमालिआ णं विसुमरि
दासि ॥ शकुंतला ॥ तदा अत्ताणं वि विसुमरिस्सं ॥ लतामुपेत्यावलोक्य स ॥ हला ॥ र
व मणीए खु काले इमस्स लतापादव अमिहुणस्स वइअरो संवुत्तो णवकुसुमजोव्वण
वणा यौसिदर्त्तीं आदिमूत्तिंपे रवुवदिं त्ति ॥ अनाणं खु विन्नावेमि ॥ कहेहि ॥ प्रियंवदा ॥ जह व ४

मवासिनो यदि अनस्याः दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः। यावदिमां छाया
माश्रित्य प्रतिपालयामि विलोकयन् स्थितः। ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखी
भ्यां शकुंतला। इदो इदो सहीव । अनसूया। सउं लेउवन्नो वितादकस्सव अस्समरुक्खेव
व अपि अआदरेत्ति तक्केमि जेण णोमालिआकुसुमपे व्वाउमं विएदाणं आलवालपूरणे णि
उन्ना। शकुंतला। ण केवलं तादणिओकं कंएव्वा अस्थि मे सोदरसिणेहो एदेसु। इदि रूस्सेच
नेनिरूपयति। राजा। कथमियं कण्वदुहिता। असाधुदर्शी तत्र भवान्काश्यपः य इमा
माश्रमधर्मे नियुंक्ते। इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति॥ ध्रुवं स
नीलोत्पलपत्रधारया समिल्लतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति॥ भवतु पादपांतरितएव विस्रब्धं ता
वदेनां पश्यामि तथा करोति। शकुंतला। सहि अणसूये अदिपिणद्धेण वक्कलेण पियं
वदाए णिअंतिदम्मि सिढिलेहि दाव णं। अनसूया। तह इति शिथिलयति। प्रियंवदा। एत्थ
पओहरवित्थारइत्तअं अत्तणो जोव्वणं उवालंह मं किं उवालंभेसि। राजा। काममननुरूप
मस्या वयसो वल्कलं पुनरलंकारश्रियं न पुष्यति। कुतः। सरसिजमनुविद्धं शैवल

णाम्रधः प्रस्निग्धाः क्वचिदिंगुदीफलभिदः सूच्यंतएवोपलाः॥विश्वासोपगमादभिन्न
गतयः शब्दं सहंते मृगास्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यंदरेखांकिताः॥सूतः।
सर्वमुपपन्नं।राजा।स्तोकमंतरं गत्वा।सूत तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत्।एतावत्येव रथं
स्थापय यावदवतरामि।सूतः।धृताः प्रग्रहाः।अवतरत्वायुष्मान्।राजा।अवतीर्य।सूत विनी
तवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि।नाम इदं तावद्गृह्यतामिति सूतायाभरणानि धनुश्चो
पनीयार्पयति।सूत यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्याहमुपावर्ते तावदार्द्रपृष्ठाः क्रियं-
तां वाजिनः।सूतः।तथेति निःक्रांतः।राजा।परिक्रम्यावलोक्य च।इदमाश्रमद्वारं यावत्प्रवि
शामि।प्रविश्य निमित्तं सूचयन्।शांतमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहा
स्य।अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवंति सर्वत्र।नेपथ्ये।इदो इदो सहीओ।राजा।कर्णं दत्त्वा
अये दक्षिणेन वृक्षवाटिकामालाप इव श्रूयते।यावदत्र गच्छामि।परिक्रम्यावलोक्य
च।अये एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्बालपादपेभ्यः पयो दातु
मित एवाभिवर्तंते।निरूप्य।अहो मधुरमासां दर्शनं।शुद्धांतदुर्लभमिदं वपुराश्र ३

प्र

सदृशमेतत्पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः। जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव। पुत्रमेवंगुणोपेतं च
क्रवर्तिनमाप्नुहि॥ इतरौ। बाहू उद्यम्य। सर्वथा चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि। राजा। सप्रणामं प्रतिगृ
हीतं। वैखानसः। राजन् समिदाहरणाय प्रस्थिता वयं। एष खलु कण्वस्य कुलपतेरनुमालि
नीतीरमाश्रमो दृश्यते। न चेदन्यकार्यातिपातः प्रविश्य प्रतिगृह्यतामातिथेयसत्कारः
अपि च रम्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ज्ञास्यसि कियद्भुजो
मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति। राजा। अपि संनिहितोऽत्र कुलपतिः। वैखानसः। इदानीमे
व दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय नियुज्य दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं ग
तः। राजा। भवतु तां द्रक्ष्यामि सा खलु विदितभक्तिं मां महर्षेः करिष्यति। वैखानसः। साध
यामस्तावदिति सशिष्यो निःक्रान्तः। राजा। सूत चोदयाश्वान् पुण्याश्रमदर्शनेन तावा
दात्मानं पुनीमहे। सूतः। यदाज्ञापयत्यायुष्मान्। भूयो रथवेगं निरूपयति। राजा। समन्ताद
वलोक्य। सूत। अकथितेऽपि ज्ञायत एव यथायमाभोगस्तपोवनस्येति। सूतः।
कथमिव। राजा। किं न पश्यति भवान्। इह हि। नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरू

त्यायुष्मान् रथवेगं निरूप्य। आयुष्मन्नपश्य। मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकाया निष्कं
पचामरशिखा निभृतोर्ध्वकर्णाः॥ आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलंघनीया। धावंत्यमी मृगजवाक्षम
येव रथ्याः॥ राजा। सत्यमतीत्य हरितो हरींश्च वर्त्तंते वाजिनः। तथाहि। यदालोके सूक्ष्मं व्रज
ति सहसा तद्विपुलतां यदर्द्धे विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत्॥ प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि सम
रेखं नयनयोर्न मे पार्श्वे किंचित्क्षणमपि न दूरे रथजवात्॥ सूत पश्यैनं व्यापाद्यमानं। इति
श शरसंधानं नाटयति। नेपथ्ये। भो भो राजन्नाश्रममृगोयं न हंतव्यो न हंतव्यः। सूतः। आक
र्ण्यावलोक्य च। आयुष्मन् अस्य ते बाणपातवर्त्तिनः कृष्णसारस्यांतरे तपस्विन उपस्थिताः।
राजा। ससंभ्रमं। तेन हि प्रगृह्यंतां वाजिनः। सूतः। तथेति रथं स्थापयति। ततः प्रविशत्यात्म
तृतीयो वैखानसः। हस्तमुद्यम्य राजन्नाश्रममृगोयं न हंतव्यो न हंतव्यः॥ न खलु न खलु बाणः
संनिपात्योयमस्मिन् मृदुनि मृगशरीरे पुष्पराशाविवाग्निः॥ क्व बत हरिणकानां जीवितं चा
तिलोलं क्व च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते॥ तत्साधुकृतसंधानं प्रतिसंहर सायकं॥ आ २
र्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसि॥ राजा। एष प्रतिसंहृतः। इति यथोक्तं करोति। वैखानसः।

मदा श्रिसिरीसकुसुमाइं। सूत्र। आर्ये साधु गीतं। अहो रागवद्धचित्तवृत्तिरालिखित इव सर्वतो रंगः। तदि
दानीं कतमत्प्रकरणमाश्रित्यैनमाराधयामः। नटी। णं अज्जमिस्सेहिं पढमं एव्व आणत्तं। अहिण्णा
णसाउंदलं णाम अपुव्वं णाडअं पउंजिअदु अधिकरीअदु त्ति। सूत्र। आर्ये सम्यगनुबोधितोस्मि। अ
स्मिन्क्षणे विस्मृतं खलु मया। कुतः। तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः। एष राजेव दुष्यं
तः सारंगेणातिरंहसा॥ ३॥ इति निःक्रांतौ। प्रस्तावना। ततः प्रविशति मृगानुसारी चापहस्तो रा
जा रथेन सूतश्च। सूतः। राजानं मृगं चावलोक्य। आयुष्मन्। कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्य
कार्मुके। मृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनं॥ ४॥ राजा। सूत दूरममुना सारंगेण वय
माकृष्टाः। अयं पुनरिदानीमपि। ग्रीवाभंगाभिराममं मुहुरनुपतति स्यंदने वद्धदृष्टिः पश्चार्द्धेन
प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायं। दर्भैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्ण
वर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥ ५॥ सूतः। आयुष्मन् उद्घातिनी
भूमिरिति मया रश्मिसंयमनाद्रथस्य मंदीकृतो वेगः। तेन मृग एष विप्रकृष्टांतरः संप्रति सम
देशवर्त्तिनि ते न दुरासदो भाविष्यति। राजा। तेन हि मुच्यंतामभीशवः। सूतः। यथाज्ञापयत्या

प्रसिद्धाभिः प्रत्यङ्गाभिर्मूर्त्तिभिस्त्वाभिः तनुशब्देनाणुता तेनाणिमा वाणिमा बहुवचनमाघर्षं तेनाणिमादिभि
रित्यर्थः सेवितो वनुइ इति। एषत्त्वकारः सर्वत्र समुच्चये। अन्यदीपकालंकारः। अणिमादयश्च। अणिमा गरिमा वैव
लघिमा गरिमा तथा। ईशित्वं च वशा काम्यं प्राप्तिरेव वेति। अनेन वात्र काविनारीतीनां मुख्यतमास्तर्वगुणाश्च या
वैदर्भीरिति त्युपत्तिमाप्यदाहवामतः। अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुंफिता। विपंचीस्वरसौभाग्या वैद
र्भीरीतिरिष्यत इति। तदुक्तक्रमेण वक्ष्ये ओजः प्रसादः श्लेषसमता समाधिर्माधुर्यसौकुमार्योदारतार्थव्य
क्तिकान्तयो दश गुणाः। त एवार्थगुणा इति वा। तत्र बन्धस्य गाढत्वमोजः। तत्र प्रकटमेव हः शैथिल्यं प्रसादः। सा
म्यमुत्कर्षश्चेति। यथा स्वल्पुः स्पष्टिराघेति गाढत्वं वहति विचित्रतमिति शैथिल्यं। एवं साम्यलक्षणः प्रसादः। म
सृणत्वं श्लेषः। यथा वहति विचित्रतं चेत्यादि। एवमन्येऽपि दश गुणा अनुसर्त्तव्याः। अर्थगुणाश्च। अर्थस्य प्रौ
ढिरोजः। सा च पदार्थे वाक्यरचनेत्यादिका। सा च प्रतिवाक्यं स्फुटैवार्थवैमल्यं प्रसादः। सोऽप्यत्र प्रकट एवाब
टश्चैनाश्लेषस्त्वपि वात्र प्रतीतमेव मनसे नेवमर्थगुणा अनन्तभेदाः। भोजेन तु रीतीनां शब्दालंकारान्तर्भूतत्वमेवो

क्रो।जातिर्ज्योतीरीतिवृत्तीतिॐत्रवत्रिस्त्रुरितिहतिहुतामितिप्राणिप्रणेनिर्मारीतिछेकानुप्रासेनसहसर्ववा
क्यगतस्यवृत्त्यनुप्रासस्यैकवाचकानुप्रवेशलक्षणःसंकरः।सोनेकस्यसकृत्तुल्यैकस्याप्यसकृत्सारइतिलक्ष
णात्स्फुत्यनुप्रासोपि।अथ्ववरीनोऽग्निमनुघाममखेवशेद्भक्तेमूर्त्तिभिरितिवक्त्रकेपस्वस्पुराघास्त्रिरित्यादि
ववनेनातिशायितत्वंह्यानितेतेनचपरिकरालंकारोव्यज्यते।तादृगाक्षमूर्त्तिरूपत्वादीशस्यसर्वेवेलक्षणंपंसर्वा
तिशापित्वंवातेनवाक्यैकदेशसर्वेवाक्यवस्तुह्यनयोरंगांगिभावःसंकरः।सोपिभ्रान्तिमद्यातिशयमखेंधुगंस्त
४करणस्यकवेरीश्वविषयस्यरत्याख्यात्मावाछेनेरंगमेवाऽऽपवपेत्यादिसर्वत्रस्त्रीलिंगनिर्देशात्तुभिः
कशाभिरितिसमासोक्त्याश्रान्तनापिकायुल्कानापकवर्हि समारोपान्शृंगाररसोपिव्यज्यते।स्वचानत्वाद
स्यद्रूपकस्य।एवंवस्त्वलंकाररसादिरूपास्त्रिविधोपिध्वनिर्गीर्णेकृतः।स्त्रग्धराछंदः।अन्नैर्यानांचयेगत्रिमुनि
यतिपुतास्त्रग्धराकीर्त्तितेयमितिॐनेनास्यसप्तांकलमापिप्लावितं।नांदीश्लोकत्वादेवास्यादौमगणः।द्वेमं
सर्वेगुरुरहितैमगणोभूमिदैवतामितिमहाक्तेः।तथापकारापिपस्तुश्रादइतितत्रैवोक्तेः।अत्रयाघास्याहिर्वि ४

शा॰टी॰ षकसंज्ञाश्च वलीवस्त्वित्र फलकं। यावदागच्छामि सा ज्ञाप्तिरिति। सर्वमव्यवहितसमये नलकालीतरे अन्यथोपगतामि
११८ तिक्त प्रत्ययार्थेनार्यपोनरुक्त्यं स्यात्। केवलीनारीमात्रेन अयितुं प्रियां साक्षात् गुपसमीपेगतो शाखां नलआभासमात्रेण
न स्वकृतागमनो अथ स्वप्रत्यक्षेण प्रियामिति सातो मपहाया वगराण्यानल त्यक्त्वा पुनरनेतरं चित्रा पितीलिखितीदमीपु
रतः परिदृश्यमानां बहुमन्यमानः आदरेणावलोकमानः पथि मार्गे निकामजलीसि इत्योदकोश्रोतोवहीनदी अथ तत्र
तोनिकामजली अतः श्रोतोवहीषु वहद्रूपामितित्वियोजरे अतीत्यातिक्रम्य मृगतृष्णिकायां मरुमरीचिकायां प्रणायवा
न्पीति युक्तो जातः हेतुनिदर्शनाश्रुतिवैत्यछ्यास्त्यमुपमेमेति मन्यमाने इति हेकात्रुपासो पियपहाय बहुमन्य मा॰
न इत्यनयोर्निर्हिलिकत्वेनाशीकनीयी। शापस्खलितमोहेनाव विरहस्य चकरणालभ्यत्वात्राव सैततिलके द्वन्द्वे। एषो
त्र मावानुदीमतिक्रम्य मृगतृष्णिकायां सक्तीतः अयमेनास्याः कथं निवर्तनीयोभविष्यतीत्याशयः। द्वर्वस्तुन्मत्तानी राम
पंथा अनेन गृहीतः त्वद्विहिः मो अपरं किमत्र लिखनीयी। यो यः प्रदेशः संख्यासे वेधीमे अलि नूपः सुंदरः तीतमालि ११८
खितकामोऽत्सवेता कार्येति अनेन पद्येनाश्रमस्थैः स्वबन्धुभिः तीतदानीतनस्तु द्वीपनविभावगरोस्मरतोति तेयस्मृताः सेभ्र

शिरोनेत्रकरादीनामंगानीमेलनेसति। कायस्थितिर्मनोनेत्रेहरारेखाप्रकीर्त्तितेति। सहृदयमेतत्पश्चात्तापेनगुरोरधिकस्यावा
स्थैवाधिकत्वेंस्नेहस्यानवलोपस्यनिर्दूषित्वात्सात्विकस्यवेतत्यर्थः। इदानीतिस्त्रस्तत्वमभवत्योर्हस्पर्तेसवस्थितदर्शनीयाः कतमात्रा
सीमध्येतत्रभवतीशकुंतला। अनतिज्ञः खल्वीदृशस्यस्यमोरदृष्टिर्मुग्धदृष्टिरयंजनः। तर्कयामि। याएषाशिथिलत्तकेशबंध
नोद्वांतकुसुमेनकेशांतेनउद्भिन्नस्वेदबिंदुनावदनेनविशेषतोविकंमपसृताभ्यांनतांसाभ्यांभुजाभ्यांअवसेकस्निग्धतरुणा
पल्लवस्यद्रुतपादपस्यपार्श्वेइषित्परिश्रांतेवअत्रश्रवर्तितीयांतत्रर्यहेतुत्वेनयोज्योआलिखितासाशकुंतलाइतरेस
खैः। तावेनसात्विकलावेनहृतेबिंदूंसावबिंदूंमध्यमपदलोपीसमासःतावद्विद्रूमितिपाठेसुवोधमेवास्तिवेति। स्विन्ना
याःअंगुलयःसात्विकभावात् तासांविनिवेशःस्थितिःशेषाणांश्रांतेभुतत्रैवकरविचित्रपटसंयोगात्मलिनोदृश्यते। म
लिनत्वेंस्वेदादेवचित्रपृष्ठपरिगाकपोलपतितंलिखितानृतिकपोलशाघमश्रुमसात्विकसावेनोत्य ॐ वेदं वार्तिकाचित्रपटे
लेपविशेषः तस्यउच्छ्वासउच्छूनतातस्मात्। पद्धितोदृयदृलेपेतूलिकायांच वार्त्तिकेत्यजयः अनुमानानुप्रासोअनेनहेतु
लब्धशीमूषराणुपादितंतत्वाद्दरांतुसहेतुरितिनिर्दिष्टोयत्वात्प्राध्यार्थप्रसाधकमिति। वार्त्तिकोतूलिकोआचार्यमाढवेतिविद्व

मप्रवासा हन्तु कं विरहमेव पोषयेति सैकतेलीनं हंसमिथुनं यस्याः साभ्रनेनो द्दीपकत्वातिशयो व्यज्यते मालिनीनाम्ना
स्रोतोवहा नदी काव्याश्रितो वहेत्यनेन जलवाहित्वं तेनस्त्री सा वा परित्यागस्तेन रमणीयत्वं व्यज्यते। तां मालिनीमभितः
इति अभितो योगे द्वितीया। गौरीगुरोः हिमवतः अनेन कन्यापितृत्वेन तत् दुःखानुभवात् तस्य देशे अविघ्नितसैकेत
त्वं द्योत्यते। निषण्णाः हरिणा इत्यनेन तत्स्यं तविविक्तत्वं तेन भृशमुद्दीपकत्वं तेन च मुरतव्दमवत्वं ध्वन्यते। पावनाः इत्य
नेन स्तुविल्वेन रम्यत्वे पर्यवसानं पादाः प्रत्यन्तपर्वताः कार्या इत्यनुषज्यते। शाखास्वालंबितानि वल्कलानि द्द
त्वौयस्य अनेनाश्रमस्यानतिदूरत्वेन तस्याः शालीनत्वं ध्वनितं। तस्य तरोः वंशः कलम्भगस्य कम्मसारः स्पष्टंगेवा
मनयनमितिस्त्रीस्वभावत्वात् कंडूयमानां मृगीं निमीलितमिच्छामिश्च उ कंडूयनं शृंगाग्रान्तुलावस्य वकं घर्षयामा
त्रै। अनेनास्तु द्दीपकत्वं ध्वनितं। कार्येस्तुत्वा निमीलितमिच्छामीत्युक्तिः स्तु घर्षणस्थले खनायोगात् तेनैतदपि इच्छा
मिनवस्तुतः केवलं त्यमितिभावस्वभावोक्तिः शालीनलिनीति गौरीगुरोरिति मृगमृगीमिति मनमानामिति छेकच्छि
कृत्यनुप्रासः गौरीगुरोरिति प्रसंगेपादानादुक्ता नालेकारस्यावाहुल विक्रीडितं वृत्तं। यथाहं पर्याणि स्मरित

शा०टी० ११९

व्यमनेन विचित्रफलकैलेव कूर्च्चग्राणी तापसानां कदंबैः। प्रसाधनमलंकरणमस्ति चेति। किमिव। वनवासस्येत्यनेन युष्मादिकं सो
कुमार्यस्य चेत्यनेन कुसुमानामपि यत्कोमलतरं तदेक हि त्रिधारणं च विनयस्य चेत्यनेन शैरवरादिव्यावर्त्तनं व्यज्यते। यत्स्व हृश
तविष्यति। क्र तमिति। अत्र करणशिदृन स्वस्यतेन भूषणाव त्वं बोधयाता नैकद्यात्कराशिरोंतराल देशो लक्ष्यते। तेन परस्परो
पकारक रणादन्योन्यालंकारो व्यंग्यः। तत्रार्पितमारोपितं वैवर्नष्ट नैयस्य तत्। गंडमर्यादीकृत्यविलंबिनः केसरा यस्य
तत्। एतेन केवलं करणं निभूषसुत्यपि लुगंडमपीति व्यज्यते। शिरीषं न कृतेहे सखे। शिरीषपदेन कोमलत्वं द्योतनता अन्य
त्र तद्योग्यमिति तस्याः सुकुमारांगत्वं व्यज्यते। शिरीषावर्त्तं सोन कृत इति समासेन वक्तव्ये याव्यास रचनातेनोजोलक्ष
णार्थगुणउपक्षिप्तः। नवेति वा शरद्ः समुच्चये। शरच्चंद्रमरीचिवत्कोमलं मनोहरमित्यनेन श्वैत्यातिशयः स्पष्टमत्वं सुख
कारित्वं शीतलत्वं च व्यज्यते। मृणालस्य सूत्रेन तु तालसूत्रैस्तनी तरे तत्र तसैव समावेशयोग्यत्वात्। एतेन तत्स्तनयोरिति राम ११९
पीवरत्तया परस्परोत्पीडनत्वं तेनाश्लिगमयोग्यत्वं तेन च तदशाह्यास्वस्थावन्यत्वादि व्यज्यते। रचितं नचेति संबंधः। अ
त्रापि अन्योन्यशोभोहेतुत्वेनान्योन्यालंकारो व्यंग्यः। क्रियायोः समुच्चितत्वात्समुच्चयः। एकाश्रिकरणत्वे नापितत्स्य स्पष्टत्वात्